

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Gróh Gáspár*

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter, Horkay Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc, Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*

Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*

Online szerkesztő: *Horváth István*

Tördelés: *Dombi Viktória*

Korrektor: *Gombor Lili*

ÚJ FOLYAM XXIX.

2020/1–2. SZÁM

GRÓH GÁSPÁR	<i>„Halandó szív nem bír többet” – Kölcsey emlékezete</i>	3
GULYÁS DOROTTYA	<i>„Balkezében is elfér a világ” – Ferenczy Béni utolsó alkotókorszaka</i>	6
ILLYÉS MÁRIA	<i>Illyés Gyula 1954-es levelezéséből</i>	26
KULIN FERENC	<i>A klasszikus magyar politikai gondolkodás történetéről – Írók a politikában – politika az irodalomban</i>	43
VÁRADY TIBOR	<i>Frázisok és emberek – Reflexiók személyes emlékek nyomán</i>	56
M. SZEBENI GÉZA	<i>Budapest–Róma: 1922–1944 – Magyar diplomaták az olasz politika alakulásáról – 2. rész</i>	72
EGEDY GERGELY	<i>Brexit, december 12.: pont került az i-re?</i>	84
TAXNER-TÓTH ERNŐ	<i>Haszontalan idióták? – Egy régi Koestler-regény mai olvasata</i>	93
JOLÁNKAI GÉZA	<i>Artéri fokgazdálkodás és ökohidrológia, klímaadaptációs lehetőségek</i>	102
N. BALOGH ANIKÓ	<i>Az 1849-es szépeességi cipszer vadász-zászlóalj – Wilhelm Roxer visszaemlékezései</i>	109
PIAZZA-GEORGI BARBARA	<i>A Máltai Rend visszatérése Magyarországra: a Magyar Máltai Szeretetszolgálat „őstörténete” 1989 előtt</i>	116

1% METAFIZIKA

ZRÍNYI MIKLÓS	<i>Ne bántsod a magyart!</i> – Az török áfium ellen való orvosság (Részletek)	128
---------------	--	-----

KÖRKÉP

STAMLER ÁBEL	<i>Egy életút állomásainak feltárása</i> – Ormos István könyvéről	131
LUDMANN MIHÁLY	<i>A Rimanóczyak</i>	133
TÓTH KLÁRA	<i>Egy konferencia margójára</i>	138
BAKONYI ISTVÁN	<i>Kapaszkodás a megmaradásért</i> – In memoriam Csoóri Sándor	142
MARTONYI JÁNOS	<i>Magyarország külpolitikája 1896–1919</i> – Herczegh Géza kőtetéről	145
SZERZŐINK		151

Lapszámunk illusztrációit a Ferenczy Család Művészeti Alapítvány, a Szépművészeti Múzeum, N. Balogh Anikó, Jolánkai Géza, illetve Ludmann Mihály jóvoltából közölhetjük. A fedélen Ferenczy Béni: *Aranykor*, 1959. (Bronz, 46 cm, jelezve: f. B. ©Szépművészeti Múzeum, 2020) alkotása látható.

GRÓH GÁSPÁR

„HALANDÓ SZÍV NEM BÍR TÖBBET”

Kölcsey emlékezete

A katolikusok nem fognak reformátust szentté avatni, a reformátusoknak pedig nincsenek szentjei. A szentség fogalma azonban független a vallásoktól. Ezért bátran mondhatjuk: lehetnek és vannak szentjei a kultúrának, a magyar kultúrának is.

Kölcsey Ferenc mindenképpen köztük tartozik, de – felekezetektől függetlenül – akár a hite okán is beszélhetünk vele kapcsolatosan a szentségről. Kölcsey maga is sokat gondolkodott azon, miként teremthető meg a különféle hitek békessége, sőt egysége úgy, hogy mindegyik hű maradjon önmagához. Maga a *Himnusz* is mintha ezt igazolná. Mai szóval azt mondhatjuk: ökumenikus, tehát a vallások megegyezését is magába foglaló ima – de egyúttal a nemzet imája is.

Alcímét többnyire nem szoktuk idézni – *A magyar nép zivataros századaiból* –, mintha nem volna fontos. Pedig egy költő soha nem ír költeményébe semmi fölöslegeset. Hajlok arra, hogy azt gondoljam: azért került a *Himnusz* elejére ez a néhány szó, hogy elterelje a figyelmet a címről, amely a katolicizmusra jellemző műfaj: vallásos óda. Itt a magyar történelem imába foglalt áttekintését jelöli. Mint minden imádság, az ember és az Isten találkozásának szellemi tere, és ekként fogalmaz meg erkölcsi programot. Mert a belső megigazulás nélkül hiába is remélnénk, hogy Isten teljesíti a hozzá áldásért forduló kérését. Vagyis hiába a könyörgés, hiába az érdemek sorolása, a vétkek megvallása, a szenvedéstörténet: a magyarság nem reménykedhet Isten kegyelmében erkölcsi megújulás nélkül.

Kölcsey maga ennek a moralitásnak a hőse. De miért ne mondhatnánk, hogy a szentje? Olyan ember, aki folyamatosan küzd önmagával, és közben szellemével a maga esendő adottságai fölé emelkedik, a mások javát (a hazáét!) önérdekei elé helyezi. Költészetét, filozófiai töprengéseit, esztétikai nézeteit, a magyar politikatörténetben betöltött szerepét egyaránt a személyiségét meghatározó legmagasabb rendű, csorbíthatatlan, semmiféle megalkuvást nem tűrő erkölcsi emelkedettség jellemzi – amit, és ez is csodálatos, a kortársai is érzektek. Ezt a kiválóságot érzékeltette Wesselényi Miklós is, aki halála hírére azt mondta: „Nem közénk való volt”. Valóban: mintha egy magasabb szférára küldötte lett volna.

A legnagyobbak sajátja, hogy sohasem elégedettek magukkal. Kölcsey is többször ír arról, hogy maga is mennyit hibázik. Állandó munkában élve restségét panaszolja, ami annyiban nem csoda, hogy mindig mindenkit tettekre biztat. „Hass, alkoss, gyarapíts” – mondja, „s a haza fényre derül!” – folytatja. Azaz összeköti a személyes sorsot és a magyarságét. Másutt (Horatius nyomán) azt írja: „Gondolkozni jó, az jó! De cselekedni: ez [...] a legtöbb!”

Életében a kettő elválaszthatatlanul összetartozott. Olyan korban élt, amikor a nemzetek fogalma szerte Európában és idehaza is új értelmet kapott. Kölcsey gondolkodásában jól érzékelhető, hogy korszakhatáron állt. A magyarságot számára a tradíció jelenti, ebből formálódik egy másfajta nemzeti érzés. De ennek alapja nem valamiféle elvakult önimádat, hanem egy magasztosabb cél szolgálata. Úgy gondolja, hogy miként az egyén élete csak a nemzet egészének életében nyer önmagán túlmutató jelentést, úgy a nemzeti lét is az emberiség teljességéből meríti igazolását. Azt vallja: az „egész emberiségért” és a „születés földjéért”, azaz a hazáért való szeretet „nem ellenkezik egymással, mint az emberi szeretet az atyai vagy a gyermeki szeretettel nem ellenkezik”. Személyes tapasztalata is az, hogy az emberiség javát előmozdítani bármely ember kevés, de a nemzet életén igazíthat valamit. „Egész világért, egész emberiségért halni: az Isten teheté; az ember meghal háznépéért, ember meghal hazájáért; halandó szív nem bír többet.” Akár egy megyegyűlésen, akár az országgyűlés feladatain dolgozva, akár irodalomszervezőként, tanulmányíróként, és költőként. Akár azzal is, hogy a korszaknak engedve megírja a maga *Himnuszát*, talán csak remélve, hogy abból valóban nemzeti himnusz lesz.

Ma már közhely, hogy bármely irodalmi mű még csak félig van kész, amikor megszületik. Akkor készül el igazán, amikor az olvasókhoz elérve, általuk kapja meg teljes jelentését. Ez nem csak magától a műtől függ: annak befogadásához is alkalmas feltételek kellenek. Kölcsey *Himnusza* hamarosan túlnőtt önmagán. Alkalmas történelmi pillanat szülte, nemzeti himnusszá válásához is ez segítette. De hogy ez így legyen, Kölcseynek meg kellett írnia.

Egy lenyűgöző gondolkodói és nagy ívű költői pálya betetőzése ez, amit megkülönböztetett szerepe, helyzete szinte el is fed az utókor elől. A *Himnusz*t olvasva, tanulva, hallgatva olyan természetesnek vesszük minden sorát, hogy már nem is gondolkozunk el rajta. Nagyon rosszul tesszük: a *Himnusz* amilyen egyértelmű, olyan összetett, rejtett utalásokban gazdag költemény.

Kölcsey történelemképe a felekezeti feszültségek tagolta magyarság egységének megerősítését szolgálja. Közjogi téren ezért küzdött az or-

szágygyűlésben, egy tanulmányában egyenesen odáig jut, hogy a felekezetek összetalálkozása a nemzet közös hitében olyan jelentős esemény volna, amely nyomán „félszázad alatt talán többet haladnánk, mint azon idő óta, midőn a reformáció Európát megrázkódtatá”. És azt is kimondja, hogy számára kivételesen kedves „az elszakadozott religiói szekták egyesüléséről való gondolat”.

Ezért fordul közvetlenül Istenhez, miközben a magyarságot Bende-gúz vérenek nevezve, a hun származástudatban a pogány, keleti hagyományra építi történelmi tablóját. De aztán maga a honfoglalás is szakrális jelentést kap: rögtön megjelenik benne a búzakarász és a szőlő, a kenyér és a bor képe. Ami – 2020-ban talán különösen jó okunk van ennek említésére – egyként utal az eucharisziára és az Úrvacsorára.

Ez az utalás, megőrizve és tiszteletben tartva a vallásos hitet, már egy másféle hitvallás felé is mutat. Kölcsey a nemzet sorsát szakrális távlatba helyezi, a nemzeti közösségért való cselekvést Istentől megszabott kötelességnek látja: „Isten a milliomokat nem azért szorítja vizek és bércek közt közös határba, hogy e temérdek erőt egyenként széledezve mindennapi, nyomorult gondok emésszék fel. Amit apáitok nem tettek, azt nektek kell tenni”.

Ez a tett nemcsak cselekedet, véli Kölcsey, hanem az emlékezés is lehet, mert a „nemzeti hagyomány” megőrzése nélkül elvesz a nemzet. „Minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti életét gyilkolja meg; s akármilyen kezdődjék ezentúl: az a régi többé nem léssen” – mondja.

Márpedig a nemzet és a haza is szent. A hívó Kölcsey szemében Istent megszólítani, Istenre hivatkozni nem hétköznapi szófordulat. Amikor azt mondja, hogy „Isten egy szívnek egy kebelt teremte: így egy embernek egy hazát. [...] Azért kell minden egyes embernek saját hazájáért munkálni; azért kell szerelme egész erejét hazájára függeszteni”, akkor ugyanaz a szakrális nemzeteszme hatja át, amivel a *Himnusz*t is fogalmazta.

Eszerint élve adott hívőknek és nem hívőknek olyan magasztos példát, hogy még a jó barát Wesselényi is úgy érezte, hogy képtelenség megfelelni ennek az eszményi elvárásnak. De ő is tudta: az eszmények nagyszerűsége nem megvalósíthatóságukban áll, hanem abban, hogy irányt adjanak az esendő emberek életének.

„BALKEZÉBEN IS ELFÉR A VILÁG”¹

Ferenczy Béni utolsó alkotókorszaka

„Magyar vagyok, Budapesten élek, s az utóbbi években főleg könyv-illusztrátorként működöm. Festek is, és szeretem a rézkarcművészetet meg a litográfiát. Örölnék, ha kis életművemet – amelyet annyi megszakítás, összeomlás, háború és nyomorúság után torzónak látok – a következő években egységesebbé és gazdagabbá alakíthatnám.” Így nyilatkozott 1956 tavaszán az akkor 66. életévében járó Ferenczy Béni. Miféle jövőbeli tervekre utalhatott? Ez a kérdés valószínűleg örökre megválaszolatlan marad. Alig fél év múlva egy tragédia végérvényesen behatárolta az életmű folytatását, 1956 novemberében ugyanis a művészt agyembólia érte, aminek következtében jobb oldalára lebénult és beszédképességét is elvesztette. A művészet szeretete és az alkotásra irányuló vágy azonban idővel utat tört magának, és a betegség által korlátozott művész rövidesen újra kezébe vette a ceruzát. Jobbja helyett ügyetlen bal kezével rajzolni, festeni, majd mintázni kezdett, a visszanyert figurális nyelvvel némiképp helyettesítve elvesztett verbális kommunikációs készségét. Több száz rajz, akvarell és közel másfél tucatnyi plasztika tanúsítja művészetének regenerálódását. A kezdeti esetlen próbálkozásokat idővel olyan, a korábbi művekkel egyenértékű alkotások követték, melyek az utolsó egy évtizedes alkotókorszak produktumaiként a művészi oeuvre szerves részét és méltó lezárását képezik.

Milyen életutat járt be Ferenczy Béni, és milyen helyet foglalt el a hazai művészetben, mielőtt életét végérvényesen megváltoztatta egy elzáródott agyi artéria? A modern magyar képzőművészet egyedülálló művészcsaládjának tagjaként ikertestvérével, Noémival 1890. június 18-án, Szentendrén látták meg a napvilágot. Apjuk, Ferenczy Károly, a nagybányai festőiskola egyik alapítója és vezető személyisége volt. Édesany-

¹ Jelen írás egy 2017-ben magánkiadásban megjelent könyv bevezető tanulmányának rövidített változata: „Balkezében is elfér a világ” – Ferenczy Béni utolsó alkotókorszaka. (Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Gulyás Dorottya) Budapest, Ferenczy Család Művészeti Alapítvány, 2017. A kapcsolódó források, hivatkozások megtalálhatók a könyvben, illetve a szerző korábbi publikációiban: Gulyás Dorottya: Egykezes szobrok. Művészet a stroke után. Neuropatológiai kutatások helye és miértje Ferenczy Béni utolsó alkotókorszakának feldolgozásában. In *ArtMagazin* XI. évf. 6. szám, 2013. 46–50.; Gulyás Dorottya: Ferenczy Béni estéje. A balkezes korszak szobrászati alkotásai. In *Studia Comitatusia*. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2014. 67–90.

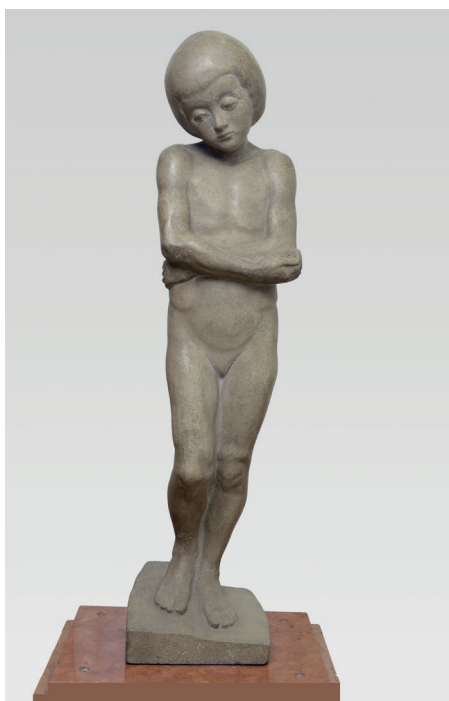
Ferenczy Béni Herkules című szobrát faragja.
(Nagybánya, 1916, ©FCSMA)

juk, a fiatal korában ugyancsak festőnek készülő Fialka Olga rendkívüli műveltségével és soknyelvűségével fontos szerepet játszott nem csupán a Ferenczy család szellemi háttérének megteremtésében, de a bányavárosi fiatalság intellektuális fejlődésében is.

A Ferenczy házaspár három gyermeke a századforduló időszakában közvetlen tanúja volt a modern magyar festészet indulásának. Rajztanulmányaikat a festőiskola növendékeivel együtt végezték, majd Európa nagy kulturális központjaiban képezték magukat tovább. Az idősebb fiú, Valér grafikusként és művészeti íróként tevékenykedett, a rézkarc kiemelkedő műfajként volt jelen művészetében. Noémi iparművész lett, a magyar gobelinművészet megújítója és egyik legfontosabb alkotója. Ferenczy Bénit elsősorban a plasztikai műfajok érdekelték, a szobrászat technikáit külföldi iskolákban sajátította el. Dolgozott Firenzében, tanult a müncheni akadémián, Párizsban pedig többek között Bourdelle és Archipenko korrigálta.

Tanulmányai befejeztével Budapesten dolgozott. Egyike volt azoknak a progresszív művészeknek, akiket 1919-ben magával ragadott a Tanácsköztársaság idején megindult kultúrmozgalom. Kapcsolatai révén aktívan részt vett a művészeti élet átfogó reformjában és az új művészeti program kialakításában. A kommün bukása után elhagyta Magyarországot, és az országhatáron túlra szakadt Nagybányán húzta meg magát, ahonnan Csehszlovákián át Bécsbe utazott. 1921 nyarán telepedett le az osztrák fővárosban, amely a közel két évtizedig tartó emigráció első számú bázisát jelentette számára. A munkalehetőségek hiánya azonban visszatérő problémát jelentett, ami miatt két ízben is megszakította bécsi tartózkodását. 1922–1923 során a szabadabb művészeti szellemiséget képviselő Berlinben próbált érvényesülni, azonban az avantgárd művészet egyik legfontosabb kulturális központjában sem találta meg számításait. Potsdamban egy akkor még el nem indult báb-színház számára készített marionettfigurákat, majd 1923-ban, második gyermeke születése előtt elhagyta az országot, és visszatért Bécsbe, a német expresszionizmus legjelentősebb kiállítóhelyén, a Sturm galériában rendezett kiállítását már nélküle nyitották meg.

Bécsi tartózkodásának legintenzívebb időszaka az 1920-as évek végére esett, amikor is sikerült bekerülnie az osztrák művészeti élet körforgásába. 1927-ben felvették a Hagenbund rendes tagjai közé, 1931 nyarán pedig már a legjelentősebb modern művészek között szerepelt a Neue Galerie Österreichische und deutsche Gegenwartskunst kiállításán. Számára az időszak legfontosabb megrendelése kétségkívül a híres expresszionista festő, Egon Schiele síremlékének elkészítése volt. A siker azonban átmenetinek bizonyult. Osztrák feleségével kö-

Ferenczy Béni: *Álló leányakt.* (1927, műkő, 109 cm, ©Szépművészeti Múzeum, 2020)

tött házassága zátonyra futott, és a munkalehetőségek hiánya ismét továbblépésre készítette. 1932-ben a Szovjetunióba utazott, azonban hamarosan világossá vált számára, hogy Moszkva nem megfelelő terep a szabad művészi munkára. A művészeti megbízásokat jellemzően helyi szobrászok kapták, ő pedig kénytelen volt beérni műtörténeti írásokra vonatkozó megrendelésekkel, melyekhez az építészeti akadémián dolgozó Mácza János közvetítése révén jutott. Ottani tartózkodása ennek ellenére közel három évnyi hosszúságúra nyúlt, életébe ugyanis ismét beköszöntött a szerelem. Nem sokkal érkezése után találkozott egy régi ismerőssel, a szintén válófélben lévő Plop Mária Erzsébettel, aki nagybányai születésű lévén már kislányságban ismeretségben

állt a Ferenczy családdal. A közös bányavárosi emlékeknek köszönhetően könnyen megtalálták egymással a hangot, s néhány hónap múlva összeházasodtak. „Újra »férj« vagyok, de másképp – jobban gyerekek” – írta Ferenczy Béni ikertestvérének és barátainak. 1935-ben visszatért Bécsbe. Ekkor azonban már komolyan fontolgatta a hazatelepedés gondolatát, aminek eljövételében valószínűleg az emigráció közel húsz éve alatt sohasem kételkedett, kapcsolatát ugyanis folyamatosan fenntartotta a magyarországi kulturális szférával. Műveivel rendszeresen szerepelt budapesti tárlatokon, neve újonnan alakult művésztársaságok névsoraiban tűnt fel, kisplasztikáival és érmeivel hazai műgyűjtők kollekcióit gyarapította. A következő évek a Bécs és Budapest közti ingázással teltek, a tényleges hazatérés csak 1938-ban valósulhatott meg, mikor hosszú várakozás után Ferenczy az Anschluss idején végleges letelepedési engedélyt kapott Magyarországon. A háború alatt főleg kisplasztikákat és érmekeket készített. 1944-ben, a német megszállás alatt feleségével zsidó gyermekeket bújtattak, amiért 1990-ben megkapták a Világ Igaza címet.

Budapesten a háború évei alatt kristályosodott ki az az értelmiségiekből álló baráti kör, amelynek tagjai meghatározó pozíciókat szereztek az 1945 után kialakuló kulturális életben. Közülük kerültek ki többek között a Magyar Művészeti Tanács és az újrászervezett Képzőművészeti Főiskola tantestületének tagjai. Ekkor jutott katedrához Bernáth Aurél, Pátzay Pál, Kmetty János, Berény Róbert és Barcsay Jenő mellett Ferenczy Béni is. Az újjult erővel és nagy elszánással munkához látó művészek szinte egységesen felszabadulásként élték meg, ami az országban történt, és boldog illúzióval tekintettek az elkövetkező időszak elé. Erre a bizakodásra minden okuk megvolt, hiszen a főiskola működését meghatározó reform alapvetően az intézmény egyetemi szintű autonómiáján és a tanulmányi szabadságon alapult.² Az elkövetkező időszak munkában és utazásokban gazdag éveket jelentett Ferenczy Béni számára.

A kedvezményezett helyzet azonban nem tartott sokáig. Bár 1948-ban neve még az első Kossuth-díjjal kitüntetett művészek között szerepelt, hamarosan a művészeti élet periferiájára sodródott. A Képzőművészeti Főiskola a minisztérium irányítása alá került, ahol a felsőoktatási intézményekre egységes szabályzást alkottak sztálinista elvek alapján. Bevezetésre került egy új, szovjet mintára kidolgozott tantervi reform, mely a múlt századi akadémiai oktatási módszerek visszaállításán és a munkásosztályból érkezők pozitív diszkriminációján alapult. Ferenczy Béni ellenállást tanúsított mind a főiskola átalakítása, mind a művészetben bevezetésre kerülő szocialista-realista elvek ellen, amivel elsőik között vívta ki a vezető réteg nemtetszését, ennek következtében 1949 őszén menesztették állásából. Miután elkerülték a szobrászati megrendelések, könyvillusztrálásból tartotta fenn magát, s e kényszer szülte feladatot is nagy kedvvel és művészi érzékkel végezte. 1953-ban meghalt Sztálin, és az enyhülés évei során Ferenczy ismét több megrendeléshez jutott. Ebben az időben olyan nagyméretű munkákhoz is hozzáláthatott, melyek volumenüket tekintve elképzelhetetlenek lettek volna a totális diktatúra árnyékában.

Nagy vonalakban itt tartott Ferenczy Béni pályafutása – egy európai szinten is kiemelkedő jelentőségű, több mint fél évszázadot felölelő életmű –, amikor életére örök árnyékot vetett annak a bizonyos őszi napnak a tragédiája. A pályája kezdetén kutató, avantgárd irányzatokkal kísérletező progresszív művész – túllépve a kubista és expresszionista stílus kísérleteken – érett korszakára archaikus szobrászati elveket felelevenítő, plasztikai problémákra fókuszáló művészetet teremtett, mely az

² Erről az időszakról bővebben: B. Majkó Katalin (szerk.): *Forradalom előtt. A Magyar képzőművészeti Főiskola 1945 és 1956 között*. Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2017

antik szobrok utánzása nélkül hordozta magában a harmóniát és a görög szellemiséget. Szobrászatának közvetlen rokona az Aristide Maillol és Charles Despiau nevével fémjelzett mediterrán ihletésű klasszicizmus, amely a modern francia szobrászat egyik legjelentősebb hulláma volt. Ferenczy elsősorban szobrász volt, és ő volt a magyar éremművészet egyik legjelentősebb alkotója is. Egyéni felfogást tükröző plakettjei, érmei úttörő szerepet töltek be a műfaj hazai megújulásában. Emellett tehetséges grafikusként, könyvillusztrátorként és nagy tudású művészeti íróként is számon tartjuk alakját. A modern magyar szobrászat egyik legnagyobb egyéniségévé növekvő alkotó művészeti jelentőségét a hazai kulturális szcéná – politikai elfogadottságától vagy éppen elutasítottságától függetlenül – mindvégig megkérdőjelezhetetlen tényként kezelte.

*

1956. október 23-án kitört Magyarországon a szovjet megszállás ellen folytatott szabadságharc. Ferenczy Béni Nagy Imre miniszterelnök barátjaként reményekkel telve követte az eseményeket. Hogy az októberi események zűrzavara és a forradalom bukása mennyiben volt befolyással a tragédia bekövetkeztére, nem lehet pontosan megállapítani. Úgy tűnik azonban, hogy Ferenczy Béni szervezete a történelmi tragédiákra fokozott intenzitással reagált, 1944-ben ugyanis, a német megszállás alatt már egy szívinfarktust is elszenvedett. Némileg beszédes, hogy Ferenczyt – a művész terapeutája, Környey István datálása szerint – a szovjet csapatok bevonulásának másnapján, november 5-én érte az agyi érkatasztrófa. Innentől egy évet és két hónapot töltött kórházban felesége állandó jelenléte mellett. A stroke következtében jobb oldala azonnal lebénult, szókincse pedig fokozatosan csökkent néhány szóra. Barátai számára sokáig kérdéses volt, hogy szellemi valója, személyisége mennyiben sérült, illetve mi maradt meg belőle a némaságba burkolózó testbe zárva. Idővel azonban világossá vált, hogy a mester képes befogadni az őt körülvevő világ rezzenéseit. Auditív szövegértése továbbra is friss maradt, értő módon hallgatta a rádiót magyarul, németül, olaszul, angolul, franciául. Nem csupán a mindennapi társalgást, de az összejövelek alkalmával megindult magasabb röptű beszélgetéseket, felolvasott irodalmi műveket is értelemmel kísérte, a megindító eseményekre, műalkotásokra érzékenyen reagált.

A beszédzavar és az írott szöveg értésének problémái azonban véglegesnek bizonyultak. Ferenczy Béninél a szélütés következtében motoros afázia alakult ki, ami nem mutatott számottevő javulást a különböző írás- és beszédgyakorlatok hatására sem. Az olvasott szöveg megértésé-

nél ugyan mutatott előrelépést, de az önálló szóban vagy írásban való szövegalkotást képtelen volt újra elsajátítani. Ferenczy Béni élete végéig csupán néhány egyszerűbb szó kimondására volt képes. Használt szókinccse mindössze pár tucat egy-, illetve kétszótagú alapszóból állt: igen, nem, dehogy, á, jó, ó, jaj, ez, az, ott, itt, de, na, már, így. Néha váratlanul kibukkant pár hosszabb kifejezés, esetleg név, de általában mindenféle kontextus nélkül. Beszűkült, általánosan használt szókinccsével azonban rövid időn belül különféle nyomatékok, hangsúlyok, elnyújtások, hangszínek segítségével egyre többféle bonyolult jelentést tudott kifejezésre juttatni. Így az indirekt, non-verbális kommunikációnak hála közeli barátai-val, de leginkább feleségével, egyre gördülékenyebben ment a barokkbaszerű közlésfolyamat. A vizuális nyelv továbbra is megmaradt számára. Már a kórházban megkezdődött az az egyéves keserves munka, mely Ferenczy művészetének feltámadásához vezetett. Domináns jobbkezesként a szélütés után egészen az alapoktól kellett kezdenie a művészi tevékenység újratanulását. Balkezes próbálkozásai sikeresnek bizonyultak, a papírra vetett káosz-ból hamarosan felismerhető formák bontakoztak ki, s idővel egyre jobb és jobb rajzok, akvarellek kerültek ki a keze alól.

A 20. század második felétől egyre nagyobb jelentőséget kaptak a művészek patográfiái. A pszichiátriai, neurológiai problémákkal küzdő művészekkel foglalkozó szakirodalomnak egy érdekes fejezete a stroke miatt féloldali bénulásban szenvedő képzőművészeket vizsgálja, akiknek alkotásain saját rehabilitálásuk folyamatát követhetjük nyomon. A Ferenczy Béni rehabilitációját végző ideggyógyász, Környey István 1974-es székfoglaló előadását a Magyar Tudományos Akadémián a szobrász stroke utáni művészi teljesítményének változásáról tartotta, kutatása eredményeit 1977-ben publikálta egy francia orvosi folyóiratban.³ Ennek köszönhetően a magyar szobrász esettanulmánya az egyetemes neurobiológiai kutatás egy specifikus ágának hivatkozási pontjává vált. A témában írt tanulmányok kimutatják, hogy vannak bizonyos szabályszerűségek abban, hogy a stroke-on átesett alkotók művészetében milyen változás áll be a betegség közvetlen következményeképpen. Ha valaki agyi katasztrófa áldozatává válik, a sérülés egyaránt érheti a jobb, illetve bal agyféltekét. A bénulás vagy végtaggyengesség ilyenkor minden esetben az ellenkező oldalon mutatkozik. Azoknál a művészeknél, akiknél a stroke az agyi jobb féltekét érintette, az idegrendszer vi-

³ Környey, Étienne [Környey István]: *Aphasie et creation artistique*. In *L'Encephale*, 1977, 3. évf. 1. sz. 71–85.

Ferenczy Béni: Kéretgetők. (Papír, tus, 290 × 197 mm, j. n., felirat b. f.: h. D.), ©FCSMA
Honoré Daumier azonos című, 1850 körül készült műve (Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam) után

zuális készségekért – így a térérzékelésért – felelős részei károsodtak, és ez nagyban befolyásolta a művészetüket. A jobb oldali agyféltekét érintő stroke után a látótér bal oldalán megjelenő vizuális információt nem dolgozza fel a beteg, így előfordulhat a téma bal oldalának szétesettsége, elmosódottsága, illetve helyenkénti hiánya. E művészeti próbálkozások ugyan hasznosak lehetnek a művészettörténet-kutatás számára, azonban semmiképp sem tekinthetők tudatos művészi szándék megvalósulásainak. Ezzel szemben a bal féltekét érintő stroke inkább a verbális kifejezés és megértés szintjét befolyásolja, de nem teszi lehetetlenné a művészi életmű folytatását. Ferenczy Béni esete ebbe a kategóriába tartozik, a trauma elsősorban az agy beszédképességért felelős részeit érintette, alkotóereje azonban, ha korlátozottan is, de megmaradt. Környey István Ferenczy művészi regenerálódását alapvetően meggyőzőnek értékelte. A terápia során világossá vált, hogy a szobrász alkotóintellektusa, lelki működése és saját belső világa nem távolodott el a realitástól, valósággal való kapcsolata nem szakadt meg, csupán korlátozódott a kommunikációs készségek csorbulása révén. A fellépő fizikai nehézségek ellenére a jól működő agyi mechanizmusoknak és az optikai érzékelés épségének hála, a mester szavak nélkül is képes volt művészi döntéseket hozni, gondolatait és személyiségét vizuális módon közvetíteni a külvilágnak műalkotások formájában. Elméletének igazságtartalmáról Ferenczy Béni balkezes alkotásait szemlélve magunk is meggyőződhetünk.

*

Ferenczynek az első években a művészeti rehabilitáció legfőbb eszközét a másolás jelentette, azaz a múlt nagy mestereinek – többek között Rembrandt, Delacroix és Michelangelo – ismert kompozícióinak újraalkotása ceruza, golyóstoll, vagy éppen vízfesték segítségével. A munka során jellemzően nem használt reprodukciókat, hanem emlékezetből hívta elő a művészet történetének kiemelkedő kompozícióit. Rendkívüli vizuális memóriájára támaszkodó munkafolyamatának köszönhetően alapvetően nem reprodukálta, hanem inkább interpretálta a régmúlt idők nagy festőinek műveit, sajátos, egyéni ízzel gazdagítva őket. A nagy klasszikusok mellett előszeretettel idézte meg a számára kedves 19–20. századi francia mesterek műveit is. A balkezes időszak egyik legtöbbet megidézett alkotója Honoré Daumier volt, akit Ferenczy könyvillusztrálásról szóló 1954-es tanulmányában Rembrandt mellett a legnagyobb illusztrátorként említett. A francia karikaturista göcsörtös vonalvezetése egy olyan technikai megoldás, amit kényszerű balkezessége révén Ferenczy szükségszerűen illesztett

be saját rajzi világába, majd új stílusának kikristályosodásával előnyére fordította azt.

Bizonytalan, töredezett vonalai idővel egyre könnyedebbé váltak, és megjelentek az első önálló kompozíciók. Rajzainak, vízfestményeinek kedvelt tematikája lett az őt körülvevő, beszűkült életterében működő világ bemutatása: iszogató, beszélgető, zenélő társaságok, virágcsendéletek. Néha egy-egy vonallal érzékeltetett, de mégis karakterisztikus megjelenésű portré. Egyszóval minden, ami a kéznél levő színes albumok mellett vizuális ingerként érhet.

A vibráló színvilágú virágcsendéletek a balkezes korszak emblematikus művei. A téma lényegében tálcán kínálta magát Ferenczy Béni számára, hiszen a művészeti albumokhoz hasonlóan a virágcsokrok is állandóan kéznél lévő modelleként voltak jelen. A kórházban töltött hónapok természetes velejárójaként az ágy közelében mindig akadt egy-egy csokor friss virág, amit a mester papírra vethetett. Mivel Ferenczy sosem mulasztott el élni a lehetőséggel, otthonában pedig minden napos volt a szívesen látott barátok vendégserege, a virágszállítmány úgymond folyamatosan biztosítva volt. Ez a munkafolyamat kétségtelenül nagyobb kötetlenséget nyújtott a meglévő művészeti kompozíciókra való reflektálásnál, továbbá kommunikációs célokat sem szolgált, mint a figurális rajzok egyike-másika. Így a virágcsendélet műfaja Ferenczy Béninek igazi művészeti terápiát nyújtott, szerepe az alkotás élményének felhőtlen átélése volt: a természet szépségében való gyönyörködés és a festményen keresztül megvalósuló gyönyörködtetés. Éppen ezért talán nem véletlen, hogy ez a tematika volt az, ahol a leginkább felszabadult az érett korszak szépségeszméjétől. Míg a szélütés előtti vízfestményeket a szobrászokhoz oly közel álló visszafogott színkezelés jellemzi, virágcsendéleteinek koloritja merészebb, kísérletezőbb.

Ferenczy Béni irodalmár barátai a házaspár anyagi gondjainak megoldása érdekében közbenjártak, hogy a művész balkezes rajzait rendszeresen publikálhassa különböző folyóiratokban. Ez jellemzően kötetlen tematikájú szövegközi grafikák formájában valósult meg, időnként azonban illusztrációs feladatokat is ellátott. Ezek közül egy kifejezetten személyes történet Tolnai Gábor *Itália dicsérete* című könyvének illusztrálása. A szobrász még az 1950-es évek elején ajánlotta fel Itáliában készült rajzait Tolnai tervezett könyvéhez. Az írás azonban hosszú évekig húzódott, és mire a könyv kiadására került volna a sor, Ferenczy már megváltozott körülmények között élt. Ebben az állapotban olvasta fel neki felesége a kéziratot, mely felidézte Ferenczyben saját, 1947-48-as olaszországi útjának emlékeit. Papírt és ceruzát kért, majd napokig csak „Itáliát rajzolt”. A művész tűpontos vizuális emlékezetének lenyomatai-

Ferenczy Béni: Színes virágok kék vázában.
(Papír, akvarell, 478 × 313 mm, j. n.) ©FCSMA

nak a barátok is csodájára jártak. A kiválogatott itáliai rajzok ily módon új, másfél évtizedes emlékezeten nyugvó úti vázlatokkal gazdagodtak.

Magas színvonalú illusztrációs készségét a mindennapok során is hasznosította a művész. Amikor baráti társaságban folyó beszélgetés során vizuálisan inspiratív témák kerültek elő, Ferenczy tollat fogott, s szavak helyett rajzaival kísérte a társalgást. Hubay Miklós mexikói útról hazatérve hosszas beszámolót tartott a Ferenczy-házaspárnak. A művész rajzaival követte az izgalmas tudósítást. Az író a mexikói bika- viadalokról szóló beszámolóját végül Ferenczy Béni rajzainak kíséretében jelentette meg, szöveg és kép egyenrangú dialógusaként.

Ferencz Béni balkezes műveit lapozgatva megállapítható, hogy a stroke után hatalmas lendülettel indult meg a művészeti regenerálódás útján, és viszonylag gyorsan – alig több mint egy év alatt – sikerült elérnie azt a minőséget, amely a hátralevő évek kvalitásosabb műveit jellemezte. A portréábrázolások esetében továbbra is jól megragadta az ábrázolt személy karakterét, és a perspektivikus térkezelés sem torzult művein. A korábbi alkotókorszakhoz viszonyított elmozdulás leginkább a művek jellege, stílusa, tematikája oldaláról tapasztalható. A javulás azonban nem egyenletes fokozatossággal haladt, inkább jobb és rosszabb időszakok váltakozása jellemezte az utolsó évtized művészi teljesítményét. A néma testben megbúvó művészi szándék ugyanis nem volt képes minden alkalommal felszínre törni. Az esetlen próbálkozások és a valódi mesterművek esetenként akár egyik napról a másikra is váltogathatták egymást.

*

„Nevem Ferenczy Béni. Szobrász vagyok.” – Ekképp kezdte 1956-ban írt bemutatkozását a mester, aki bár élete során a képzőművészet különböző ágainak széles skáláján megvillantotta talentumát, alapvetően a plasztika műfaját művelte szenvedélyesen. Az agyi katasztrófa után azonban hosszú, küzdelmes út vezetett vissza a szobrászatig. Számos tollrajznak és akvarellnek kellett megszületnie, mire az agyag és a mintázófa ismét előkerült a szekrényből. Ez persze szinte magától értetődő annak fényében, hogy a festészeti és grafikai alkotótevékenységhez képest a mintázás jóval nagyobb mértékben igényli a jó fizikumot és a kétkezi munkát. Már az is hatalmas teljesítménynek számított, hogy Ferenczy egyáltalán folytatni tudta szobrászati életművét, hiszen plasztikai alkotókészségének rehabilitációja így is csak részlegesen valósulhatott meg. Jobb oldali bénultsága miatt teljesen le kellett mondania az általa olyannyira kedvelt precíziós munkákról, mint az érmészet vagy

a plakettművészet. A kiöntött bronzszobrok utómunkáit sem tudta már önállóan elvégezni, holott ez a munkaszakasz mindig is kitüntetett helyet foglalt el alkotói folyamatában. Mindezek mellett változatos anyaghasználatát is kénytelen volt leszűkíteni. A véső és kalapács egyidejű alkalmazásával megvalósuló faragás például elérhetetlen kihívást jelentett a magányosan maradt bal kéz számára, így Ferenczynek fel kellett hagynia mind a fa, mind a kő megmunkálásával. Egyedül a puha agyag maradt, de még ez a könnyen megmunkálható anyag sem adta könnyen magát. A fél kézzel gyúrogtatott, apró darabokból felépülő szobrok számára megfelelő drótvázra volt szükség, s a nagyobb szobrok súlyos alapformáinak felhordásához sem volt már elegendő ereje a beteg művésznek. Ezen munkafázisokban egykori tanítványai segédkeztek a mester nehézkesen kifejezett instrukciói, papírra vetett vázlatai alapján, és innentől ők végezték az új kisplasztikák cizellálását is.

Ennek kapcsán joggal merülhet fel a kérdés: vajon mennyiben hatott az idegenkezűség Ferenczy Béni új plasztikáinak milyenségére? Alapvetően azt lehet mondani, hogy bár a segítő kéz jelenléte némiképp befolyásolhatta az elkészült művek jellegét, a szobrok kétségtelenül az idős mester kompozícióit, művészi elképzeléseit viselték magukon. Vígh Tamás a mester rajz- és agyagvázlatai alapján készítette el a kisplasztikák vázát, majd az agyag elnagyolt felhordása után Ferenczy Béni alakította ki a plasztikák végleges formáját. A nagyobb agyagminták felrakásában Ferenczy már a betegsége előtt is kapott segítséget tanítványaitól. Szerepük a létrehozott mű művészi koncepcióját tekintve nem volt hangsúlyosabb annál, mint a művészet több évezredes történetének nagy mestereit körülvevő tanítványok, segédek, műhelyek esetében. Az elképzelés, a művészi szándék érvényre jutásához azonban mind a művész pontos instrukcióira, mind kétkezi munkájára szükség lett volna. E feltételek megvalósulása híján a balkezes időszak szobrai mindenképpen bírnak némi fogyatékossgal. Mindazonáltal az utolsó korszak plasztikai alkotásai a választott témák tekintetében jól belesimulnak az életműbe. Ugyanaz a két fő téma tért vissza bennük, amely végigkísérte Ferenczy Béni szobrászatának érett korszakát: a törekeny testű kisfiú és az izmos női akt.

Ferenczy először 1958 februárjában próbálkozott újra mintázással, amikor is egy kissé esetlen, zárt tartású álló kisfiú alakját engedte ki kezei közül. Tudjuk, hogy az erős önkritikával bíró művész olyannyira nem volt megelégedve az eredménnyel, hogy a mintázással kapcsolatos kísérleteit hosszabb időre felfüggesztette. Közel egy évnek kellett eltelnie Ferenczy Béni következő plasztikai próbálkozásáig, a kísérlet azonban ezúttal nem akármilyen eredménnyel zárult. *Aranykor* néven

ismertté vált 1959-es kisplasztikáját már bátran mutathatták be szobrászati újjáéledésének első darabjaként. Ez a szobor szintén egy siheder fiút ábrázol, aki meztelen testtel egyensúlyoz egy kopasz faágon. Az anatómiailag szépen formázott műben továbbra is jelen van a művész szobraira oly jellemző szigorú, építményes felépítés, átgondolt kompozíció, mégis sokkal könnyedebb, levegősebb korábbi plasztikáinál. Az önvallomásszerű kisplasztika magában hordozza a művész mozgásvágyának és küzdelmének kifejeződését. A faágon egyensúlyt kereső gyermekalak bal kezével és lábával kapaszkodik, míg a művész lebé-nult tagjainak megfelelő jobb oldali végtagjait az égnek emeli. A küzdelem azonban minden tragikus felhang nélkül jelenik meg. Az elfojtott cselekvésvágy mellett feldereng az életművet behálózó derű, a mindent átragyogó életöröm. Belső gyötrelmei csupán finom utalások révén mutatkoztak meg Ferenczy művein.

Hogy Ferenczy Béni szobrászati önvallomása alanyául éppen egy törékeny testű, fiatal serdülő fiú alakját választotta, közel sem véletlen. A fiatalfiú-akt már az 1910-es évek végétől visszatérő témaként volt jelen művészetében, de az 1930-as évektől vált igazán meghatározóvá. A felesége által ihletett masszív női aktok mellett ez a magányos fiúalak volt a művész érett korszakának központi témája. A siheder alakjának ihletője Erzsí korábbi házasságából származó, Szovjetunióban maradt gyermeke volt. Miklós, avagy Nikola elvesztése, és Ferenczy Béni első házasságából származó fiának, Mátyásnak korai halála kétségkívül nagyban befolyásolta a törékeny kisfiú szomorú, magányos figurájának létrejöttét. A sorstragédiák által személyessé váló, a felnőtt lét komolyságát is megtapasztaló siheder alakja azonban hamarosan önállósult, s egyfajta belső önarcképpé alakult át Ferenczy Béni művészetében. Továbbgondolásából született az az érett korszak fő művének számító kompozíció, melyet ma *Játszó fiúk* néven ismerünk. Erre a műtárgycsoportra nyilvánvalóan komoly hatással voltak édesapja, Ferenczy Károly korai művei is, kiváltképp *Kődobálók* című festménye. A finom naturalista képek visszafogott, merengő hangvétele köszön vissza Ferenczy Béni magukba zárkózó, csapott vállú, melankolikus kisugárzású aktjain.

A magányos fiúalak tehát végigkísérte az életművet, és a balkezes korszak plasztikájában is központi szerepet kapott. Az 1960-as évek művészetében elsősorban a már megszokott álló alakban tért vissza, s az álló fiúakt több változat után egy 1962 és 1963 között készített műben nyerte el kikristályosodott formáját, mikor is Ferenczy Béni Vigh Tamás segítségével hozzálátott a balkezes korszak egyetlen nagyméretű szobrának elkészítéséhez. A szobrász egykori tanítványa egy 1962-es kisplasztika alapján készítette el a vázat, s rakta fel az elnagyolt agyagfigurát,

amelyen az utómunkálatokat és a végső simításokat maga Ferenczy végezte. Az álló fiú szobrát 1977-ben kütszoborként állították fel Budapest belvárosában, a Váci és Kígyó utca kereszteződésénél. Ez az érett korszak műveivel teljesen egyenrangú alkotás Ferenczy Béni művészi hitvallásának összegzéseként is felfogható. A maga elé meredő, magányosan álló melankolikus fiúgyermek hangulatában rokon az apai örökségben gyökeredző, személyes tragédiák hatására kialakuló önvallomás-szerű kisfiúszobrokkal. Az *Álló fiú* testalkata, súlyos végtagú felépítése Ferenczy érett korszakában kiértelt arányrendszerének kitűnő példája, a kontraposzt testtartás és az antik római márványszobrokra jellemző, lábat támasztó fatörzs szimbolikus szerepeltetése pedig a szobrászat európai történetének kezdetére utal vissza.

A Kígyó utcai kütszobor sihedere tehát a korábbi évek befelé forduló, *vita contemplativa* alkatú fiúszobrainak sémáját vitte tovább, szemben az utolsó évek nyitott, kifelé irányuló mozdulatokkal kísérletező kisfiú-ábrázolásaival, melyeken az általános életöröm jelenléte, a gyermeki lét gondtalanságának kisugárzása dominál. 1966-os álló fiúszobra – bár felépítésében igen közel áll az 1930-as évek Miklós-szobraihoz – nem egy magányos, elhagyatott fiút ábrázolt, hanem éppen ellenkezőleg: egy karját kinyújtó, előre lépő ifjút, aki mintha egy rég nem látott ismerőst üdvözlne. Lehetséges, hogy Erzsi és fia örömteli találkozásának kívánt emléket emelni vele a művész. Az akkorra férfitévé érett Nikola ugyanis 1956 nyarán felkereste huszonegy éve nem látott anyját, és onnantól visszatérő vendéggé vált Budapesten.

Ferenczy Béni másik kedvelt témája, a női akt, szintén jelen volt a balkezes korszakban. A felesége által ihletett erőteljes, izmos nőfigura a mester kiforrott stílusú érett korszakának első éveiben, az 1930-as évek második felében jelent meg, s innentől végig nyomon követhetjük az életműben. Erzsi vaskosan nőies teste, jellegzetes arcvonásai és rövidre

Ferenczy Béni: Álló fiú. (1963, bronz, 137 cm, ©Szépművészeti Múzeum, 2020)

nyírt frizurája köszön vissza a szobrász michelangelóian robosztus nőalakjain, melyek egy-egy véletlenül elkapott, de gondosan megkomponált mozdulatot fejtenek ki érzékletesen.

Ferenczy 1960-as években készített nősobrai semmivel sem hiányosabbak, mint az érett korszak remekei. Ugyanaz a finom, érzékeny mintázás és tudatos kompozíció jellemzi őket, mint az 1930-as, 1940-es évek asszonyalakjait. Ülő, álló, vetkőző női aktjainak határozott testtömege, valószínűtlenül vastag bokája és csuklója, tudatosan módosított arányú testfelépítése művészetének egyik kulcsmotívuma. Az élethű, anatómiailag pontos testhez viszonyított torzításait a szobrász hosszú művész pályája során dolgozta ki, s eredményeit rendszeresen alkalmazta új műalkotásain. Így kutatta például az anatómiában a fiatalság jegyeit is, melyeket végül az alak vékony derekú, súlyos végtagú, magasra rajzolt mellű arányaiban talált meg.

A balkezes korszak női aktjai különböző típusokat képviselnek, de kivétel nélkül mindre találhatunk korai – a művész érett korszakából származó – analógiákat. Mintha csak azok tovább érlelése lett volna a cél. A szoboralkotási stratégiákban is követte az egészséges korszak munkamódszerét. Az 1964-es *Női aktjának* 1965-ben elkészítette kezeitől megfosztott torzó változatát is. Ez a gyakorlat Ferenczy művészetében már az 1930-as évek második felétől jelen volt. A végeredmény mindig egy új, kiegyensúlyozott kompozíciójú, az egész alakos változatoktól független életet élő, önálló alkotásként jelentkező életművében. Első torzói – akár csak a balkezes korszak álló női aktja – Aristide Maillol és Charles Despiau torzóihoz hasonlóan befejezett egészek, „végleges, lezárt esztétikai adottságok”, melyeken a rész képviseli az egészet anélkül, hogy az alakok csonkoltsága a nézőben hiányérzetet keltene. A balkezes korszak 1960-as években készült *Drapériás női torzója* is ezt a metonimikus típust képviseli: erőteljes antik hatást mutat, mégis töredék jellege. Befejezett, teljes mű.

A harmonikus, antikból átemelt, de immáron önálló, modern műformaként jelen levő variációk mellett azonban Ferenczy hasonló formaképzéssel létrejövő alkotásai egy új torzótípust is életre hívtak. Az 1950-es évek közepén készült torzói nagy részénél ugyanis már nem pusztán formai szempontok vezérelték a művészt. *Tékozló fiújának* torzéváltozatán már határozott kifejezőerővel bíró tényezőként jelenik meg az alak csonkoltsága, növelve a plasztika érzelmi töltetét. A végtagok hiánya a fájdalom és a kiszolgáltatottság érzetét fokozza a *Caritas* című szobormű esetében is. A rászorulóknak segítséget nyújtó asszonyalak itt – rendkívül ambivalens módon – kezek nélkül, cselekvőképességétől megfosztva került ab-

rázolásra. A sors tragikuma, hogy Ferenczy művészetébe ez az újonnan bevezetett torzótípus nem sokkal később betegségének szimbólumává vált. Egyik legesetlenebb és legmegrendítőbb műve egy 1962-ben készült kispasztika, egy megkínzott testű, kortalan férfitörz. Az alak keskeny terpeszben áll, fejét a szobrász 1956-os *Tékozló fiújához* hasonlóan enyhén balra dönti, keze hiányzik. Ezen a művön hiába keresnénk Ferenczy optimizmusát és végtelen életszeretetét; a megkínzott, fájdalmas tekintetű csonkolt férfi alakja a művész személyes tragédiájának megtestesítője. A szobor létrejötte jelzi, hogy készülése évében Ferenczy még nem barátkozott meg korlátozott élethelyzetével. Ezzel ellentétben – mint korábban már szó volt róla – az utolsó évek plasztikai alkotásaiban már nyoma sincs a betegség általi megpróbáltatások drámaiságának. A halála előtt egy évvel készített *Búcsú* című plasztikája gyermeki őszinteséggel vezet minket a szobrász sorsát elfogadó, művészet által kiteljesedő világába.

Ahogy komoly küzdelmek árán részlegesen visszanyerte plasztikai alkotóképességét, úgy munkálhatott benne a vágy, hogy a számára oly kedves plakett- és éremművészettől se kelljen örökre elszakadnia. Fennmaradt balkezes rajzai között számos olyan, göcsörtös, kerek vagy szögletes keretbe foglalt kompozíció maradt fenn, amelyek egyértelműen érem- illetve plakett-terveknek tűnnek. Domborműdíszes fejfát is tervezett, melyen véletlenszerűen egymás után sorakozó létező és fiktív betűkkel érzékeltette a sírfeliratot. Ezek a fennmaradt munkák azt sugallják, hogy a jobb kezétől megfosztott művész élete végéig táplálta a gyógyulás reményének lángját. Alkotásra irányuló vágya ebben a tekintetben fölülírta az orvostudomány tehetetlenségét.

*

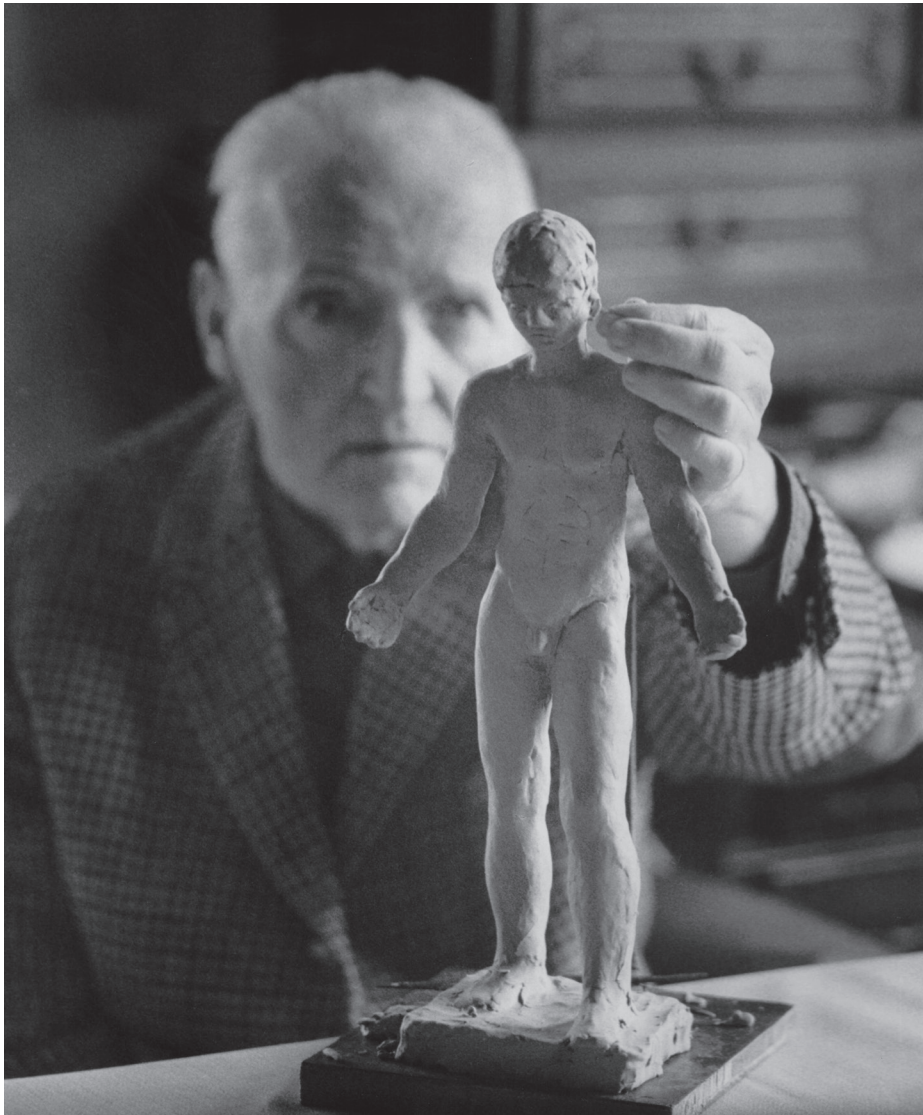
Ferenczy Béni balkezes művészete, alkotói korszaka beható értékelésétől a korabeli művészeti irodalom rendre elzárkózott. Bár a művész alkotóképességének regenerálódását a korabeli szakirodalom gyakran érintette, mindig csak az említés szintjén foglalkozott vele. A balkezes korszak rendszerint heroikus jellege miatt került a művészettörténeti írásokba, a beteg, idős szobrász iránti tisztelet miatt azonban életében senki sem vállalkozott arra, hogy a betegség időszakában született alkotásokat kritikai elemzésnek vesse alá. A gyakorlatlan, reszkető vonalakkal dolgozó bal kéz által létrehozott művek minőségbeli romlása vitathatatlan, ahogy a művész eszköztárának csökkenése is. Első számú kérdésként merülhet fel tehát, hogy hogyan kell szemlélni egy ilyen betegség által korlátozott periódust, mely az idős művész közel fél évszázados alkotókorszakát követte? Nyilvánvalóan fenntartásokkal, létrejöt-

tük körülményeinek figyelembevételével. Ugyanis – ahogy arra Illyés Gyula is rámutatott – Ferenczy Béni küzdve, bénult kézzel, erőfeszítés révén kifejezett művészi képzelete „értékes, de külön esztétika által megítélendő műveket hagyott hátra.”

A balkezes korszak alatt létrejött művek száma sok száz darabot számlál, ami többek között az alkotásra jutó idő megsokszorozódásának és a szelekció hiányának köszönhető. Ferenczy Béni tevékenységi köre betegsége éveire ugyanis hihetetlenül beszűkült. Ideje nagy részében színes reprodukciókkal ellátott művészeti albumokat lapozgatott, zenét hallgatott és látogatókat fogadott. A korlátozott lehetőségek ellenére azonban alkotásra mindig nyílt alkalom. És ő alkotott is, állandó jelleggel. A rajz ebben az időben Ferenczynél egyaránt szolgált terápiás célokat, s volt legfőbb kommunikációs eszköze is. Így kétségtelen, hogy a művek keletkezése mögött nem húzódott minden esetben művészi szándék. Ferenczy Béni felesége volt az, aki megteremtette beteg férjének az alkotáshoz megfelelő feltételeket: ő adott ceruzát a kezébe és biztatta az önfejlesztésre. És Erzsi volt az is, aki a művek megőrzésében, publikálásában és a szobrok nemes anyagba való kiöntésében közreműködött. A szerető hitves szemében természetesen minden újonnan létrejövő alkotás becses értéket képviselt, az azonban a fennmaradt visszaemlékezésekből is ismeretes, hogy Ferenczy – kritikus ember lévén – alkotásainak művészi értékében gyakran kételkedett, s ha tehette, megválogatta, hogy mely műveit mutatja meg barátainak. Vannak azonban olyan jelek, amelyeket nyugodt szívvel elfogadhatunk a művész értékítéletének. Ilyenek a még életében publikált és kiállításra küldött grafikák, melyeknek kiválasztásába a szellemileg ép alkotó is beleszólhatott, s azok az ajándékba adott rajzok és festmények, amelyekkel barátainak kedveskedett. Ezeket biztosan nem a papírkosárnak szánta a művész. Szintén ide sorolható az a néhány plasztika, amelyet Ferenczy betegsége alatt hozott létre. A szobrok ugyanis, technikájukat tekintve megadják a lehetőséget a hosszú, elmélyült foglalatosságra. Míg egy félresikerült tusrajz javíthatatlan, addig egy agyagszobor megfelelő körülmények között, nedvesen tartva hosszú munkafázist enged az alkotó számára.

*

A beteg művész komoly küzdelmek árán megtartotta helyét a hazai kulturális életben. Mi több, egyfajta sajátos diadalmenetet járt be a betegség által korlátozott karrierje. A hazai kulturális életben betöltött ingadozó szerepe megszilárdulni látszott, miután a néma és béna, főként virágcsendéleteket és klasszikus kompozíciókat festő beteg művész már nem szűrt szemet a hivatalos művészeti élet irányítóinak, és állapotából

Ferenczy Béni mintázás közben. (1966, ©FCSMA. Fotó: Gink Károly)

következően elvárásokat sem támasztottak vele szemben. Nem lehet véletlen tehát, hogy pont ez az időszak hozta meg életműve méltó elismerését. A legrangosabb művészeti kitüntetések elnyerése, és korábbi köztéri, illetve sírművészeti alkotásainak felállítása mellett ekkor került sor átfogó hazai és nemzetközi kiállításainak megrendezésére is, melyeken az utolsó évek művészi produktumai is bemutatásra kerültek.

Az oly sokak által tisztelt szobrász tragédiája és csodával határos művészi regenerálódása „szimbólummá magasztosult” a korszak hazai művészei, különösen az irodalmi élet képviselői között. Baráti köre leginkább írókból, költőkből állt, s többségük a művész betegsége után is résztvevője maradt a Ferenczy házaspár életének. Ez egyrészt a szobrász még betegen is megkapó kisugárzásának, nyugodt nagyságának, másrészt a vele mintegy ellentétet alkotó szenvedélyes, erős asszony, Erzsébet társaságban meghatározó jelenlétének volt köszönhető. Míg az 1950-es évek első felében Ferenczy örököltette meg barátait, az irodalmi élet ifjú képviselőit, személyes tragédiája után ő szolgáltatott témát számukra. Mivel a művészt ért sorscsapás a nemzet tragédiájával közel egy időben történt, a kortárs alkotók a művész személyes sorsában nemzeti sorsának kivételülését látták. Ferenczy lehetetlen élethelyzetben bizonyított helytállása reményt adott az 1956-os események után hallgatásra ítélt, tétlenségbe menekülő írók számára, minek következtében az idős mester az 1950-es évek végén a magyar irodalom kiemelkedő alkotójának kvázi múzsájává vált. Prózában és versben megírt vallomások főszereplőjeként olyan alkotók foglalták soraikba nevét, mint Illyés Gyula, Nagy László vagy Weöres Sándor, egyes írókra – elsősorban Hubay Miklósról, Juhász Ferencre és Pilinszky Jánosra – pedig olyan erőteljes hatással volt, hogy műveikben állandó visszatérő elemként bukkant fel rajongásig tisztelt alakja. Domokos Mátyás az egyik legnagyobb, élete végéig sugárzóan eleven emberi élményeként írja le Ferenczy Bénével való ismeretséget, Hubay Miklós szavai pedig egyszerűen, de annál érzékletesebben írják körül a művész személyes varázsának hatását: „Boldognak mondja magát mindenki, aki ismerhette. Én is.”

A szerető hitves, illetve barátai biztató, támogató jelenlétében dolgozó művészt betegsége alatt az egész ország figyelemmel kísérte. A nagyobb újságok egyes kiállítások alkalmával rendszeresen hírt adtak állapotáról, és műterem-látogatások formájában mutatták be megváltozott életkörülményeit. Feleségének és az alkotás éltető erejének köszönhetően Ferenczy Béni még több mint egy évtizedig dolgozhatott baljával, a magyar művészet egyedülálló műtárgyegyüttesét hagyva hátra az utókornak. Betegségének tizenegyedik évében búcsúzott el a földi világtól.

„Én mégis hiszek a művészet feladatában és nagyságában...” Ferenczy Béni agyvérzése évében leírt szavai a betegség időszakának művészi teljesítményéből is visszatükröződnek. Életművét, ha nem is akkori terveinek megfelelően, de sikerült méltó módon lezárnia, mi több: gazdagabbá tennie.

ILLYÉS GYULA 1954-ES LEVELEZÉSÉBŐL

1. rész

RÉVAY JÓZSEF²

Budapest, 1954. január 17.

Drága Gyulám!

A római ezredes még mindig őrhelyén áll és éberen figyel, miként sáfárkodnak az írástudók az évezredes kincsekkel. A magyar Ilias³ látán és olvastán fölcsillant a szeme és kihúzta magát, de most, mikor az Irodalmi Újság friss számában elolvasta „pesszimista” remekléseidet⁴ s benne a két Tibullus-sor gyönyörű megmagyarítását, nemcsak a szeme csillant föl, hanem a szíve is megmelegedett.

Egy régi tanár-mesterember, Latkóczy Mihály,⁵ 1882-ben elcsikorogta már magyarul az egész Tibullust, a versedben ragyogó két sort imígyen:

Rád nézek, mikoron végső órám beközelget,
Téged ölel majdan holtra hűlő kezem is.

Hol van ez a te Tibullus-verseid édes költészetétől?

Ha ráérnél, milyen jó volna Tibullust „fordítanod”, így, szívből, „angyali fölénnyel”, jelenvaló és késői nemzedékek szívbéli gyönyörűségére!

A római ezredes tiszteleg és távolból melegen karol téged 73 éves, lassan-lassan lankadó keze.

Szeretettel
Révay József

¹ Az itt közölt levelek Illyés Gyula hagyatékában maradtak fenn. Tanúskodnak egy olyan korról, amikor az egymástól távol levők között a levélírás volt a leggyakoribb érintkezési mód. Egyúttal bepillantást engednek egy történelmi időszak emberi és társadalmi kapcsolataiba. A jegyzeteket készítette Horváth István.

² Révay József (1881–1970) klasszika-filológus, író, műfordító.

³ Devecseri Gábor (1917–1971) készítette el 1952-ben az *Iliász* újabb magyar fordítását.

⁴ Révay József Illyés Gyulának az *Irodalmi Újság* előző napi, 1954. január 16-i számában megjelent *Jegyzetek a költészetéről I. A „pesszimista” versekről* című írására utalt. Illyés Gyula itt közölte először *Menedék* című versét is, amelyben az említett Tibullus-sor és annak „megmagyarítása” olvasható: „tudjam, – halld a szép, régi verset / utolsó órám, ha majd távozni hí / szememet tereád emelnem / és téged karoljon lankadó kezem” (*te spectem, suprema mihi / cum venerit hora et teneam moriens / deficiente manu*).

⁵ Latkóczy Mihály (1857–1906) tanár, műfordító.

MARCONNAY TIBORNAK⁶

[Budapest], 1954. január 19.

Kedves Barátom,

Elolvastam önéletrajzod⁷ első részét; őszintén gratulálok hozzá.

A század eleji magyar birtokos osztályról hívebb, leleplezőbb képet alig láttam.

Feltétlenül folytatnod kell s ehhez meg kell találni a módot.

Röviden írhatok most, de véleményemet – amely mondom, igen kedvező – bármikor, bárkinek részletesebben elmondom. Főképp, ha kiadásról lesz szó, amit nagyon hasznosnak tartanék.

Őszinte barátsággal,
Illyés GyulaBOLDIZSÁR IVÁN⁸

Budapest, 1954. február 1.

Kedves Barátom,

telefonszámodat, kérésedre, oly diszkrétül írtam fel, hogy a cédulát magam sem találom. Ezért vagyok kénytelen írni.

Az „Ölés”-sel⁹ az a helyzet, hogy szombaton éjjel távollétemben az éjszakai szerkesztő kivette a betördelt oldalból, mert megrettent tőle. Azóta a szerkesztőség¹⁰ minden tagja arról igyekszik meggyőzni, hogy az az egész versszak, a hasonlat az anyával és a hazával, az olvasók tiltakozását fogja kiváltani.

Ha ezt egy csomó különféle árnyalatú és felfogású ember egymástól függetlenül mondja, akkor talán nem alaptalan ez a meggondolás. Vedd, kérlek, még egyszer fontolóra és talán beszéld meg nálamnál biztosabb költői ízlésű emberekkel is.

Őszinte barátsággal üdvözl
Boldizsár Iván⁶ Marconnay Tibor (1896–1970) költő, műfordító, Garai Gábor (1896–1970) költő édesapja.⁷ Marconnay Tibor *Tarahúmarara. Regényes Korrajz és Földrajz* című kötetéről van szó. A 12 kötetesre tervezett sorozat első kötetét Marconnay 1953. november 28-án fejezte be, majd a 248 oldalas gépirat eredetijét elküldte előbb Németh Lászlónak, aki kedvező véleményezés után visszajuttatta Marconnaynak. (DOMOKOS M.–NÉMETH Á.–DURÓ G., *Németh László élete levelekben I.* [Budapest 2000] 151. A továbbiakban: *Németh László élete levelekben.*) A gépirat ezután került Illyés Gyulához. A kötet – a két író kedvező véleménye ellenére – nem jelent meg.⁸ Boldizsár Iván (1912–1988) író, újságíró.⁹ Kiadatlan vers.¹⁰ Boldizsár Iván 1951 és 1955 között a *Magyar Nemzet* szerkesztőjeként dolgozott.

KODOLÁNYI JÁNOS

Akarattya, 1954. február 3.

Kedves Gyula,
küldeményedet¹¹ tegnap megkaptam. Fogadd érte ismét hálás köszönetemet.

Igen rossz állapotban vagyunk, a szokatlanul kemény tél megvisel mind a kettőnket. Január elején egyszerre voltunk betegek mind a ketten. Nem akarlak részletekkel untatni. Mikor kiláboltunk a nyavalyából, csak azután következett az igazi tél. Feleségem folyton havat söpör és lapátol, minden tagja fáj. A tyúkok taréja lefagyott, gyümölcsfák repedeztek meg. Járni alig lehet s minden igen messze van. Segítség, ismerős, barát: senki. Fát is kellett még vennünk, szerencsére volt miből. Egy szobába húzódtunk, mozogni sem lehet, a ház hideg, mint a jégverem, hiszen valójában nyaraló. Így élünk. Tisztán áll előttem, hogy igen rövid idő alatt bele kell pusztulnunk. Vigaszom, hogy amit akartam, megírtam, s a könyvek meg a zene. Most javítom a Mózeset,¹² olykor meglepődöm rajta, hogy én írtam. Lám, Howard Fast történeti regénye, a Spartacus megjelenhetett,¹³ bőven ismertették a rádióban, és az én Mózesem nem lát nyomdafestéket soha. Napról-napra pesszimistább vagyok, fáradtabb, fásultabb, de sajnos, mégsem tudok teljesen közönyössé válni. Figyelem szellemi életünket: riasztó, csüggesztő. Júdásomból¹⁴ adtam egy részletet a Vigiliának,¹⁵ hogy visszhangot halljak, akármilyen gyengét s hamisat is, és már bánom. Nincs helyem ebben a hazában sehol.

Remélem, Ti jobban érzitek Magatokat. Kívánom tiszta szívemből. A pénz visszaadását én komolyan gondoltam, de hogy mikor kerül rá sor s egyáltalán kerül-e, nem tudom. Hála Istennek, hogy nincs rá szükséged – ne is legyen. Magyarországi Szt. Erzsébet¹⁶ most másféle csodát tett: a kosarában lévő rózsák változtak krumplivá. Add át Neki kézcsókomat.

Téged pedig szeretettel öllelek
János

¹¹ Rendszeres pénzküldeményről van szó. Kodolányi János az 50-es évek elejétől feleségével együtt visszavonult balatonakarattyai nyaralójukba, ahol nagyon mostoha körülmények között éltek, különösen télen.

¹² A Mózesként említett regény végül *Az égő csipkebokor* címmel jelent meg először 1957-ben.

¹³ Howard Fast (1914–2003) amerikai író *Spartacus* című regénye 1954-ben jelent meg a Szépirodalmi Kiadónál, Szentkuthy Miklós fordításában.

¹⁴ A Júdásként említett Jézus-regény csak 1972-ben jelent meg *Én vagyok* címmel – jelentősen megrövidítve. Az eredeti szöveg végül a Szent István Társulat gondozásában jelent meg 2002-ben.

¹⁵ A *Vigilia* 1954-ben két részletet közölt Kodolányi János regényéből (*Vihar*, 1954/2. szám, 82–88.; *Káprázatok háza*, 1954/7. szám, 359–371), meg sem említve, hogy egy nagyobb regény részei kerültek közlésre.

¹⁶ Illyés Gyula 1953. december 3-i levelében nevezte így feleségét. („Annak a Magyarországi Szent Erzsébetnek, akivel közös háztartásban élek, csak ilyennel tudok imponálni, paysan sordide que je suis [„én, a zsugori paraszt”].”)

KODOLÁNYI JÁNOSNAK

[Budapest], 1954. február 7.

Kedves János,

ötvenen túl, amíg az elme is ép, semmi más megtartó erő nincs, csak a munka. Aki okos, az ezzel már, mint narkotikummal is gazdálkodik: beosztja, tartalékolja; előteremti bárhol is a napi adagot. Különben úgy jár – ahogy, mellesleg, igen sokszor magam is vagyok. Újabb tíz kötetet hát!

Hát annyit ér az a híres hit?

Elolvastam a részletet a Vigiliában. Amíg a „valóság”-ban jársz, érdeklődve követlek. A csodára – amikor a vihar eláll¹⁷ – mintha ajtót csaptak volna be az orrom előtt, kiparancsolva egy világból, ahova szívesen benéznek. De amiből eddig egy foszlány fényt sem kapott az eszem.

Egyszer majd elmondod, te mit láttál ott. Addig már ne haljunk meg. Már csak azért is hadd öntsek optimizmust beléd. Azt hiszem, a tisztázódás, megbékélés évei jönnek. Jöhetnek. Van alkalmuk jönni!¹⁸

Kézcsókkal, baráti öleléssel,

I. Gyula

KODOLÁNYI JÁNOS

Akarattya, 1954. február 10.

Kedves Gyula,

leveledet megkaptam, köszönöm, Isten uccse, nem akarok vitázni, de nem állhatom meg, hogy néhány szóval ne reflektáljak baráti szavaidra.

Tökéletesen igaz, amit a munka áldásos szerepéről mondasz a mi már hajlottabb éveinkben. Magam is használok így a munkát, szinte alig van tétlen óráim. Most [a] Mózes kéziratát javítom nagy szigorral, körültekintéssel s nem is mondhatnám, hogy könnyű dolog. Egész tengere a papírnak s benne rengeteg adat, név, jellemvonás, stb. Tehát dolgozom, ha nem is az új tíz kötetben, amit ajánlasz.

Kissé csúfondáros fölkiáltásodra, hogy hát hol van az a híres „hit”, elmosolyodtam. Legyünk ezen a téren is realisták – akár az én realizmusom, akár a Tiéd szerint. Hitem egy hajszálnyit sem változott. Csakhogy tévedsz, ha valamilyen egyházi hitre gondolsz. Arról meg ne feledkezzél meg, hogy az embernek teste, testi élete is van, fizikuma, ami olykor gyöngébb, olykor erősebb. Én nagy fizikai erővel nem dicsekedhetem. A 20–24 fokos hosszú hideget s mindazt, ami vele jár, már nem bírom

¹⁷ Utalás az *Én vagyok*ban is megírt bibliai jelenetre, a vihar lecsendesítésére (Mk 4,39).

¹⁸ Ilyés szavai itt az első Nagy Imre-kormány intézkedései nyomán felébredt reménykedést tükrözik.

olyan könnyen, mint akár tíz évvel ezelőtt. Elgennyesedett ínyem gyötrelmei is megviseltek, nemkülönben a láz s egyéb nyavalyák. Járnai tudván, sohasem szívhatok friss levegőt, sőt, *horribile dictu*, még az üldögélés is sanyarú szenvedést okoz, lévén fájdalmas aranyerem. Add ehhez mindhez még feleségem többféle kínos betegségét, a keserves állapotot, amin sem fürdővel, sem rendszeres orvosi kezeléssel, még csak pihenéssel sem lehet javítani, mert erre nincs mód... Miért folytassam? Csak még egyet teszek hozzá: igen szeretem az emberi társaságot s hónapokon át senki sem fordul meg a közelemben. Az ember tehát elfárad, kedvét veszti, munkája bármilyen csekély eredményére nem számíthat, a gyenge test bajai panaszkodásra kényszerítik. Hidd el, csak Neked mondtam, amit mondtam, s bizonyosan meg is értetted. Pál apostolt még Te is nagyobbnak tartod, mint engem. S még ő is panaszkodott: „A lélek kész, de a test erőtlén.”¹⁹ Nem kell tehát „hitem” csekélységének rovására írnod panaszaimat. Hit nélkül nem élnék úgy, ahogy élek, nem írtam volna azt, amit írtam, nem túrtam volna, amit túrtam.

A Vigiliában megjelent kis regényrészletet nem szabad úgy értened, ahogy érted. Csodáról szó sincs, a regény egészéből, a környezet, az éghajlat leírásából semmi sem nyilvánvalóbb, mint az, hogy a tapon nem történt csoda. Ilyen gyors, szinte percekig tartó pörgő-zúgó heves viharok azon a vidéken ismeretesek. A „csodákról” nem sokban tér el a véleményem a Tiédétől, erről már meggyőzhettelek volna, ha csak egyszer is nyílt volna alkalmunk másról is beszélgetni, mint haszontalanságokról. Regényem elejétől végig mint jelképes eseményeket tárgyalja a bibliai „csodákat”, mert azok csak akkor lettek csodákká, amikor a gondolkodni képtelen emberek szeme elől elveszett a valóságos értelmük. Így a különböző „vakok” meggyógyítása, vagy Lázár feltámasztása, stb. Mindez nem derül ki egy kiragadott részletből, azonban az egészről igen. Ne érezd tehát úgy, mintha ajtót csaptak volna be előtted. Az az ajtó nyitva van az egész műben végig, ami nyitva volt Számodra is az írás elején. Persze, nem állítom, hogy realizmusom szocialista realizmus, de realizmus a maga módján. Azt meg nekem kell megvallanom, hogy szocialista realizmust Mozartban, Beethovenben sem találok, mégis realizmus – és mégis játsszák naponta még a kommunizmus országaiban is.

Nem kell olyan bolondokat mondani, hogy „az a másik világ” addig egyetlen sugárral sem adott Neked jelt létezéséről, mert 1.) nincs külön „másik” világ, nem szabad magunkon kívül lévő világot várni, elképzelni és 2.) megvan a Te hited, legfőlőbb nem nevezed a nevén, vagy másként nevezed, vagy tán nem is vagy kíváncsi a nevére. Nem

¹⁹ Mt 26,41; Mk 14,38.

baj, mert hátha valóban nincs is neve?! Verseidből azonban kicsap, különösen a Balatonról írottakból. Én ezeknek a verseknek a révén mást látok Benned, mint amit Tenmagad mutatsz Magadból. Gyakran én is csúfondároskodom, mikor a rádióban egy-egy versedet hallom: tudják, mit mondanak? Nem tudják. Szerencsére. Téged olyan címkével toltak a kartotékjukba, ami Téged megment ezeknek az időknek a számára is. Ez így van jól. De korántsem következik belőle, hogy nincs hited, még az sem, hogy lényeges területen fölöttébb különböznél tőlem. Nem sok fáradságba kerülne, hogy szótáramat, fogalmazási módomat megértse – én, persze, a Tiédet jobban értem, mert többet foglalkoztam vele. Hogy sokban eltérőnek véled az én véleményemet a Tiédétől, azon nem csodálkozom. Talán lesz másként is.

Leveled vidámmá tett, emberi hang, baráti szó szól hozzám s ez nagy ritkaság. Flóra kezét csókolom, Téged öllelek s nagyon hiányollok.

János

TÖRÖK SÁNDOR²⁰

Budapest, 1954. február 12.

Kedves Gyula,

oly ósdi vagyok, szívesebben írnám ezt a levelet kézzel, de oly rossz az írásom és szeretném, ha jól és könnyedén olvasnád.

A történet a következő: amikor ez a nagy tél kezdődött, az első hatalmas hóesésben együtt mentem át alkonyatkor két tanár barátommal, gyalog, Budára. Előzetesen – néhány nappal előbb – az egyik, akihez mentem, legépelte és néhányunknak ideadta a hivatalban az éppen megjelent Árpád-versedet.²¹ Ez a barátom magyaros lektor nálunk, szatmári paraszt, a legjobb népi kézimunkázó országszerte, éjszakaszámra terítőket, párnákat hímez, csodásakat. A másik is magyarszakos, ez fiatalabb. Az előbbihez mentem, mert puliszkalisztet kapott hazulról és én nagyon szeretem a puliszkát, egész gyerekkorom benne van, [ő] tudja s meghívott rá. (Ezeket előre kellett bocsájtanom.) Na most mentünk, mentünk a hóban át az Országház előtt, végig a Kossuth hídon,²² fel a lépcsőkön a Várba. Mögöttünk elmaradt a túlsó város, el a Duna, alattunk a Bethlen ház előtti kis tér s felettünk kezdett kibontakozni a Bástya, a Koronázó

²⁰ Török Sándor (1904–1985) író, műfordító, újságíró. Barátsága Illyés Gyulával a német megszállás idején erősödött meg az ellenállásban.

²¹ Illyés Gyula 1953-ban írt *Árpád* című verséről van szó.

²² A Kossuth híd a második világháborúban felrobbantott budapesti Duna-hidak részbeni pótlására felépített, a Kossuth tér és a Batthyány tér közötti ideiglenes híd volt. 1946-tól 1956-ig működött, majd 1960-ban lebontották.

templom... Mindez, mint tudod, valószínűtlenül szépséges volt. S nagy csend. A hídon Rólad esett szó... aztán a Dunáról... aztán a télről... jég-ről... tavaszról... halakról... de csak alig – s akkor e gondolatsorból egy Illyés-vers²³ – egy bennünk, ott, akkor eleven vers címe s mögötte a teljes vers képe... – alakult s kimondtuk a címet, így volt: Le az iszapba. Már régen meg akartam ezt írni Neked, hogy ez így volt.

Szeretettel köszönt:

T. Sándor

KODOLÁNYI JÁNOSNAK

[Budapest], 1954. február 16.

Kedves János,

leveled után úgy éreztem, mintha valakinek a falon függő füstös festményéről kimutatnák, hogy Rembrandt, csak le kell mosni. Én és hit? Levélpapír nem volna elég ezt tisztázni köztünk, de most már felajzot-tan készülök egy személyes találkozásra, arra kérve Téged, szedd elő képrestauráló lencséidet és savaidat és spongyáidat s kapard ki befüstölődött szívemben a Mester művét! Megfelezzük, amit kapunk érte.

Örülök, hogy levelem úgy-ahogy vidámmá tett. Okod volna arra is, hogy tartósan derült légy: derék munkát végeztél, mert hallom közös ismerőseinktől, akik ismerik regényedet.

Az idén tavasszal, ha lemegyek Tihanyba, okvetlen megállok egy fél-napra nálatok egy kis tapasztalatcserére!

Kézcsókkal, baráti öleléssel,
Gyula

KODOLÁNYI JÁNOS

Akarattya, 1954. február 20.

Kedves Gyula,

leveledet köszönöm. Tudom, nem szívesen írsz levelet, zárkózott ember vagy, az is lehet, tán olvasni sem szeretsz levelet, éppen ezért hadd nyugtassalak meg: nem kell írnod, ha nehezedre esik, sértődésről szó sincs. Ha pedig nehezedre esik elolvasni az enyémet, kérlek, légy egy kis türelemmel, elnézéssel irántam. Én ugyanis szívesen írok levelet, közlékenyebb vagyok Nálad – sajnos! – és ebben a magányban jólesik az emberek közelségének érzése.

²³ Vélhetően Illyés Gyula *Hegyre, hóban* című verséről van szó. 1954 februárjában elhangzott a rádióban, Kodolányi János is felfigyelt rá (lásd a következő levelet).

Soraid meggondolkoztattak. Ha valamihez még volna kedvem, hát éppen ahhoz, hogy a Rembrandt-képről lemossam a port, lemarjam a rá-rakódott rétegeket s eredeti színeit megragyogtassam. Nappali őrzőjratot csináljak az Éjjeli őrzőjrat-ból. Szívesen bíbelődnék ilyesféle munkával, venném csipeszek alá verseid képeit, hasonlatait, jelszóit s mutatnám meg azt az első réteget, amit aligha lát valaki, talán Te sem – bár ebben kételkedem, hiszen igen tudatos férfiú vagy. Csak két konkrét példát említek most jelzésül: egyik az a versed, amely arról beszél, milyen latyakos sáros, mocskos posvánnyá tapossák az emberi lábak a friss havat az utcákon, Te azonban kifelé tartasz a városból, a hegyre mégy s ott minden tiszta, csendes, szűzies.²⁴ (Csak emlékezetből utalok rá, egyszer hallottam a rádióból.) A másikat nyilván Ika üdvözlésére írtad, fogadod őt, mint az égből küldött „ládikát”, amely a címzést a homlokán hordja – részletezni nem akarom, úgyis tudod, melyikről van szó.²⁵ Csodálatos, tiszta, világos és mély vers, csodálom, hogy fölolvasták a rádióban. Hát ilyen s hasonló verseiddel foglalkoznék, ezúttal másként, mint ahogy többnyire foglalkoznék, ezúttal másként, mint ahogy a többnyire formalista esztétikusok szokták, mondhatnám: költészeted lélektani hátterét tárnám föl. Viszont nem szentelnék figyelmet a Sztálinvárosról írt versednek,²⁶ amelyben leírod a rengeteg gerenda, téglá, cement, állvány stb. tömkelegét, aztán azt mondod: elmúlnak minden égi s földi szentek, csak az örök, amit a munka teremtett – mert ezt Magad sem hiszed, hiszen még a piramisok is elmúlnak, mindazzal együtt, amit az emberi munka valaha is alkotott s alkotni fog. Mondjuk így: semmi sem állandó, ami a tér-idő koordinátarendszerben megvalósul. Mondom, igazán nagy kedvem volna egy évet szánni költészeted elemzésére s a föltárt kép tisztességes megfogalmazására – de ugyan miért? Mi hasznát látnád, ha egyáltalán nyilvánosságra kerülhetne? Hasznod csupán akkor volna belőle, ha, teszem a beszélgetés kedvéért, ezt a mai politikai rendszert egy merőben más váltaná föl. Sőt ebben az esetben kötelességem is lenne a Rembrandt-képet a maga igaz valóságában kiállítani. Mert ahogy – szerencsédre – a most uralmon lévő barmok nem látják, nem értik, ugyanúgy – halálos károdra – azok az uralomra jutó barmok sem értékelnék. (Uralmon mindig a barmok vannak.) Ha most „adnánk el” a letisztogatott képet, ugyancsak szépen fizetnének érte s csakugyan, akármilyen szerény vagyok is, ezt a vastag összeget fele-fele arányban meg kéne osztanod énvelem. Akármilyen szívesen dolgozna hát a resztaurátor, mégis jobb, ha tétlenségre kárhozik. Sőt még szóval sem ma-

²⁴ A már említett *Hegyre, hóban* című versről van szó.

²⁵ Az *Újszülött* című versről van szó.

²⁶ Az *építőkhöz* című versről van szó.

gyarázza, mi rejlik a „patina” alatt. Bizonyára nem azért rejtőzöl, mert mutogatni kívánod Magad.

Fél napi együttlét nem volna elegendő, hogy minek s milyennek látom ma költői munkádat, de arra sem, hogy némiképp megmagyarázzam az én szerény világképemet. De ha meglátogatsz, talán beszélhetünk olyasmiről is, ami fölötte van a nyomorúságoknak. Nem tudom, ki volt az a barátod, aki olvasta kézírataimat s „derekas munkának” minősítette. Magam is derekasnak tartom újabb műveimet – ám ettől még semmi okom a vidámságra. Remény sincs rá, hogy valaha valaki megismerje őket. Olyan ez, mintha valaki gyönyörű épületet építene a föld alá s még a bejárását is el kéne temetnie.

Láttam Erdélyi Juszuf verseit az Irodalmi Újságban.²⁷ Groteszk látvány. Arra gondoltam, hogy mikor én itt 1944 nyarán a Béke Arcvonal²⁸ memorandumát írtam – ugyanazt, amiről Darvas József „Város az ingoványon” c. iratában beszél²⁹ –, Juszuf azt kérdezte egyik újságban: „Milyen halált érdemel Moszkva bérence?” Ez a bérenc én voltam, Németh Lacival együtt, név szerint. Aztán leülte börtönbüntetését s most ellenségei keblére omlik. Eddig „hallgatott”, mondja a lap, ám azt nem mondja, hogy ők is hallgattak róla s régi igazán nagy verseit, sőt a nevét sem említették. No, mindegy, én Moszkva bérence, itt ülök, írok és „hallgatok”. Még azt sem tudtam elérni semmiféle utánjárással stb., hogy egy tetszés szerint összeállított bizottság megvizsgálta volna ügyemet. Lettem „Szálasi barátja, fasiszta, a pesti hidak fölrobbantója, sikkasztó, vitézi telek birtokosa, zsidóüldöző” s így tovább. S vagyok ma is. Mikor pedig szó volt arról, hogy ismét visszabocsássanak a nyilvánosságra, olyan nyilatkozat aláírására akartak kényszeríteni, amiben elismerem a rágalmakat s megtagadom minden, 1933 óta írt művemet. Ezért igen groteszk látvány Juszuf esete. Amint bocsánatot kér mindenkitől, akit megbántott. Üldözött – „igaz, csak írásban”.

²⁷ Erdélyi Józsefnek (1896–1978) négy verse jelent meg az *Irodalmi Újság* 1954. február 10-i számában: *Angolkert*, *Aranyasszony*, *Villany* és *Visszatérés*.

²⁸ 1944 júniusában Kodolányi János barátja, Faragho Gábor altábornagy segítségével lejutott annak Kecskemét melletti Kohári-majori birtokára, ahol Szent-Iványi Domokos kérésére végleges formában megfogalmazott egy terjedelmes emlékiratot az ország helyzetéről és a jövő teendőiről, annak a fegyverszüneti küldöttségnek, amely 1944. szeptember 28-án Faragho, Szent-Iványi és Teleki Géza részvételével indult Moszkvába. Az elveszett memorandum keletkezési körülményeiről Székér Nóra történész tartott előadást a 2019. október 15-én rendezett Kodolányi János Emlékiállítás és Konferencián. Bővebben: KODOLÁNYI Júlia, *Apám* (Budapest 1988) 125.; KODOLÁNYI János, *Visszapillantó tükrök* (Budapest 1968) 444.

²⁹ Darvas József (1912–1973) már 1945 januárjában elkezdte írni a német megszállást, a nyilas hatalomátvételt és az ellenállást bemutató, *Város az ingoványon* című művét, a kötet meg ebben az évben meg is jelent.

Hagyjuk ezt. A Bika,³⁰ a Júdás, a Mózes kéziratain kívül van nekem egy társadalmi regényem,³¹ 1905-ben játszódik, falun. Sárköziné biztatására írtam, megállapodtunk abban, hogy a Válaszban nagyobb részleteit közli, magát az egész művet pedig kiadja a Fehér Holló.³² Sajnos, egy sorát sem közölhette, mert sohasem volt hely, aztán a Holló elrepült, vagy inkább megdöglött örökre. Azóta a fiókomban hever. 1949-ben Vas Zoltán³³ följajnlotta, hogy kiadását szorgalmazza, én azonban elhárítottam, mert azt a bizonyos nyilatkozatot nem voltam hajlandó aláírni s a sajtóban közzétenni. Majd a két magasállású lektor, Vértes³⁴ volt az egyik, a másikat elfelejtettem, mind a kettő távozott azóta a színterről, úgy nyilatkozott, hogy ezt a művet nemcsak lehet, hanem ki is kell adni. Most is érintetlenül fekszik a fiókomban. Vajon afféle megaláztatás nélkül, hogy vállaljam hát végre a rólam terjesztett hazugságokat, nem lehetne remélni a kiadását? Avagy: nem lehetne módját ejteni, hogy végre vizsgálja meg három tetszés szerint kiszemelt gentleman, mi igaz hát a rólam irkált vádakból? Hiába tűntek el mindazok – Horváth Zoltán, Bodó Béla³⁵ stb. –, akik akkor jónak látták az én elnémításomat, ha a rágalmak megmaradtak s nem tudok szabadulni tőlük soha. Szakasits,³⁶ legghalálosabb ellenségem, aki igazoltatásomat mint a budapesti Nemzeti Tanács elnöke megakadályozta, már régóta senki és semmi. Tettei azonban megmaradtak, ezúttal csakugyan örökre, a Te versed egyetlen igazolásául.

Te azonban hűvös, tárgyilagos, nyugodt s igazságot kereső ember vagy, bizonyára meg tudod nekem mondani, remélhetem-e, hogy végre revízió alá veszik azokat a gyalázatosságokat, amiket 1945–46-ban elkövettek s lehetséges-e, hogy tisztességem megtépázása, személyem gyalázatos megalázása nélkül azt az említett regényt kiadják? Vagy halálo-

³⁰ Az *Új ég, új földről* van szó, amely végül 1958-ban jelent meg.

³¹ A *Boldog békeidőkről* van szó, amely végül 1956-ban jelent meg.

³² A Fehér Holló Kiadó volt a *Válasz* második folyamának (1946–1949) kiadója, a folyóirat egyik szerkesztője pedig Sárközi Márta (1907–1966).

³³ Vas Zoltán (1903–1983) író, újságíró, politikus.

³⁴ Vértes György (1902–1976) író, szerkesztő, 1946 és 1950 között a *Fórum* folyóirat szerkesztője.

³⁵ Horváth Zoltán (1900–1967) újságíró, műfordító, történész. 1948-tól a *Népszava* felelős szerkesztője, 1949-ben koholt vádak alapján tartóztatták le és börtönbe került, ahonnan 1956 nyarán szabadult. Bodó Béla (1903–1970) újságíró, író, 1950 és 1953 között a *Népszava* szerkesztője. 1953-ban öt hónapra bebörtönözték és internálták, mert éjszakai ügyeletes szerkesztőként nem vette észre, hogy a Sztálin halála előtti napon megjelent *Népszavában* a diktátor megbetegedéséről beszámoló cikk a következő mondattal kezdődött: „Mélységes megrendeléssel értesült az egész magyar nép Sztálin elvtárs súlyos megbetegedéséről.” (1945-ben mindketten Szabó Lőrinc vádlói voltak az igazolóbizottsági eljárásban. Bővebben: HORÁNYI K., *A Vízöntő küszöbén* [Budapest 2019], 442.)

³⁶ Szakasits Árpád (1888–1965) újságíró, politikus, köztársasági elnök. 1950-ben hivatalban lévő elnökként koholt vádak alapján letartóztatták és életfogytiglani börtönre ítélték. 1956 márciusában szabadult.

mig nyögnöm kell azoknak a kezét, akik nem tudták elviselni egy-két művem sikerét? S akik, miután a hírhedt plágiumperrel³⁷ nem tudtak tönkretenni, így tesznek tönkre.

Hajjaj, megint a bántalmak s a nyomorúság. Így van ez. Az Erdélyi-eset megint fölbolygatta bennem a bántalmakat. Hidd el, nem haragszom senkire, ellenségeimet ennen magamnak köszönhetem s nem is tettek velem rosszat, mert nélkülük nem írtam volna meg, amit megírtam, azonban végül is nem tarthat a bosszú évtizedekig, egy író haláláig, aki elvégre nem csak silányságot írt s aki hosszú éveken át fegyvertársa volt azoknak, akik ma dolgozhatnak. És aki, bár sokat vitázott, soha senkit nem bántott, nem denunciált, inkább védelmezte, akit védelmezhetett.

Hagyjuk, hagyjuk, ne is törődj vele, csupán a kérdésekre válaszolj, ha akarsz s ha tudsz. Ha nem akarsz vagy nem tudsz, az sem baj. Majd csak lesz valahogy.

Flórának csókolom a kezét, Téged öllelek.

Et: je suis plus sceptique qu'avant, voilà tout. Je suis seul.³⁸

János

KODOLÁNYI JÁNOSNAK

[Budapest], 1954. február 23.

Kedves János,

Valóban rossz levélíró vagyok, minden fogalmazás nekem a versírás lassúságával megy. A versek, s Erdélyi ügyét is tegyük el egy személyes találkozóra. A szó még csak meg-megindul.

Utólagos engedelmeddel, ahol eredményét remélhetem, megemlítem regényedet – a társadalmi – azzal, hogy hajlandó vagy kiadatni. Ilyen ügyben, a tapasztalat szerint, kiszámíthatatlan időben érkezik válasz. Azt fogom mondani, forduljanak egyenest hozzád.

Én fontosnak tartanám, hogy nyilvánosságra lépjen; gyere ki a Bibliából. Amit a mi nemzedékünk a magyar élet egy korszakáról tud, azt csak mi írhatjuk meg, senki más. Márpedig igen fontos volna, hogy megíródjék: több okulást adva ritkán botladozott egy nép az akadályain, vágódván végül oly félelmetesen hanyatt, ahogy a mienk csinálta. Te közel voltál az esemény-szülő erőkhöz – itt volna még óriási és lelkesítő munkád.

³⁷ Kodolányi János *Földindulás* című drámájának 1939-es bemutatása után Erdős László (? –?) fogorvos azzal vádolta meg az író, hogy műve témáját, sőt egyes jeleneteit a Nemzeti Színházhoz korábban benyújtott drámájából vette át. Kodolányit a Kúria a plágium vádja alól fölmentette, de az 1941 közepéig elhúzódó per megviselte az író.

³⁸ „És: szkeptikusabb vagyok, mint azelőtt, ennyi az egész. Egyedül vagyok.”

Itt süt a nap, az ember azt érzi, percek kérdése, hogy beállítson a tavasz. Rátok gondolva kívánom jöttét mihamarabbra.

Kézcsókkal, baráti öleléssel,
I. Gyula

NAGY GYULA³⁹
Barnagi kultúrfelelős

Barnag, 1954. február 27.

Községünkben bemutatjuk, március 7-én, vasárnap este, Fáklyaláng című színművét.

Bizalommal kérjük, erre az alkalomra jöjjön el hozzánk és néhány szóval szíveskedjen bevezetni az előadást.

Közlekedésünk: Veszprémig autóbusz vagy vonat. Ez utóbbi a Déli pályaudvarról. Hivatalos menetrendben a vonat Veszprémig a 20-as mezőben, az autóbusz az 1515a mezőben található. Vonaton átszállás Veszprém külsőn, esetleg Székesfehérváron is.

Ha van rá módja, ne utasítsa el kérésünket. Mind az igenleges, mind a nemleges válaszát várjuk. Főleg pedig személyesen és szeretettel várjuk.

Postai címünk: Barnag, up: Nagyvázsöny, Veszprém vm.

Tisztelettel és szeretettel köszöntjük:

Nagy Gyula
a parasztfiatalok képviselőjében

BALATONBERÉNYI KULTÚRBIZOTTSÁG

Balatonberény,
1954. március 1.

Kedves Illyés Kartárs!

Ne haragudjon, hogy zavarjuk, de a szeretet és megbecsülés készlet erre. Balatonberény dolgozói március 21-én előadják a „Fáklyaláng”-ot. Három hónap óta készülünk erre a napra. Mi az egész falu dolgozóinak kívánságát tolmácsoljuk, amikor arra kérjük Illyés Gyulát, hogy jöjjön el közénk és nézze meg az előadást.

Ön a Puszták népében oly meghatóan írta le ennek az alsó világban élő népnek a művészetét. És mi most éppen azért kérjük a mi húsvétkból és vérünkéből való költőnket, hogy jöjjön el közénk és hallgassa meg, hogyan mondják klasszikus színművének halhatatlan szavait a balatonberényi dolgozók. A harmincnyolcas években már hívták Önt

³⁹ Azonosítatlan.

Balatonberénybe a somogyi hírköltők és hívták két évvel ezelőtt is versben is, levélben is. Most újra megismételjük hívásunkat és kérjük Illyés Gyulát, hogy jöjjön közénk.

Ha eljön, ez lesz a legnagyobb ünnepünk. Még Balatonberényről meg kell említenünk, hogy kicsi falunk a fővonal mellett fekszik, vonat van bőven. Ismételten kérjük, hogy a falu dolgozóinak a szeretete és megbecsülése veszi körül.

Egyben kérjük hozzájárulását a Fáklyaláng előadásához.

Tisztelettel a balatonberényi dolgozók:

[olvashatatlan] tanácsítkár

[olvashatatlan] nb elnök

[olvashatatlan] kultúrotthon igazgató

[olvashatatlan] békebizottság elnöke

SÁRKÖZI MÁRTÁNAK

[Budapest], 1954. március 6.

Kedves Márta,

a Szépirodalmi kiadná Gyuri verseinek egy válogatott gyűjteményét.⁴⁰ Az összeállítást, az előszót rám bízta.

Gondolkozzék, gondolkozzanak, miben tudnának segíteni. A válogatást, a szerkesztést is készségesen átadom, ha alkalmasabb akad.

Hívjon fel valamelyik este, vagy írja meg véleményét. Még azt is: maga melyik verseket venné fel?

Kézcsókkal, üdvözlettel

I. Gyula

ÖRKÉNY ISTVÁNNAK

Budapest, 1954. március 6.⁴¹

Kedves István,

Köszönjük; t.i. Flórát is, engem is – külön-külön – hangos nevetésre fakasztott az a néhány sor. Vagyis megtaláltad végre igazi műfajod – kellő anyag birtokában isten bizony megírom a monográfiát.

Ma az az érzésem, minden csehvel személyesen megismerkedtem. Add át üdvözetemet nekik, a netán kihagyottaknak meg ekszkuzációt.

Szeretettel, barátsággal

Illyés Gyula

⁴⁰ A *Sárközi György válogatott versei* (Budapest, 1954) című kötetéről van szó (válogatta és a bevezetőt írta: Illyés Gyula).

⁴¹ A levél nem ért célba, a csehszlovák posta Prágában érkeztette (március 12.), majd visszaküldte (március 13.) Illyés Gyulának.

NÉMETH LÁSZLÓ

Szigliget, 1954. március 6.

Kedves Gyula,

itt a szigligeti csöndben kissé magamhoz térve, újra megköszönöm, hogy a Galilei-ügyben kérésemre beavatkoztál.⁴² Ez a beavatkozás igazán „életmentő” volt (más kérdés, hogy érdemes volt-e az életet megmenteni), s úgy érzem, épp dramaturg barátaink lehetnek érte a leg-hálásabbak, akik kényszerből vagy túlbuzgalomból igen csúnya szerep felé sodródtak közben.⁴³

Hogy tájékozódj, mi ennek az ügynek végső fejleménye, elküldöm annak a levélnek a másolatát, amelyet Benedeknek írtam.⁴⁴ Ella olyasmire célzott levelében, hogy kellemetlenséged származott az utolsó tárgyalásból. Ezt őszintén sajnálom; ha tudtam volna, hogy ennyi idődet, energiádat rablom el vele, tán nem is fordulok hozzád. Én valami olyasmit képzeltem, hogy rájuk telefonálsz: „Én ismerem Némethet, jobb, ha nem feszítitek egy időre tovább a húrt.” Persze a te helyzeted is nehéz – mint drámaíró, védened kellett a „magyar dráma” ügyét s kissé magad is a vád ellen: hogy nem segítetted elosztatni „téveszméimet”, amelyek egy magyar dráma színre jutását akadályozták. De hidd el, ha fogok még drámát írni, s leszek reménytelen versenytársad a színpadon, akkor így – s nem úgy.

A Galilei-ügynek különben van egy következménye, ami érdekelhet. Eltökéltem, hogy otthagynom Pestet, ahol a vérnyomásom állandóan kapja a fölfele hajtó ingereket, s Füreden telepszem meg, föltéve, hogy kapok lakást (Liptáknak⁴⁵ már írtam is), így az év egy részében tehát szomszédok leszünk, s lesz tán alkalmunk, mielőtt meghalnánk, kibeszélni egyet-mást magunk körül – ami az utóbbi években köröttünk állt. Ez a Galilei-ügy arra volt jó, hogy bizonyos magatartásokat, amelyeket idáig kívülről néztem, belülről értettem meg, s bizonyos indulatokat, amelyeket belülről éreztem, kívülről nézhettem. Helyzetünk – s lassan

⁴² Németh László 1953-ban befejezte *Galilei* című drámáját, de már a készülő mű miatt is sok támadás érte az író. Az olvasásra felkértek egy része azzal vádolta Némethet, hogy a meghurcolt egyházat támadja, míg a párt hívei szerint a műben ábrázolt inkvizíció az ÁVH-nak feleltethető meg. A drámát hónapokig visszatartotta a Nemzeti Színház, mert számtalan változtatást vártak az írótól, a *Csillag* folyóirat pedig halogatta a szövegkönyv közlését. A támadásokba belebetegedő Németh végül 1954 februárjában Illyést kérte meg, hogy közölje a Nemzeti Színház illetékeseivel: juttassák vissza a darabot, mert lemondott a mű közléséről. A dramaturgok ekkor eltekintettek a kért változtatásoktól és vállalták a színpadra állítást. Bővebben: NÉMETH L., *Galilei. A dráma „pere”* (1953–1956) (Debrecen 1994).

⁴³ Az elkeseredett Németh László Benedek András dramaturgot, Gellért Endre rendezőt és Major Tamás igazgatót többször a *Galilei*-ben ábrázolt inkvizítorokhoz hasonlította.

⁴⁴ Benedek András (1913–1995) író, 1945-től a Nemzeti Színház dramaturga, a neki szánt levelet Németh László 1954. március 8-ra datálta. *Németh László élete levelekben* I. 157.

⁴⁵ Lipták Gábor (1912–1985) író, újságíró 1944-től lakott Balatonfüreden. Egyik szervezője és mozgatója volt Füred és térsége kulturális életének.

teljesítményeink – közt is persze oly nagy a különbség, hogy az efféle kibeszélés („szerelmi vallomás”-od ellenére) neked egyre kevésbé lehet fontos, míg nekem egyre kényelmetlenebb lesz.

Barátsággal:
Németh László

FÉJA GÉZA

Békéscsaba, 1954. március 21.

Kedves Barátom,
legutóbbi gyászos összejövetelünk⁴⁶ alkalmával, midőn a „nemzedék” úgy szétszaladt, mintha imaginárius lapáttal kinek-kinek ülepére vertek volna – közbenjárásodat kértem Remenyik Zsiga⁴⁷ ügyében.

Azóta még egy regényét elolvastam – remekmű ez is. Másik regénye tudtommal már eljutott Darvas József színe elé. Nemes, gyönyörű magyar próza mindkettő.⁴⁸ Politikai szemszögből sincsen hiba. S hidd el: nemcsak baráti érzés, de irodalmi lelkiismeret is sarkall arra, hogy zavarjalak, és eszedbe juttassam az ügyet.

Holnap, azaz kedden indulok Pestre, vasárnap térek vissza. Zsigát fölkeresem, s közlöm, hogy írtam Neked. Igen rossz lélekállapotban van, s bizonyára igen jól esik neki, ha közlöm, hogy törődsz az ügyével.

Fáradozásodat őszintén köszönve és Feleséged kezeit csókolva szeretettel köszöntlek

Féja Géza

METZ ISTVÁN⁴⁹

Marosvásárhely, 1954. április 12.

Kedves Barátom!

Nem azon a jusson zavarlak, hogy egy kellemes flekkenezés⁵⁰ után együtt hordtuk a deszkát az égő Székely-Réti gyár udvaráról s hogy ezt az emléket 1945-ben felfrissítettük Nánásiéknál,⁵¹ – hanem mint az Állami Székely Színház irodalmi titkára. Tempora mutantur s így kerültem

⁴⁶ 1954 februárjának első felében Szabó Lőrinc „nemzedéki tanácskozást” rendezett a lakásán. Meghívót kapott többek között Németh László (nem ment el), Féja Géza, Illyés Gyula és Ortutay Gyula. Bővebben: Ortutay GY.: *Napló I. 1938–1954* (Budapest 2009) 475–476.

⁴⁷ Remenyik Zsigmond (1900–1962) író.

⁴⁸ Vélhetően Remenyik Zsigmond *Por és Hamu* (1955) és *Ősök és utódok* (1957) című regényeiről van szó.

⁴⁹ Metz István (1894–1983) orvos, színműíró, 1952 és 1954 között a marosvásárhelyi Állami Székely Színház irodalmi titkára.

⁵⁰ Illyés Gyula 1941–1942 telén tett erdélyi utazása során történhetett az említett kerti sütés.

⁵¹ Nánási László (1906–1985) politikus, a Nemzeti Parasztpárt egyik alapító tagja, parlamenti képviselő, a *Szabad Szó* főszerkesztője, később az Elnöki Tanács tagja.

én, az öreg belgyógyász felső bizalom folytán egy olyan hivatásba, ahol ugyancsak meg kell fogózkodnom, amíg lassan gyarapodó tudásom talpra állít.

De térjek a tárgyra. Népköztársaságunkban a marosvásárhelyi Székely Színháznak jutott a nagyszerű feladat, hogy eljátssza a Fáklyalángot.⁵² A darab politikai és ideológiai áttanulmányozása és kiértékelése során azonban felmerült a kérdés, vajon a Román Népköztársaság területén játszó darabnak nem kellene valamivel többet mondania az itteni közönség előtt a negyvennyolcas forradalom román kapcsolatairól?

Tudjuk, hogy mindkét oldalon egyes vezetők rövidlátása húzta át Kossuth és Bálcescu⁵³ politikai elképzeléseit s így került egymással szembe a két nép, ahelyett, hogy összefogott volna. Kossuth Görgeyhez intézett derűlátó szavaiban azonban („a románokat és illíreket immár magunkhoz békítettük”) megcsillan előttünk a lehetőség, hogy válságos pillanat ismét összehangolhatná a sovinizmus tévútjára taszított két nép forradalmi lendületét.

Remélhetőleg nem tekinted tiszteletlenségnek klasszikus műved iránt, ha ennél a résznél felvetem a kérdést: tehetnél-e egy parányi engedményt a forradalom román vonatkozásai felé? Gondolom, a darab művészi egységét nem bontaná meg néhány mondat kibővítése. De ugyanakkor a történelmi valóságok kölcsönös felmérésével nagy szolgálatot tennél előadásunk politikai sikerében.

Mindez természetesen csak szerény javaslat, a döntés Téged illet. Én csak annyit kérek, tekintsd megkeresésemet jó szándékúnak, és akár mire határoznád is magadat, értesíts néhány sorban.

A bemutató körülbelül május második felében lesz. Boldogok lennénk, ha lejöhetnél, bár, gondolom, hogy széles irodalmi tevékenységben nehezen szakíthatnál magadnak időt egy ilyen kiránduláshoz.

A magam őszinte baráti tiszteletemhez idemellékelem Molter Károly⁵⁴ üdvözetét is.

Metz István

⁵² Az előadásról bővebben Halász Anna írt „Illyés Gyula: Fáklyaláng (Bemutató a Székely Színházban)” címmel az bukaresti *Előre* 1954. október 23-i számában.

⁵³ Nicolae Bălcescu (1819–1852) román történész, író, az 1848-as havasalföldi forradalom egyik vezetője.

⁵⁴ Molter Károly (1890–1981) író, kritikus, irodalomtörténész.

AZONOSÍTATLAN ÍRÓTÁRS⁵⁵[A bélyegzőről:
Budapest, 1954. április 4.]

Igen tisztelt Uram!

Nejemmel mac. Nagy Sándornéval együtt elolvastuk az Irodalmi Újságban közzétett, hadászatiilag teljesen értéktelen fejtegetéseit.⁵⁶ Megállapítottuk nejemmel, mac. Nagy Sándornéval együtt, hogy Ön az Önben rejlő katonai (stratégiai és taktikai) képességeit nem hadászati téren bontakoztatja ki.

Ön művelt ember. Ön több könyvet írt már. Ezek közül kettőt, a „Hunok Párizsban” és a „Vígshírházi csata”⁵⁷ címűt nejemmel, mac. Nagy Sándornéval együtt el is olvastuk, abban a hiszemben, hogy a haditudományokat gazdagította vele. Ezt Ön nem tette.

Ezzel szemben fent említett cikkben Ön – nevetséges tudatlanságában – meghamisítja a hadtörténelmet. Mit vágott el Gordius? Semmit. S ki vágta el Gordius csomóját? Én.

Ha ön ezt nem tudta, akkor álművelt skribler.

Ha viszont tudta és elhallgatta, akkor eklektikus.

Tisztelettel
Macedóniai Nagy Sándor
és neje

(Folytatjuk)

⁵⁵ Illyés Gyula valamelyik azonosítatlan íróbarátjának, feltehetőleg Karinthy Ferencnek vagy Örkény Istvánnak (vagy mindkettőjüknek) tréfája.

⁵⁶ Illyés Gyula *A nép költészetéért* című tanulmányáról van szó, amely az *Irodalmi Újság* 1954. március 27-i számában jelent meg.

⁵⁷ Az 1950-ben megjelent *Vígshírházi csata* című művet Illés Béla írta.

KULIN FERENC

A KLASSZIKUS MAGYAR POLITIKAI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉRŐL

Írók a politikában – politika az irodalomban

Abból a módszertani megfontolásból indulok ki, hogy a klasszikus magyar politikai gondolkodást formáló tényezők között – a társadalomtudományok és a politikai filozófiák mellett – mind a rendi alkotmány alapelveire, mind pedig az egykorú történelmi tapasztalatokra reflektáló írói/költői és teológiai meditációk hatásait is vizsgálnunk kell.¹ Miatán ezek a hatások éppen a 18. század végétől – a felvilágosult abszolutizmus doktrínáinak, a felvilágosodás kora politikai filozófiáinak, nem utolsósorban a jakobinizmus ideológiájának megjelenésétől – erősödnek fel, megkülönböztetett figyelmet érdemel: mikor, milyen mértékben és miért fogékonyabb a magyar politikai gondolkodás a tradíció és a tapasztalat impulzusaira, mint a mindenkori „uralkodó eszmék” vonzerejére. Vitatom azt a tézist, amely szerint a magyar politikai gondolkodásnak azért nem lenne kánona, mert „a teljesítményeiről nem folyt folyamatos gondolkodás”.² Ez a tézis vonatkoztatható a politikai filozófiák recepciótörténetére, de nem állja meg a helyét, ha tudomásul vesszük, hogy a gondolkodásnak léteznek nem-filozófiai „műfajai” is, s hogy ezek is teremthetnek kánonokat.

„A politikai cselekvőképesseget megteremtő gondolkodásmód” vizsgálatának Schlett István által kimunkált módszerét³ irodalomtörténeszként használhatóbbnak érzem, de úgy vélem, ez a közelítésmód is megválaszolatlanul hagy olyan kérdéseket, amelyeket a történelem esztétikai értelmezésének igénye vetett fel. Ennek az igénynek a „fejlődéstörténete” – az újklasszikától a posztmodern irányzatokig – nemcsak az „izmusok” nyelvi, poétikai és műfaji sajátosságaiban követhető nyomon, hanem a politika és a kultúra viszonyának nemzetenként különböző modelljeiben is. Általában élesen elválik a nyugati és a keleti típus, miként a nemzetek sorsa is élesen elválik egymástól, aszerint, hogy a Rajnán innen vagy túl élnek – mondta már Szerb Antal is az egyetemes regénytörténeti tendenciákat vizionáló fiatal Lukács Györgyöt bírálva⁴

¹ Egy konferencián elhangzott előadás bővített, szerkesztett változata.

² Takács József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris, 2007. 10–11.

³ Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. I–IV. kötet. Századvég Kiadó, 2018.

⁴ Szerb Antal: *Hétköznapi és csodák = Uő: Gondolatok a könyvtárban*. Magvető, 1981, Budapest, 481.

– és ehhez csak azt tehetjük hozzá, hogy a magyar irodalmat éppen egy kanonizálódott politikai gondolkodásmód különbözteti meg a „Rajmán inneni” térségen belül is. A 18–19. századi európai politikai filozófiák között nincs egy sem, amelynek hatása ne lenne kimutatható íróink, költőink életművében, de olyan sem, amely képes lett volna felülről a szuverenitás elvének a rendi alkotmányban (*Corpus Juris Hungarici*) gyökerező ethosát. Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Katona József, Vörösmarty Mihály, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Petőfi Sándor, Arany János, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és Bánffy Miklós politikai gondolkodását nem valamely eszmrendszer, hanem ez az – eszméket is minősítő – ethosz hatotta át.⁵

A 19. századi szépíróink politikai gondolkodásának sajátosságairól fogok beszélni, de ezt megelőzően arról kell szólnom, hogy mit értek a történelem esztétikai értelmezésén. Lényegileg azt a szemléletmódot, amit Koscellek így fogalmazott meg: miközben „a jövő mindig ismeretlen marad, a történelmet – legalább esztétikai okokból – egészként kell elképzelnünk”.⁶

Ez az „egész” természetesen nem a távoli múlt és a messzi jövő harmonikus illeszkedésének a vízióját jelenti, hanem egy olyan létszerkezetet, amelynek nincs hierarchikus rendje sem a politikában, sem a privát szférában, sem a kultúrában. Amelyben az egyén társadalmi státuszának, a személyiség identitásának és szuverenitásának problémája szétbogozhatatlanul összefonódik lokális és tágabb közösségeinek ügyeivel. Egyszóval olyan világképet feltételez, amely a művészt is érzékennyé teszi közössége alkotmányos rendjének és geopolitikai státuszának mindenkori hogyléte iránt, másfelől a politikust is arra ösztönzi, hogy számoljon személyiségalkata természetének és kulturális környezete felgyorsuló változásának minden következményével.

Azaz a történelem egésze nem értelmezhető az egyes ember sorsában mérhető hatása nélkül, de az ember egésze is csak saját világa történelmi dimenziójának ismeretében tanulmányozható. Ahhoz, hogy kétszáz évvel ezelőtt alkotó íróink eljussanak erre – az azóta evidenciának tekintett – felismerésre, egyszerre kellett újraértelmezniük a saját nemzeti hagyományaikhoz és hazájuknak a nyugati civilizációhoz fűződő viszonyát. Rá kellett döbbsenniük arra, hogy – miként Kölcsey mondja – „nem jó

⁵ Szabó Miklós szerint ez az ethosz „erőszakosan kiemelte a sajátos magyar fejlődést az európai fejlődés szerves egészéből, s idealizálva mint magasabb rendűt állította szembe vele a magyar fejlődés eltérő [NB. itt hangsúlyozottan keleti, honfoglalási eredetű], valójában természetesen primitívebb sajátosságait”. (Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918.)* Új Mandátum Könyvkiadó, 2003. Budapest, 106–107.) Ennél érzékletesebben aligha fogalmazható meg a nemzeteszmetől idegenkedő marxista és a liberális történetiszemlélet lényege.

⁶ Reinhart Koscellek: *Elmúlt jövő – A történelmi idők szemantikája*. Atlantisz, 2003. 162.

úton kezdtünk a rómaiaktól tanulni. Ahelyett, hogy segédöknél fogva tulajdon körünkben emelkedtünk volna, szolgálai követésre hajlottunk; ahelyett, hogy az ő szellemöket magunkba szívtuk és saját világunkban sajátunkká tettük volna, az ő világokba költöztünk által; de ott egészen fel nem találhatván magunkat, honunk felé visszapillongunk, s örökre megoszlott képzelettel itt is, ott is idegenek maradunk”.⁷ Nos, Kölcsey *Nemzeti hagyományok* című tanulmánya, majd Széchenyi *Hitele* egybehangzóan amellett érvelnek, hogy a „saját világunkban sajátunkká tenni” az idegen hatásokat már nemcsak a kulturális identitás, hanem a gazdasági és politikai szuverenitás követelménye is. Ahogyan a klasszikus ókor és a kortárs világirodalom szellemi örökségét a reformkor magyar irodalma kezdi elsajátítani, úgy vág bele Széchenyi is abba a – később többször elakadó, félresikló – kísérletbe, amely a nyugati civilizáció élvonalához való felzárkózásunkra irányul.

Két kérdéssel kellett e nemzedéknek szembesülnie. Kínálkozik-e még olyan minta, amelyet nemcsak lehet, de érdemes is követniük, s ugyanígy válaszra várt az is: Van-e még egyáltalán sajátjuk: identitástudatuk, életprogramjuk, vannak-e életképes hagyományaik? Ezen a ponton a szuverenitás klasszikus jelentését kell rehabilitálnom.

Vitám van azzal a felfogással, amely szerint „a szuverenitás *klasszikus* tartalma és magyarázata összeegyeztethetetlen a modernkori szuverenitás fogalmával”.⁸ Okkal nagy tekintélyű kollégáim, miután szinte megszámlálhatatlan bizonyítékát sorolják mind a nemzetállam, mind az államnemzet omlatag konstrukciójának, magát a nemzet fogalmát is értelmiségi illúzióknak, jobb esetben – Niklas Luhmann nyomán – értelmiségi konstrukciónak minősítik, s a szuverenitás eszméjét is utópisztikusnak, illuzórikusnak, és mint ilyeneket, korszerűtlennek nyilvánítják. A szuverenitás „fantomjáról”⁹ a szuverenitás „káprázatáról”¹⁰ és az „elgázolt szuverenitásról”¹¹ értekeznek, figyelmen kívül hagyva azt, hogy a szó nemcsak empirikus, hanem teleologikus jelentéstartalmával is az ember fogalmához kapcsolódik, éppúgy, miként a szabadság, az egyenlőség, a testvériség/nemzetiség uralkodó eszméi.

⁷ Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*. KFÖM. I. 519.

⁸ Bihari Mihály: *A modern szuverenitás elméleti alapjai*. https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp_2014_51_Bihari. (Bihari felfogása lényegében megegyezik Szabó József szuverenitás-elméletével. Lásd Takács Péter: Szabó József szuverenitás-elméletének értékeléséhez. *Hogyan szökken szárba az elmélet, ha magja magyar földbe hull?* In: „Most megint Európában vagyunk...” Szabó József emlékkönyv. Szerk.: Révész Béla. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 69–79.

⁹ Szilágyi Ákos: *A szuverenitás fantomja – avagy a képzelt hely*. Kalligram, Bratislava, 2012.

¹⁰ *A szuverenitás káprázata. Korridor-kötetek*. Politikai Kutatások Központja, Budapest, 1996. (A Korridor hét szerzős tanulmánykötete.)

¹¹ Virág Attila: *Elgázolt szuverenitás*. Geopen Könyvkiadó, Budapest, 2014.

Ezért – anélkül, hogy ezúttal részletes ismertetésükbe bocsátkoznánk – azokat a fogalomelemzéseket tartom használhatónak (pl. Hankiss Elemér¹², Hunyady György¹³, Rathman János¹⁴), amelyek a szuverenitást, illetőleg szinonimáit: a függetlenség, az önállóság, az autonómia elvét nem jogfilozófiai és politológiai tartalmukra redukálva, hanem a hatalom, a gazdaság, a politika, a kultúra és az erkölcs, az egyén és a közösségek egymás – hol inspiráló, hol korlátozó – interakcióiban vizsgálják. Klasszikus íróink, költőink felfogásában az anyagi javakhoz való viszony éppoly hangsúlyosan szuverenitás-probléma, miként a nemzeti identitástudat az eszmetörténész vagy a közgazdász számára.

Kezdjük ez utóbbival!

A nemzetfogalom – az S. Varga Pál által elemzett eredet-, állam- és hagyományközösségi változatait¹⁵ követően a reformkorban új értelmet is nyer: megfogalmazódik a szó hangsúlyozottan spirituális tartalmú definíciója, amely szintén Kölcseytől származik. Eszerint „...a hazának szent neve nem csatolja magát a föld porához. Ezen tartomány, melynek kiterjedését most magyar hazának nevezzük, századok előtt más néptől mondatott hazának... őseink a Don mellett, a Kaspium partjain is, magokkal hordozták a magyar hazát, s magokkal hozták azt ide. Emberek teszik a valóságos hazát, nem az élet nélkül való halmok és térségek, melyek ezerféle népnek egyforma érzéketlenséggel adhatnak lakást”.¹⁶ „A régiség [...] emlékezete köti össze az élőket az elnyűgodottal továbbra is; és e kötelék az egymásra következő nemzetségeket *szellemi kapcsolatban* tartja össze.”¹⁷

Hogy mennyire tudatos Kölcsey részéről, hogy az egyén és a közösség ideális egységét – Kanttól, Schillertől, Hegeltől eltérően – nem az államban, hanem a „tisztá nemzeti lélekben” és a hazában keresi, azt az is bizonyítja, hogy¹⁸ a *Parainesis* egyik forrásának, Cicero *A kötelességekről* című művének állam szavát is *hazának* fordítja.¹⁹ Tudom, hogy nem filozófiai érv, csupán empirikus irodalomtörténeti tapasztalat, hogy a 19-20. századi magyar nemzettudat egyik tartópilléréként a nemze-

¹² Hankiss Elemér: *Az Európai Unió és az egyéni szuverenitás alapfeltételei*. www.kka.hu/_soros/kiadvany.nsf › Open Document

¹³ Hunyady György: *A személyes szuverenitás és a kiszolgáltatottság élménye*. Magyar Tudomány, 2013. 4.

¹⁴ Lásd a „szuverenitás”-szócikket Rathman János filozófiai szótárában! (Rathman János.: *Idegen szavak a filozófiában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.)

¹⁵ S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai*. Balassi Kiadó, 2005.

¹⁶ Kölcsey Ferenc: *Játékszín*. KFÖM. I. 640.

¹⁷ Kölcsey Ferenc: *Mohács*. (I.m.: 1224.)

¹⁸ Lásd Kulin Ferenc: *Küldetéstudat és szerepkeresés*. Argumentum, 2012. 171. (34. jegyzet), illetőleg Schiller *Válogatott esztétikai írásai* (Magyar Helikon, 1960. 177.), és Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 81–83.)

¹⁹ Kulin Ferenc: I.m.: 42. 23. jegyzet.

Ferenczy Béni: Petőfi. (Papír, akvarell, 227 × 177 mm, j. n.) ©FCSMA

ti szuverenitás eszméjét ez a spirituális hazafogalom tartotta életben. Mégpedig nem szimplán passzív tudati tényezőként, hanem egy aktív közéleti magatartás ösztönzőjeként.

Reformkori íróink többségének munkássága a nemzettudat – Kölcsény szellemében történő – megtisztításának, spiritualizálásának szándékáról tanúskodik. Miközben kíméletlen bírálókat tárgyává tették a hivalkodó nemzeti büszkeséget, és megdöntötték a vérségi – eredetközösségi nemzetfogalom egyeduralmát (és ezzel lehetővé tették egy Franz Schedelnek, hogy Toldy Ferencnek, valamint egy Petrovicsnak, hogy Petőfiként a magyar szellemi elithez tartozónak tekinthesse magát), pellengérre állították azokat a politikai eszméket és intézményeket, anakronisztikus jogi, vallási és mentalitásbeli normákat, amelyek útjában álltak a nemzeti polgárosulásnak. Korunk felől értékelve a hosszú 19. század magyar irodalmát, még eme radikális tudatkritikai irányultságánál is szembetűnőbb, hogy érzékelte és jelezte a modern kor civilizációs mechanizmusainak nemzet-és emberellenes tendenciáit.

Katona József, amikor arra a kérdésre keresi a választ, hogy *Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni?*, egyik akadályként a nemzeti dicsekedést nevezi meg.²⁰ Berzsenyi Dániel szerint a magyar azért „nem kedveli [...] a tudományokat, / elme s a kéz remekjeit, Mert Werbőcziben arról egy szó sincs, / Más könyv pedig nem kell a gavallérnak. / Elég, Ha tudja, hány faluja van, / S minden jobbagy helyétől hány robotja.”²¹ Vörösmarty szemében ez a karaktertípus „Ura s rabja millióknak / Kik gyűlölnek és dacolnak; Zsarnok, szolga egy személyben / Ki magával sincs békében.”²² Költőnk olyan országot szeretne látni, ahol „a legelső pár is kunyhájában/ Mondhassa bizton: nem vagyok magam! Testvérim vannak számos milliók; / Én védem őket, ők megvédnek engem. / Nem félek tőled, sors, bármit akarsz.”²³ Petőfi számos itt idézhető verséből talán elég, ha közülük háromnak néhány sorára hivatkozom. „Csak a magyar büszkeséget, / Csak azt ne emlegettek!”²⁴ „Magyar vagyok. S arcom szégyenben ég, / Szégyenlenem kell, hogy magyar vagyok! / Itt minálunk nem is hajnallik még, / Holott máshol már a nap úgy ragyog.”²⁵ „Egy új hazát, mely szebb a réginél / És tartósabb is, kell alkotnotok, / Egy új hazát, ahol ne légyenek / Kiváltságok kevély nagy tornyai, / Sötét barlangok, denevértanyák, / Egy

²⁰ K. J. Vál. M. Szépirodalmi, 1953. 343. „nem mindég a magyarok, mi magyarok a szép...” (Uo.: 344.)

²¹ Berzsenyi Dániel: Kazinczy Ferenchez (1809. dec. 31.)

²² Vörösmarty Mihály: *Országháza* (1846. jún.–aug.)

²³ Vörösmarty Mihály: *Gondolatok a könyvtárban* (1844.)

²⁴ Petőfi Sándor: *A magyar nemzet* (1846. dec.)

²⁵ Petőfi Sándor: *Magyar vagyok* (1847. febr.)

új hazát, hol minden szögletig / Eljusson a nap s a tiszta levegő, / Hogy minden ember lásson s ép legyen.”²⁶ Arany János így jellemzi korát: Midőn a renyhe társaság / Büzhödt állóvizében / Új bűnök milliárdjai vannak keletkezőben; / Midőn munka és vagyon / Egymástól messzi esnek, / És a tökélyre vitt csalást / Mondhatni rendszeresnek.”²⁷

De ne csak a lírikusokról essék szó!

Fáy András, Jósika Miklós, Eötvös József, Jókai Mór, Nagy Ignác és Kemény Zsigmond prózájában az egyén, a nemzet és az emberiség éppoly egyenrangú szubjektumai a történelmi világnak, miként Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi és a fiatal Arany költészetében.

A próza, a dráma és általában az elbeszélő műfajok eleve tágabb teret kínálnak a hétköznapi életvilág ábrázolására, különösen annak a társadalomtörténeti folyamatnak az elemzésére, amelyet a nemesi polgárosulás fogalmával szoktunk megnevezni. Ez esetben nem csak a nemesi földbirtokosi osztály politikai státuszának megrendülésére gondolok.

Ez a folyamat ugyanis magával hozta az évszázadokon át formálódott személyiségtipusok identitásválságának egyre kezelhetetlenebbé váló tudati-pszichikai tüneteit is, és a spirituális és a politikai talajvesztés traumatikus élménye ellentétes irányú életstratégiákat generált. Ha ezeket az ellentétes irányokat csak a politológia vagy a történeti szociológia nézőpontjából íránk le, nagyjából ilyen kép rajzolódna ki előttünk: a többséget elindította a lejtőn a gazdasági és a morális összeomlás útján, a mindig kisebbségbe szoruló szellemi elitet pedig új típusú, új minőségű identitás kialakítására ösztönözte. A többség sodródott a korszellem Nyugat-Európa felől érkező áramlataival: ízlése a rokokó, a szentimentalizmus, a stílromantika és a biedermeier igénytelenebb divatjait követte, nemzeti karaktere az újkori (francia és német) nacionalizmus járványának esett áldozatul, míg szellemi arisztokráciánk a romantikus világképben és attitűdben is a cselekvő magatartás impulzusait lelte fel.

Nos, a politikai gondolkodás irodalmi módszertana ennél bonyolultabbnak tűnhet, de pontosabban érzékeli, hogy mik azok a civilizációs vírusok, amelyek a minőségükben és dinamikájukban is végletesen különböző életstratégiákba egyaránt belopóznak. Két olyan mentalitástörténeti jelenségre figyeljünk, amelyek napjainkig kísérik az egyenlőtlen és meg-megtorpanó, olykor hektikusnak is mondható magyar polgárosulás történetét. Az egyik az anyagi javak, a pénz felértékelődésének személyiségfüggő megítéléséből vezethető le, a másik a közösség ön-

²⁶ Petőfi Sándor: *A Nemzetgyűléshez* (1848. július 4.)

²⁷ Arany János: *Gondolatok a béke-kongresszus felől* (1850. szept.)

védelmi képességének drámai fogyatkozását jelzi. Hogy a két civilizációs tendencia szorosan összefügg egymással, azt elsőként Bessenyei György, őt követően pedig Berzsenyi Dániel vette észre.

A pénz személyiségtorzító hatalmának, a szociális egyenlőtlenségeket konzerváló és kiélező, illetőleg az erkölcsi értékeket relativizáló szerepének az ókortól kezdődően gazdag irodalma van, és nálunk különösen a késő barokk kori, főként protestáns iskoladramák aknázzák ki a jellemábrázolásnak és a társadalomkritikának ebben a motívumban rejlő lehetőségeit. Ezt a tradíciót magas művészi szinten – vígjátékaiban – Csokonai fejleszti tovább²⁸, annak politikai időszerűségét azonban elsőként Bessenyei fedezi fel. A *filozófus* című vígjátékában ő mondatja ki a hőseivel először, hogy kora háborúi már nem hazája biztonságának védelmét – azaz nem az ország függetlenségét, az állam szuverenitását –, hanem a világkereskedelem, a világpiacon új hatalmasságainak érdekeit szolgálják. Berzsenyi 1811-ben ezt írja egyik barátjának (Horvát István-nak): „Rómát, Athenát, Spártát álmodtam, a magyart magyarnak képzeltem, mint kalpagja, s fényesnek mint ruhája; nemzetiséget kerestem, hol tán már nemzet sincs, polgári virtusokat kívántam gerjeszteni, melyek nekünk sürgősségtelenek, s tán helyzetünkkel egészen ellenkezők. Nekünk mármint egyéb nem kell, csak fabrika, manufaktura, pénz, sőt egyéb luxus is! Ezekről pedig én ódázni nem tudok, s következésképpen hallgatok.”²⁹ Ugyanaz a költő, aki korábban leírta: „Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet! / Ordítson orkán, jöjjön ezer veszély: / Nem félek. A kürt harsogását, / A nyihogó paripák szökését / Bátran vigyázom. Nem sokaság, hanem / Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.”³⁰ – két évvel később már úgy látja: „Igaz, hogy alkotmányunk talptámasza a nemeség, de már most a nemesnek ereje nem a kezében, hanem a zsebjében vagyon... A máj taktikában a szívnek is kevés befolyása vagyon”.³¹

Berzsenyi versénél is mélyebbre hatol Kazinczy kordiagnózisa. A gazdagság, a jólét elembertelenítő hatásával a tisztességes szegénységet állítja szembe, amikor a gazdag erdélyi szász városok polgárainak hidegségét az alföldi tanyák lakóinak szeretetteljes közösségével veti egybe (*Erdélyi levelek*), Az *én életem* című önéletrajzi művének első változatában pedig sokkolóan naturalisztikus képet rajzol az örök-részeikért testvérháborút folytató fivéreinek erkölcsi összeroppaná-

²⁸ Csokonai Vitéz Mihály: *A méla Tempefői vagy az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon*. Karnyóné, vagyis a vénasszony szerelme.

²⁹ Idézi Csetri Lajos: *Nem sokaság, hanem lélek – Berzsenyi-tanulmányok* (Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1986. 297.)

³⁰ Berzsenyi Dániel: *A magyarokhoz*. 1807.

³¹ Berzsenyi levele Kazinczyhoz. Kaz. lev. 6. 187. 1809. jan. 9.

sáról. Hogy az anyagi (gazdasági) érdekek és a morális értékek konfliktusáról vallott nézetei mennyire összefüggenek politikai elveivel, annak illusztrálására az 1810-ben kelt, Berzeviczy Gergelyhez írott levelének egy részletét idézem: „Neked, tisztelt barátom, mindig csak arany kell, mintha annak a gaz kabinetnek volnál minisztere, amely a maga haszna miatt egész Európát fellázította, és a fellázított nemzeteket segély nélkül hagyta veszni, s eltiportatni. Nekem is kell az arany, mert tudom, hogy annak mily haszna van az eszes ember kezében, és hogy anélkül még a kultúra sem haladhat. De én az aranyat nem tartom sem egynek, sem elsőnek azok között, amit keresnünk kell. Mind ezt, min azt kell keresni, de úgy, hogy ahol az aranykeresés a nacionalizmusnak kárt teszen, ehhez kell állni, és azt keresni megszűnni; eljő a boldogabb idő, s kereshetjük ismét azt.”³²

Kazinczy tehát nem antagonisztikus ellentétet tételez, hanem fontossági sorrendet állapít meg az anyagi jólét megteremtésének és a közösségi szuverenitás megőrzésének programja között, s nem lehet nem érzékelnünk, hogy ebben az értékrangsorban csírájában már benne rejlik az a politikai konfliktus is, amely előbb Wesselényi és Széchenyi, majd Kossuth és Széchenyi, végül Teleki László és Deák Ferenc között fog kiéleződni. Ne feledjük: ez a konfliktus csak kibontakozásának végső szakaszában veti fel a választás kényszerét a békés vagy erőszakos átalakulás lehetőségei között, és akkor sem a pártpolitikai erőviszonyok, hanem a külpolitikai végzet erői sodorják háborúba, illetőleg kényszerítik majd kiegyezésre az országot.³³ Az a dilemma, amely végigkíséri a reformkor politikai küzdelmeit, döntően nem politikai, nem ideológiai, hanem társadalomlélektani és morális természetű. Ez pedig – Petőfit parafrázálva – így fogalmazható meg: vajon meddig tart az az „addig”, ameddig „nincs megnyugvás”, amíg „folyvást küszködni kell”, különösen, ha azt is tudjuk, hogy „az élet, munkáinkért nem fog fizetni semmivel”?³⁴ S ha „Fázunk és éhezünk, / Átlőve oldalunk, / Részünk minden nyomor”, vajon elég vigasz-e, hogy „szabadok vagyunk”³⁵?! A szegénység, a nyomor elviselésének megannyi életviteli technikája és vallási / ideológiai gyógymódja volt és van, ha elszenvedői végzetszerűnek tekintik; de a szenvedők többsége minden eszközt megragad, ha felvillan a jobblét, a gyarapodás lehetősége. Parasztháborúk, éhséglázadások, forradalmak többnyire nem akkor és nem azért robbannak ki, mert a

³² Kazinczy levele Berzeviczy Gergelyhez. 1810. július 23.

³³ Urbán Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 228–229., 304–305.

³⁴ Vö.: Petőfi Sándor: *A XIX. század költői*. (1847. jan.)

³⁵ Vö.: Petőfi Sándor: *A farkasok dala*. (1847. jan.)

nyomor okozta szenvedés eléri a lelki-fizikai tűrőképesség határait, hanem mert a szaporodó anyagi javak elosztásának egyre szembetűnőbb egyenlőtlensége – neves szociológusunk, Balla Bálint kifejezésével élve: a „komparatív szűkösség” élménye – válik elviselhetetlenné.³⁶ Nem véletlen, hogy az aszketikus morál problémája a reformkor és a szabadságharc után majd akkor válik újra időszerűvé, amikor – 1861-ben – újra napirendre kerül a választás kényszere egy jólétet ígérő kiegyezés, és a szegénység felszámolásának csak távoli reményével kecsegtető függetlenségi harc között. Madách Mózeséből idézek: „Ha jobban tetszik a husos fazék, / A trón csillága, mely egy-egy sugárt / Alamizsnául a szolgára vet; / Válaszd az állat nyúgodt jászolát, / Mely gondtalan bizalmat biztosít. / De hogyha jobban tetszik a szegény / Szabadság, és a véres harc, – lemondás / Apáid Istenéért, – összetarts! /”³⁷

Nem követem nyomon szépirodalmi illusztrációkkal a pénz világtörténeti és hazai karrierjét, csak jelezhetem, hogy ennek a tematikának hangsúlyos szerepe volt nemcsak a 19., hanem a 20. századi klasszikusaink fő műveiben is. Hozzá kell tennem, hogy soha nem pozitív szerepe volt. Sem Kemény Zsigmond, Jókai és Arany műveiben, sem demonizálódásának, sátáni hatalommá válásának évtizedeiben, amiként azt Reviczky és Ady lírája, vagy Ambrus Zoltán *Midas király* című regénye igazolja.

E művek felidézése helyett inkább azt a kérdést vetem fel, hogy a magyar nemesi liberalizmus professzionista politikusai miért nem reagáltak érzékenyebben a nemzetek fölötti tőke természetében rejlő veszélyes tendenciákra? Jóllehet, azt már Széchenyi is tudja, hogy a hitel keresztény vallási jelentése a társasági összeköttetésben nem érvényesíthető,³⁸ mert ahol pénzről van szó, ott a „bizodalmatlanságnak” kell ébren lennie; a legnagyobb magyar tragédiájának döntő oka mégis az lesz, hogy olyan korban tesz kísérletet a pénzviszonyok erkölcsi megalapozására, amikor azok történetében már megállíthatatlan folyamat a tőke mozgásának minden morális kritériumtól való függetlenedése. Ezzel – ha korábban nem is, de 1848 tavaszán igen – a forradalom egész liberális vezérkarának szembe kellett néznie. Nevezetesen akkor, amikor az alig néhány hete működő Batthyány-kormány ellenszavazat nélkül (tehát Széchenyivel és Deákkal együtt) visszautasítja a király követelését, mely szerint részt kellene vállalnunk a birodalom államadosságának törlesztésében; majd amikor „a magyar kormánynak be kellett látnia,

³⁶ Balla Bálint: *Szűkösség*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 138.

³⁷ Lásd Mezei József értelmezését: *M. J.: Madách*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1977. 420.

³⁸ Széchenyi István: *Hitel*. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István Könyvnyomtató Intézetében, Pesten 1830. 186.

hogy lépésével nemcsak az osztrák banktőkések, de az ausztriai államadósságban érdekelt európai pénzügyi köröket is magára haragította³⁹, vállalták az elkerülhetetlen, megalázó egyezkedést. Nem lehetett ezt megelőzni vagy elkerülni? Lehet, hogy probléma-felvetéssel a politikai lélektan művelőéhez kell fordulnom. Mert lélektani oka is lehetett annak, hogy a nemzeti liberalizmus eszméit képviselő politikusaink nem vállalhatták egy radikálisabb döntés bizonytalan következményeit, hiszen az Európa mainstream liberalizmusával való szembefordulásra sem érzelmileg, sem teoretikusan nem voltak felkészülve. Félreértés ne essék: ez a megjegyzésem a legkevésbé sem jelenti a Batthyány-kormány bírálását. Náluk felkészültebb politikus csapatot ritkán produkál a történelem. Még csak azt sem gondolom, hogy a klasszikus magyar politikai gondolkodásnak valamiféle nemzetkarakterológiai sajátosságokból fakadó korlátai lettek volna. Csak a második ezredforduló esztendeiben vált láthatóvá, hogy azokban a civilizációs folyamatokban, amelyek a 18. század végén kezdték bekapcsolni a magyar világot a globalizáció sodrába, olyan társadalmi, gazdasági és kulturális létszerkezet formálódott, amely nem írható le (s gondolatilag sem megközelíthető) a klasszikus kor történettudományi, szociológiai és politikai/politológiai fogalmaival. Sem az „uralkodó eszmék”⁴⁰-ból, sem a „politikai beszédmodok”-ból⁴¹, sem a korszellem hétköznapi megnyilatkozásából (jóllehet e szakkifejezések nélkülözhetetlenek a 19. századról szól szakmai diskurzusokban) nem vezethetők le azok a fejlemények, amelyek kívül esnek a modernség paradigmáján, és a társadalomtudóst, a közgazdászt és a művészettörténészt egyaránt a semmitmondó „posztmodern” jelző használatára készítetik. Legnagyobb formátumú politikusaink sem gondolták, hogy az a korszakváltás, amelyet a modernség súlyos ellentmondásai készítenek elő, nem fogja elősegíteni a hatalmi erőviszonyok „súlyegyenét”⁴² sem, és hogy azok helyett a politika intézményi struktúráján túlterjeszkedő, és fogalmi apparátusával megragadhatatlan világállapot fog bekövetkezni. Csak a jelenünk felől visszatekintve láthatjuk, hogy ez az új világállapot a modern kori polgárosulás (enyhe képzavarral) egyenes ági leszármazottja.

Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméi az álladalomban* című zseniális művében pontosan felvázolja azt, hogy milyen szerepe volt a nagy francia forradalomban, és milyen szerepe lesz a 20. században a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség eszméinek. A szerző látja, hogy

³⁹ Urbán Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 303–304.

⁴⁰ Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméi az álladalomban*.

⁴¹ Politikai beszédmodok (Takács József kifejezése.)

⁴² Kemény Zsigmond kifejezése.

mind a liberális, mind a „communisztikus”, mind a nacionalista ideológiák alkalmasak lesznek a világhatalomra törő erők önigazolására, de nem észleli azokat az erőket, amelyek már a tradicionális hatalmi struktúrákon kívül és felül szerveződnek. Nem látja a politikai szféra újkori történetében bekövetkezett legalapvetőbb változást. Azt a fordulatot, amelyre csaknem fél évszázaddal korábban a Girtanner-féle francia forradalomtörténetet – barátja, Kállay Ferenc kivonataiban olvasó – 18 éves Kölcsey már felfigyelt, hogy a nagy francia forradalom kitörésének a király, az állam eladósodása volt az oka. „A Hatalom és a Pénz egy dolog a Statusban. Akinek pénze van, az uralkodik, akarmicsoda helyet foglaljon a Statusban. Mig tehát az engedelmeskedő rész a parancsolónál több pénzzel nem bír, a’dig nyugalomban lehet az Ország, ha igen, úgy a revolutiot kikerülni nem lehet. Úgy látszik, hogy ez a tulajdonképen való Theoriája a Status evolutiójának, és minden Politicának fundamentuma...”⁴³

Tanulmányom végéhez közeledve visszatérek kiindulópontomhoz. Mit tehet a történelem egészét érteni akaró író, ha a történészhez, a politikai tudományok művelőjéhez hasonlóan maga sem láthat a jövőbe? Egyetlen példával: Katona *Bánk bán*jával válaszolok e kérdésre. Vele kezdődik az a fajta történelmi érdeklődés, amely majd – többek között – Kemény-nyel, Jókai-val, Mikszáth-tal, Móricz-cal, Bánffy Miklóssal folytatódik, és amelyben az aktuális politikai mondandó nem rávetítődik a históriára, hanem annak esztétikai igényű, egyben tudományos értékű elemzéséből fejlik ki. (Megfelel ez John Lukács tételének, mely szerint „az igazi irodalom az igazi történelem mikrokozmoszikus, nemzeti inkább, mint nemzetfeletti, internacionális”.)⁴⁴

A bán politikai vállalkozásának a tétje ugyanaz, mint a reformkori közjogi csatározásoké: meg lehet-e őrizni a rendi alkotmányt, a királyi hatalom ellenőrzésének intézményét az idegen hatalom abszolutista törekvéseivel szemben? A vállalkozás sikerrel jár: a királynő meggyilkolásának végül is pozitív alkotmányjogi következményei lesznek, de a hitvesét elvesztő hősünk nem tud elszámolni a lelkiismeretével. Utolsó szavait idézem: „Az Isten engem büntetésre nem / tart érdemesnek; – az angyal, mely jegyezte / Botlásaimnak számát, ily következtetést / Húzó legelső lépésemkor el- / Rémült dicső helyén és félrefordult / Könnyes tekintettel törölte ki / Nevemet az élők könyvéből.” Emlékezzünk rá: az „ily következtetést / Húzó legelső lépését” Bánk akkor tette meg, amikor

⁴³ Kölcsey *kiadatlan írásai*. Akadémiai Kiadó, 1968. 252.

⁴⁴ John Lukacs: *A történelmi tudat – avagy a múlt emlékezete*. Ford.: Komáromy Rudolf. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004, 283.

– felismervén tragikus tettének elkerülhetetlenségét – ekként biztatta magát: „Szedd rendbe, lélek, magadat és szakaszd / Szét mindazon tündéri láncokat, / Melyekkel a királyi székhöz és / A *hitvesed*hez, gyermekidhez, oly / Igen keményen meg valál kötözve.” Báknak, hogy meg tudjon felelni politikai küldetésének, a legsúlyosabb erkölcsi törvényt, a szeretet parancsát kell megszegnie. Fordítsuk Koscelleck nyelvére Katona költői történetfilozófiáját: a politika kudarcai és sikerei csak emberi költségük beszámításával teszik ki a történelem egészét. Bánk tragikuma arra figyelmeztet, hogy meg lehet nyerni egy politikai csatát úgy is, hogy közben önmagunkat elveszítjük. A politikai gondolkodás módszertanába így fér bele a történelem esztétikai értelmezése is.

VÁRADY TIBOR

FRÁZISOK ÉS EMBEREK

Reflexiók személyes emlékek nyomán

Nagy megtiszteltetés számomra ez az elismerés¹. És hadd tegyem hozzá, hogy ez nem frázis. Őszintén fontos számomra az is, hogy ezt az elismerést Szegeden kapom. Mindig tudtam, hogy a családomnak erős szegedi kötődései vannak. Amikor néhány évvel ezelőtt nagyapám naplóját kezdtem olvasni, pontosabban kerültek eléem ezek a kötődések. A naplót az újvidéki Forum kiadó meg is jelentette, és a szöveghez Sajti Enikő szegedi történészprofesszor tett lábjegyzeteket, melyek a történelmi háttérrel magyarázzák.

1943. szeptember 21-én ezt jegyezte fel a nagyapám: „Ma van boldogult jó atyám születésének 114-dik évfordulója. Született Szegeden 1829. IX. 21-én. Szeged Alsóvárosi plébánián keresztelték.” Tehát déd-nagyapám szegedi.

Aztán ott van a naplóban egy 1944-ben tervezett szegedi utazás, melyet a történelem megghiúsított. Nagyapám naplója szerint: „Tervünk ugyanis az volt, hogy III. 24-én nagyobb társasággal [...] Szegedre megyünk, mert Szegeden az ott megjelenő *Délvidéki Szemle*, a Dugonics Társaság és a Szenteleky Társaság, a DMKSZ együttes rendezésében délvidéki szellemi találkozót rendez III. 24, 25 és 26-án. Erre engem is felkértek, hogy »a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos vitában én mondanám el a bánáti magyar kisebbség sorsának alakulását a múltban és a jelenben«. Ez előadás megtartására Batizfalvy János egyetemi tanár a szegedi női klinika igazgatója kért fel levélben. [...] De közbejött III. 19. és a határ lezárása”. És hadd tegyem hozzá – némi habozás után – hogy a nagyapám a szegedi államfogházban is megjárta. Erről egy visszaemlékezés van az 1945. december 12-i bejegyzésben. „Kézembe akadt a Dr. Pap Gézával vívott párbaj után, az ügyész által kiadott vádirat. Nagyon hullámozó volt akkoriban – 1902 – a megyei ellenzéki harca. A *Nagybecskereki Hírlap* felelős szerkesztője voltam. A lap keményen támadta az akkori megyei szellemet. Karlsbadban gyógykúrán voltam s távollétemben Dr. Hollaender László ellenzéki kemény cikket írt volt távollétemben az újságba, s e támadás miatt Pap Géza – akkor országgyűlési képviselő, lovagias elégtételt kért.

¹ Az előadás a Szegedi Tudományegyetem Civis Academicus Honoris Causa díjának átadásakor hangzott el 2019. október 3-án.

A cikkíró vonakodott, s Karlsbadból én vállaltam a provokálást. Hazakerkezve – 1902. VI. 17-én – a regatta házban megvívтам a kardpárbajt, amely Pap homlokán történt sérülésével végződött. Ültem ezért a szegedi államfogházban tán 4-5 napot. Ezóta a vádat képviselő Wiedorn Adolf ügyész, a párbajnál jelen volt Dr. Haidegger Lajos, Dr. Iványi Mór orvosok, Dellimanics Lajos főispán, Poroszkay Béla megyei ügyész, Alföldy Ede, Dr. Kardos Samu segédek, s Dr. Pap Géza is különböző földekben pihennek. Csak én maradtam itt s írom e visszaemlékezést.”

Egyébként a párbajnál (mely akkor is tilos volt) jelen voltak párbajsegédként igen neves jogászok is. Közöttük Alföldy Ede, aki ismert bíró volt, emellett több könyvet és 50-60 tanulmányt jelentetett meg jogtudományi folyóiratokban. Amikor megtaláltam a párbajvétséggel kapcsolatos iratokat, azt is megállapítottam, hogy nagyapámat pontosan öt nap államfogházra ítélték. Ő akkor 35 éves volt. Pap Géza, a párbaj másik résztvevője szintén fogházba került, és három napot kapott. Az ítélet szerint, a homlokán ejtett seb „két nap gyógyulási időt igényelt”. Mivel érdekelt, hogy milyen lehetett nagyapám sorsa a szegedi államfogházban, kutattam egy kicsit. Azt láttam, hogy azoknak, akik párbajvétség nyomán kerültek államfogházba, nem kellett rabruhát viselni, és bort is rendelhetek – naponta maximum öt litert.

Szóval a családomnak nem volt ismeretlen Szeged. Az én személyes kapcsolataim Szegeddel nagyrészt a jogi karhoz kötődnek. A hatvanas évek második felében az Újvidéki Egyetem Jogi Kara külföldi kapcsolatokat is igyekezett építeni. Szegedre és Halleba látogattunk (Halle akkor Kelet-Németországban volt). A sorrendre már nem emlékszem. Halléval kezdem. Ott a jugoszlávnál keményebb kommunizmust és megingathatatlan protokollhűséget tapasztaltam. Hárman utaztunk, a berlini Schönefeld repülőtérén egy sofőr várt, és rögtön megkérdezte, hogy rangban ki közöttünk az első, ki a második, és ki a harmadik. Erre a kérdésre nem készültünk, el akartuk kerülni a választ, de ez nem sikerült. Addig nem ülhettünk be az autóba, míg ezt el nem döntöttük, mert ettől függött, hogy ki hova ül. A sofőr az egyetemig vitt, és ott a dékán fogadott. Nekem másnap egy előadást kellett volna tartanom a jugoszláv belső kollíziós jogszabályokról, és a dékán elkérte az előadás kéziratát, hogy elolvashassa. Nem volt kéziratom, csak jegyzeteim voltak. A dékán közölte, hogy mindenképpen el kell, hogy készítsék egy kéziratot, melyet át kell adnom, hogy később felolvashassam. Gyermekkoromban a magyar és a szerb mellett a német is bevett társalgási nyelv volt Nagybecskereken, három nyelvet használva nőttem fel, így egy előadást meg tudtam még valahogy tartani, de egy német szakszöveg nyelvtanilag is helyes megírása a képességeim felett álló feladat lett volna. Ezt el is

mondtam, a dékán mondta, hogy majd segítenek. Utasított egy tanársegédet, hogy segítsen a német szöveg megfogalmazásban. Így be lettek tartva a szabályok, az előadásom írásban is olvasható (és talán ellenőrizhető) volt, mielőtt szóhoz jutottam volna. A tanársegéd nevére már nem emlékszem, de arra igen, hogy rokonszenves volt, és azt is elmondta, hogy gyermekáldást vár, feleségének néhány héten belül kellett szülnie. Ez adminisztratív kötelezettségeket is vont maga után. Akkoriban még nem lehetett előre tudni, hogy kisfiú vagy kislány születik, viszont a hatóságokat előre kellett tájékoztatni. A fiatal német kollegámnak a várt szülés előtt három héttel (ha jól emlékszem) tájékoztatnia kellett az anyakönyvi hivatalt, hogy mi lesz a gyermek neve, ha lány, ha fiú, és milyen neveket választanak, ha ikrek (két fiú, vagy két lány, vagy egy fiú egy lány). Rend volt. Az előadásomat megtartottam.

Szegeden is kommunizmus volt, de kevesebb protokoll – és hát itt relevánsabb volt az is, hogy magyar vagyok. Magarašević tanárral tettem az első látogatást – én akkor tanársegéd voltam. Magarašević volt az Újvidéki Jogi Kar első dékánja. Nemzetközi jogot tanított. Valamennyire magyarul is tudott. Ő is protokollbarát ember volt, de inkább polgári családbeli illemet követett. Szabadkai salonkommunista volt. Az első látogatás kapcsán több szegedi kollégára emlékszem, leginkább Nagy Károlyra. Elsősorban ő volt a vendéglátó szerepében. Vélhetően azért, mert nemzetközi jogot tanított. Nem tudom, hogy már első látogatásunkkor vagy később, de vele volt Bodnár László (akkor tanársegéd, ma professor emeritus) is. Találkozásunk kereteit nem csak a nemzetközi jog témavilága szabta meg. Nagy Károly a házába is meghívott – még hozzá disznóvágásra – és ezúttal más témák is felmerültek.

Sok mindenről beszélgettünk Szegeden. Mindenre már nem emlékszem. Szóba kerültek országokat és ideológiákat túlélő jogász témák – és szóba kerültek képletek is. Ebben az időben Újvidéken is – és legalább annyira Szegeden is – képletek uralkodtak, de több értelmiségi élete a képletek ellen irányult. A szembeszegülésnek az első feltétele a képletek látása és megértése. És ez talán könnyebb volt a kommunizmus alatt – mert durvábbak, feltűnőbbek, felismerhetőbbek voltak a képletek. Persze egy kicsit óvatosan kezeltük ezt a témát, mert nem igazán ismertük még egymást.

Mindezt azért mondom, mert az évek során többször láttam magam körül túl sok képletet és képleturalmat, és többször próbáltam írni képletvilágról, frázisvilágról, és a szembeszegülés lehetőségeiről. Szeretnék ezúttal is megosztani néhány gondolatot erről a világról, melyet egész életemben figyelemre érdemesnek tartottam. Abban is reménykedem, hogy ezzel a szűkebb szakmán kívül is esélyem lehet valamilyen érdeklődésre.

De előbb megemlítem, hogy szóba került a jogászmúltunk is. Erről Nagy Károly és Magarašević professzorok többet tudtak mondani. Én jogáspályám elején voltam. Elmondtam, hogy a szakmámat a családi ügyvédi irodában kezdtem. Nagyapám 1893-ban nyitott irodát, és ez a családi iroda 2014-ig működött. Hadd tegyem hozzá, hogy valamiképpen (ezt szinte csodának nevezhetem) minden irat fennmaradt, és az utóbbi években dokumentum-próza köteteket igyekszem összeállítani az irattárra támaszkodva.

Családi hagyományok révén a joggyakorlat nem volt számomra ismeretlen, de 1962 nyarán kezdtem mindent közvetlen közletről látni, miután diplomáztam és gyakornok lettem az apám irodájában. Azt hiszem, beszéltem szegedi kollégáimnak az egyik első ügyemről, melyben azt láttam, hogy a jognak korlátai is vannak – és ezeket másként látják szakmán kívül és belül. Ez az ügy – mely vacsora közben került szóba – úgy indult, mint egy válóper, de aztán láttam, hogy mégsem erről van szó. Egy körülbelül korombeli szerb tisztviselő keresett fel, aki a város szélén lakott, és akadozva, többször megállva, de a végén kimondta, hogy megcsalta a felesége. Kételyei sem lehettek, mert látta az eseményt a szomszédos kertben egy szénakazalnál. Hogy valahogy kilépjek a kellemetlen hangulatból, egy semlegesebb terepre, a jog színterére léptem át, és magyarázni kezdem, hogy hogyan lehetne válópert indítani. Az ügyfél azonban azonnal félbeszakított. „De hát én nem akarok válni, doktor úr!” – mondta. (Mellesleg, akkor még nem voltam doktor.) Itt én bizonytalanodtam el, és megkérdeztem, hogy mit akar. Mondta, hogy azért jött el, mert hallotta, hogy ez tekintélyes ügyvédi iroda, és bízik benne, hogy jogászként ki tudom járni, hogy a felesége többé ne csalja meg. Ekkor értettem meg igazán – és ezt később több tapasztalatom igazolta –, hogy a jognak korlátai is vannak.

Körülbelül csak egy fél évig dolgoztam ügyvédjelöltként. Utána átjöttem Újvidékre tanársegédnek, de a családi ügyvédi iroda tovább is fontos volt számomra.

És most ismét a képletek világára térve, elmondanám, hogy szegedi látogatásaim alatt az egyik visszatérő téma az önigazgatás volt. Ebben én is és a szegedi kollégáim is egy eredetibb és érdekesebb kommunizmus keresését láttuk. Tito letért a sztálini mezsgyéről, saját utat keresett – és ez érdekes volt. Az önigazgatás jelen volt az egyetemeken is, és voltak különböző hozadékai. Oktatói kérdésekben csak a tanárok döntöttek, de vagyoni kérdésekben mindenkinek egyforma szavazati joga volt. Többször meséltem egy portásról, aki roppant szeretett szavazni, és nemigen lehetett rábírní, hogy ne éljen minden lehetőséggel. Felelte a kezét az „igen”, a „nem” és a „tartózkodom” mellett is. Vi-

szont emlékszem egy takarítónőre is, akinek voltak valóban hasznos javaslatok, és többször többségi támogatást is nyert. Részletesebb törvény az öngazgatásról csak 1976-ban született, de az öngazgatási gyakorlat jelen volt már a hatvanas években is. Különösen izgalmas volt a kérdés, hogy milyen hozadékok lesznek az öngazgatásnak a gondolatszabadság terén. A kemény kommunista keretek nem mozdultak igazán el, de valamilyen mozgástér mégis alakult. Felhoznék egy pozitív példát. A tantestület elé került a kérdés, hogy maradhat-e Székely László tanársegéd (szociológiát tanított), miután azt állították róla, hogy kommunistaellenes és rendszerellenes véleményeknek adott hangot. Öngazgatás nélkül simán kidobták volna. A pártszervezet (melynek tagja volt az oktatók nagy többsége) arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem maradhat. Viszont a döntés a tantestület kezében volt. Több mint egy óráig vitatkoztunk egy eljárási jogi kérdésről (melynek valójában döntő fontossága volt). Az volt a kérdés, hogy titkos, vagy nyilvános szavazás lesz. Nyilvános szavazás esetén a párttagoknak nemigen lett volna választásuk. Valamelyik kollégánk egy Marx-idézetet tett az asztalra – a titkos szavazás mellett. Tehát ha igazi marxisták vagyunk, titkos szavazás kell, hogy legyen. Én is a titkos szavazás mellett voltam. Ez lett, és Székely Laci megúszta. (Néhány évvel később mégis el kellett mennie.) Ennek a helyzetnek a belgrádi egyetemen volt egy még látványosabb példája. Nyolc ismert disszidensnek sikerült az egyetemen maradnia, mert az öngazgató testület nem szavazta meg, hogy kidobják őket. (Később a szerb Parlament egy külön törvényt hozott a nyolc disszidens oktató elbocsátásáról.) Nyugaton is érdeklődést keltett az öngazgatás, valamennyire ezt az irányt követte a németországi vállalatokban a *Mitbestimmung*.

Sokat beszéltünk az öngazgatásról szegedi látogatások alkalmával – és akkor is, ha szegedi kollégák látogattak Újvidékre. Én nem igazán hittem az öngazgatásban – de érdekesnek tartottam, és közben vártam, hogy kiderüljön, hogy mi is ez? Nem derült ki – és ebben nagyon nagy szerepe volt annak, hogy politikai szólamok igyekeztek bitorolni a jog térségét, és hogy a jog ezt megengedte.

A Társult Munkatörvény meghozatalát (1976-ban) nagy várakozás előzte meg. Engem is nagyon érdekelt, és – miután a gyakorlatban nem alakult ki világos kép – azt vártam, hogy ha majd a jog területére kerül a kérdés, akkor végre látni fogom, hogy mi is ez. De a törvény szakaszai és fejezetei zömmel csak ideológiai álláspontokat ismételtek, és meg sem kísérelték, hogy jogszabályokat faragjanak. Azt hiszem, itt egyértelműen a jog felségterületének bitorlásáról volt szó. Amikor ezt a tör-

vényt meghozták, az öngazgatás eszméje szent volt és sérthetetlen – és ezért nem volt arra lehetőség, hogy a törvényalkotók komolyan is vegyék azt, amiben hittek (vagy amiben hinni illett). Nem lehet valóban szembesülni egy problémával, ha csak hitet követünk, és ki van zárva minden kétely.

Az öngazgatás valóban érdekes és eredeti elképzelés volt, és a jogszabályba öntés kísérlete arra adhatott volna alkalmat, hogy ez valósággá váljon – de egyszersmind talán arra is, hogy kiderüljön, hogy ez mégsem reális elképzelés. Ezt a kockázatot nem vállalták a jogalkotók. Ahelyett, hogy jogi normákon belül igyekezzenek értelmet adni az öngazgatásnak, és hogy egy működőképes mechanizmust igyekezzenek alkotni, a törvényhozók a törvényszakaszok számottevő részében nem jogi normákat, hanem az öngazgatás felé tett hűségnyilatkozatokat fogalmaztak. Ennek egyik példája a 45. paragrafus, mely azzal foglalkozik, hogy milyen tényezők alapján lesz kiszámítva a jövedelem. A 45. paragrafus 1. és 2. bekezdésében ez áll: „A jövedelem a társadalmi össztermék része, melyet a munkások a társult munka alapszervezeteiben pénzalakban nyernek mint társadalmi elismerést munkaeredményeikért, valamint az össz-társadalmi munka eredményeiért a szocialista árutermelés feltételei között, melyet a társadalmi munka alapszervezeteiben a munkások irányítanak a társadalmi javakkal való rendelkezés joga alapján.

A társult munka alapszervezetében a munkások attól függően szereznek jövedelmet, hogy mennyire produktív a folyó munka, milyen sikeres az igazgatás és a társadalmi eszközökkel való gazdálkodás a saját és társadalmi holtmunkával az alapszervezetben, csakúgy, mint a munka és az eszközök társulásának más alakjaiban, a jövedelem függ továbbá a termelés állandó alkalmazkodásától, és egyéb tevékenységek gyakorlásától piaci feltételek között, a társadalom szükségleteitől, és a viszonyoktól, melyeket a munkások öngazgatást gyakorolva rendeznek és melyekről döntéseket hoznak a társadalmi-politikai közösségekben.” Tehát így lett megállapítva, hogy kinek mekkora lesz a fizetése, ki mennyi pénzt kap az öngazgatói világban – a társult munkaszervezetekben. És most – elhagyva az iróniát – azt mondanám, hogy ez az a hozzáállás, amely miatt nem volt igazi esélye az öngazgatásnak. A jogi normák terében politikai álláspontok, gazdasági kívánságok, jelszavak és más betolakodók helyezkedtek el. Nem maradt semmilyen tér tényleges kérdések megfogalmazására és megválaszolására. Ezzel a jog területét (is) bitorló frázisvilággal akkoriban még nem foglalkoztam jogi szakcikkekben. Ennek szenteltem viszont egy irodalmi próbálkozást, az *Egérszürke szoba titka* könyvet, mely a hetvenes évek közepén jelent meg magyarul és angolul is, és Szegeden is bemutatásra került egy Symposion-est alkalmával.

Csak később (2002-ben) tértem vissza erre a témára egy jogi tanulmányban, mert ennek szenteltem székfoglaló beszédemet, amikor a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja lettem.

Egyébként, nem csak a kommunizmus idején merültek fel kételyek abban a tekintetben, hogy valóban jog áll-e a jog felségterületén. *De iure belli ac pacis* híres könyvének előszavában Grotius kimondja, hogy sokan becsmérléssel néznek a nemzetközi jogra, abban a hitben, hogy a puszta név mögött nincsen valóság. Tehát jognak hívják, ott van, ahol a jognak kellene lennie – de nem igazán jog, ami ott van. Grotius ezt 1625-ben írta.

Visszatérve a kommunizmusra, 1917. november 11-én a Szovjetunióban törvény születik, melynek a címe: „A harcról a burzsoáziával és annak ügynökeivel, akik szabotálják a hadsereg étellel való ellátásának folyamatát és akadályozni akarják a béke megteremtését.”² E cím mögött az ember a jogi szakma szinte teljes tagadását érzi. A jelszavakat minden idomítás és szublimálás nélkül helyezik a jog felségterületére. Nem csak arról van szó, hogy a politika parancsol tartalmat jogi kifejezésformákba – maguk a kifejezésformák is félre lettek söpörve. Hogy egy későbbi példát hozzak fel, 1987. június 30-án a Szovjetunió ezzel a címmel hozott törvényt: „Törvény össznépi vitáról, az állam életének fontos kérdéseiről.”³ De hadd tegyem hozzá azt is, hogy a jog felségterületének bitorlása nem olyan jelenség, mely csak a kommunizmusra korlátozódik. Különösen sok politikai kísértést hoz a törvénycikkek címe – mert erről sokkal több ember értesül, mint a törvénycikkek tartalmáról. Mindössze másfél hónappal a 2011. szeptember 11-i terrorista támadás után, az amerikai Kongresszus Ashcroft igazságügyi miniszter javaslatára törvényt fogadott el, melynek címe: „USA Patriot Act”. Azaz: Az Amerikai Egyesült Államok Patrióta Törvénye. E törvényt többen azzal bírálták, hogy polgári jogokat és szabadságokat áldozott fel a terrorizmus elleni harc oltárán. Maga a cím tulajdonképpen egy akronim (mozaikszó), egy nem igazán elegáns próbálkozás, hogy olyan kezdőbetűkkel induló szavak sorakozzanak, és olyan sorrendben, hogy ebből összeálljon a „USA PATRIOT ACT”. Tehát a teljes cím: „Uniting and strengthening America by providing appropriate tools required to intercept and obstruct terrorism act of 2001”. Ezt így fordíthatnám: 2001-es törvénycikk az Egyesült Államok egyesítéséről és erősítéséről, megfelelő eszközök biztosításával, melyek szükségesek, hogy feltartóztassuk és megakadályozzuk a terrorizmust. (Azt hiszem, a fordítás

² Eredetiben: „О борьбе съ буржуазіей и ея агентами, саботирующими дело продовольствія арміи и препятствующими заключенію мира.”

³ Eredetiben: „О всенародном обсуждении важных вопросов государственной жизни.”

nem sokkal ormótlanabb, mint az eredeti.) Ezt egy performance mutatványnak is nevezhetném, melyet a jog területére tolakodók mutattak be. Nem igazán sikeres és elegáns, mert a szavak választását csak kisebb részben a tartalom, nagyobb részben a kezdőbetű határozta meg. Azt mondhatnám, hogy így nemcsak maga a jog, hanem valamennyire az angol jogi szaknyelv is ki lett lakoltatva.

Szóval fel kell ismernünk, hogy a jog felségterületén jogásznak maradni nem egy adottság, hanem egy komoly feladat.

Amikor az újvidéki jogi karra kerültem, nem volt nehéz látni a körülöttem alakuló szólam-, jelszó-, és frázisvilágot, de arra nem éreztem esélyt, hogy tanársegédként, nem párttagként, kisebbségiként, megpróbáljam – mondhatnám revizionista hozzáállással – a jog számára visszafoglalni – teszem fel – az alkotmányjog vagy a jogszociológia területét. A nemzetközi magánjogot választottam, melyet elkerültek a politikai lendületek, és ahol olyan kísértés sem volt, hogy hazafias mozaikszó legyen egy törvénycikk címe. Később meg is szerettem a nemzetközi magánjogot. Szegedi látogatásaim idején nemzetközi magánjogon voltam tanársegéd, majd később docens.

Volt még egy téma, mely az első szegedi látogatásom alkalmával még nem, de később többször szóba került. A magyar nyelvű oktatás. Miután tanársegéd lettem és kezdtem megismerni az egyetemi környezetet, esélyt láttam arra, hogy párhuzamos magyar nyelvű oktatás is induljon. Tulajdonképpen ez lett volna első alkalom, hogy magyar nyelvű egyetemi oktatás jöjjön létre Szerbiához tartozó területen. Valamilyen esélyt teremtettek az akkor alakuló jugoszláv és vajdasági jogszabályok, és az a tény is, hogy Tito nem tartozott a többségi nemzethez, és nagyon jó politikus volt (ha nem is nagyon demokratikus politikus). A többségi lelkesedés helyett egyensúlyra igyekezett támaszkodni. És ahogy az egyensúly rendező elvvé vált, ez nemcsak a Jugoszláviát alkotó nemzeteknek, hanem a nemzetiségeknek (kisebbségeknek) is kedvezett. Tehát valamiképpen „vonalon volt” a törekvésem – bár több vonalkövető kollégám ezen a ponton nem volt vonalbarát. Ekkor láttam először a kisebbségi jogok tagadásának néhány sajátos képletét. Például a felfelé hamisítást. Egy szerb barátom, aki párttag volt, mesélte, hogy valamelyik pártértekezleten az egyik kollégánk, akinek kemény szerb nemzeti érzései voltak, és nem egyensúlyban gondolkodott, azt mondta, hogy „a Várady a szerb helyett akar magyar oktatást bevezetni”. Ez persze teljesen értelmetlen (és egyértelműen lesöpörhető) lett volna Szerbiában, egy karon, ahol a diákoknak kevesebb mint tíz százaléka volt magyar és tíznél kevesebb magyar oktató volt. Ha tényleg

az lett volna a javaslatom, hogy a szerb helyett legyen bevezetve magyar oktatás – ezt csak visszautasítani lehetett volna. Szóval könnyebb elvetni a felfelé hamisított javaslatot. Nem lett volna igazi esélye a teljes magyar oktatásnak sem. Már csak azért sem, mert erre nem volt tanerő. De úgy láttam, hogy a részleges magyar nyelvű oktatás olyan cél, mely nem elérhetetlen.

Közben szembesülnöm kellett a valósággal – és különböző akadályteremtő retorikákkal. Viszont voltak olyan szerb kollégák is, akik támogatták a kezdeményezésemet. Ezek közé tartozott Magarašević professzor, aki később maga is hajlandó volt bekapcsolódni. Magyarul nem tudott annyira, hogy részt vegyen az az oktatásban, de támogatta, hogy egy tanársegéd magyarul tartson gyakorlatokat, ő pedig magyarul is vizsgáztatott a tanársegéd jelenlétében. Ezt a gyakorlatot folytatta Dejan Janča tanár is, aki Magarašević után vette át a nemzetközi jog oktatását. Az első magyar nyelvű órákat nekem sikerült tartanom – római jogból. (Nemzetközi magánjogot tanítottam, de római jogból is tartottam gyakorlatokat.) Igazi áttörést 1970-ben sikerült elérni, és ebben kulcsszerepe volt Nikola Vorgićnak, aki 1969-ben lett dékán. Nikola Vorgić kitűnő eredménnyel diplomázott, tehetséges jogász volt, párttag is volt, de mielőtt elkezdhetett volna várhatóan nagyon sikeres jogászpályát építeni, börtönbe került. Az volt ellene a – minden valószínűség szerint alaptalan – vád, hogy nem Tito, hanem Sztálin oldalán áll. Miután kiszabadult a börtönből, igyekezett, de nem tudott visszatérni a jogászpályára, mert eleinte egy ügyvédi iroda sem volt hajlandó felvenni ügyvédjelöltnek, és arra sem volt esélye, hogy bírósági gyakornok legyen. Aztán mégis ügyvédjelölt lett, mert az apám felvette. És ezután már olyan pályán mozgott, melyen méltányos volt egy valóban jó jogásznak haladnia. Ledoktorált, majd polgári perrendtartás területén jelentek meg figyelemreméltó publikációi. Emellett a pártba is visszatért. Amikor tanársegédként kerültem az újvidéki jogi karra, ő docens volt. Nagybecskerekben is ismertem, de Újvidéken ismerkedtünk meg igazán. Többször hangsúlyozta, hogy sohasem felejtí el az apám segítségét. Nagyrészt rajta múltott, hogy sikerült magyar nyelvű oktatást bevezetni. A hetvenes években 10-12 tantárgyból folyt magyar nyelvű oktatás.

Volt egy párhuzamos kísérletem is, a magyar nyelvű szakterminológiai lektorátus, mely esélyt adott volna, hogy a diákok azokon a területeken is elsajátítsák a magyar jogi terminológiát, melyeken nem folyt magyar oktatás, és ez képesítette volna őket a – részben létező, részben remélt – magyar nyelven való ügyintézésre az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban. Amíg ezzel próbálkoztam, több beszélgetésben felmerült, hogy helyesebb lenne nemcsak magyarul indítani lektorá-

tust, hanem minden nyelven, melyek a vajdasági tartományban elismert kisebbségi nyelvek. Néha úgy éreztem, hogy aki ezt mondja, az csak akadékoskodni igyekszik, de több esetben azt is láttam, hogy segíteni igyekeznek ezzel a javaslattal. Az is felötlött, hogy így nem valamiféle revizionizmust sejtetne a javaslat, hanem az új vajdasági „testvériség-egység” jelszó követését. Én úgy láttam, hogy ha ebben a keretben biztonságosabban helyezkedik el a magyar lektorátus – akkor legyen így. Ezért a tervben, melyet az asztalra tettem, ott volt minden kisebbségi nyelv. 1970-ben még csak magyar nyelvű lektorátus indult, de később sikerült összehozni szlovák, román és ruszin nyelvű szaklektorátust is.

Megemlítek még egy feladatot, mely akkor megoldásra várt, és amely mai szemszögből anekdotává alakult. Amikor megindulhatott a magyar terminológiai lektorátus, a diákok zömmel tudtak róla, de ki kellett tenni egy hirdetést is, jelezve, hogy mikor és melyik tanteremben indul. Ezt le is gépeltem (írógépen) és elvittem az illetékes tisztviselőhöz, kérve, hogy tegye ki a hirdetőtáblára. Ő azonban azzal válaszolt, hogy nem tehet ki olyan értesítést, melyet nem ért, mert ki tudja, mi van odaírva. Ezzel a problémával elmehettem volna a dékánhoz, de nem akartam tovább élezni a tisztviselővel alakuló konfliktust, és egyszerűbb megoldást választottam. Magam tűztem ki a magyar lektorátus órarendjét bejelentő papírlapot a hirdetőtáblára.

Több szegedi látogatásom alkalmával fontos beszélgetési téma volt a magyar nyelvű párhuzamos oktatás és lektorátus.

Rátérnék egy másik időszakra. Amikor 1993-ban a Közép-európai Egyetemre (és Magyarországra) kerültem, nemcsak poggyászt, bűrtört, de valamennyi tervet is hoztam magammal. Azt a tervet, melyet a legfontosabbnak tartottam, egy amerikai tapasztalat ihlette. Többször jutott eszembe, amit a Harvardon több tanáromtól hallottam. Harold Berman, aki témavezetőm volt, a Yale-n diplomázott, de ő diákkorában elsősorban nem amerikai jogot, hanem Connecticut állam jogát tanulta. A Harvardon korábban massachusettsi jogot oktattak, a Berkeley-n kaliforniai jogot. Amikor a Harvardra kerültem a hatvanas évek végén, már amerikai jogot tanítottak. A váltás nem azért következett be, mert megszűnt a connecticuti, massachusettsi vagy kaliforniai jog. Ma sem szűnt meg. Viszont – azon felül, hogy ugyanabban az alkotmányos rendszerben alakultak a különböző tagállamok jogai – egyre több lett a hasonlóság, születtek mintatörvények, melyeket egyre inkább követtek, harmonizálódott a joggyakorlat is. És így vált taníthatóvá az amerikai jog, annak ellenére, hogy továbbra is léteztek (és léteznek) különböző tagállamok jogszabályai. Ennek a tapasztalatnak az ihletésében az öt-

lött fel bennem, hogy talán egy hasonló lehetőség alakult a nemzetközi választottbíráskodás terepén – és hogy ez világszinten is taníthatóvá vált. Továbbra is különböző jogszabályai vannak különböző államoknak, de ezek egyre hasonlóbbak. A harmonizációban kulcsfontosságú szerepet játszott az UNCITRAL mintatörvénye is. Egyre hasonlóbbak a választottbírási szabályzatok is, mert hasonló igényeknek igyekeznek megfelelni. Megvonható egy párhuzam az amerikai alkotmány szerepével is, mert az 1958-as New York-i Egyezmény, ha nem is azonosítható egy alkotmánnyal, de világszinten teremtett keretet, és nyújtott támaszt a választottbírási ítéletek elismerésének és végrehajtásának. Szóval úgy láttam, hogy amint taníthatóvá vált egy amerikai jog anélkül, hogy megszűntek volna a tagállamok jogai, talán taníthatóvá vált világszinten a külkereskedelmi választottbíráskodás joga is. Elképzelhetővé vált egy tankönyv is, mely gyakorlatilag minden országban használható. Ezt az elképzelésemet egy amerikai kiadóval közöltem. Azt válaszolták, hogy nagyon érdekesnek tartják az elképzelést, engem is becsülnek, de egy ennyire sajátos ötletnek akkor lenne csak igazán esélye (sikeres kiadás szempontjából), ha a könyv címlapján ott állna egy világnagyság neve is. Ezután megkérdeztem Arthur von Mehrent, aki tanárom volt a Harvardon, és akit a kiadó is a világnagyságok közé sorolt, hogy hajlandó lenne-e csatlakozni. Bevontam John Barcelót is, aki diáktársam volt a Harvardon és azóta a Cornellén tanított. Létrejött az együttműködés, és a tankönyv is, melyet „transznacionális” tankönyvnek neveztünk. 1999-ben jelent meg az első kiadás, most (2019-ben) a hetedik kiadásnál tartunk⁴, és valóban használják minden kontinensen.

Visszatérve az emberek és frázisok kapcsolatára, bevonnám a rendszerváltás utáni éveket is. Amikor 1993-ban eljöttem a Közép-európai Egyetemre, oktatói feladataim közé tartoztak felvételi interjúk is. Emlékszem egy orosz jelöltre, akit megkérdeztem, hogy mikor alkalmazandó a Bécsi Vételi Egyezmény. Többek között arról kellett volna beszélnie, hogy a szerződő felek telephelye különböző államokban kell legyen, és hogy ezek az államok Szerződő Államok kell legyenek. A jelölt igen lendületes választ adott. Azt felelte, hogy mivel a Bécsi Egyezmény piacorientált, ezért minél gyakrabban kell alkalmazni. Kérdeztem, hogy alkalmazandó-e például, ha orosz a vevő és angol az eladó. Mondta, hogy Oroszország szerencsére már a piacgazdaság felé tart, bár még sokat kell tennie, de a verseny és a piacgazdaság fontos, és

⁴ Várady-Barcelo-Von Mehren: *International Commercial Arbitration – A Transnational Approach*, 7th Edition, West Academic Publishing, 2019

ezért alkalmazni kellene a Bécsi Egyezményt, mert így tovább erősödik a piacgazdaság.

Amikor ezt elmeséltem egy kollégámnak, úgy kommentálta, hogy „átesett a ló másik oldalára.” Szerintem nem. Ott maradt, ahol volt. Ugyanazon az oldalon. Az ideológia oldalán. Azon az oldalon, ahol vannak alaptételek és szókapcsolatok, melyek mindig az igazsághoz (vagy legalábbis az igazság látszatához) vezetnek, és amelyekre akkor is lehet támaszkodni, ha nem készültél – ha nem tudod, amit tudnod kellene a Bécsi Vételi Egyezményről. A „párt vezető szerepét”, a „békeharcot” most egyszerűen felváltották más húzószavak: a „verseny” és a „piac”. A gondolkodás maradt olyan, amilyen volt. Tekintély- és dogmaorientált. Ezt a jelenséget már Mefisztó (illetve Goethe) is megmagyarázta a *Faust*-ban. Szerinte: „Denn eben wo die Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein.” Jékely Zoltán fordításában: „Mert ahol a fogalom hiányos/idején lelhetsz kellő szót oda”.

Nagyon fontosnak tartottam, hogy a Közép-európai Egyetemen a divatjamúlt jelszavakat ne divatosabb jelszavak, hanem a szakma váltsa fel. A nemzetközi gazdasági jog területén vezettem mesterképzést, itt volt mozgásterem, és próbálkozásomban sokat segített, hogy sikerült olyan embereket alkalmaznom vendégtanárként, akiknek világszintű szakmai elismertségük volt. Tanított például Richard Buxbaum a Berkeley-ről (aki közeli barátja volt Mádl Ferencnek), Peter Behrens a Hamburgi Egyetemről, Peter Hay, aki az amerikai mellett a német nemzetközi magánjognak is egyik legnagyobb szakértője, John Barcelo a Cornellről, Armand De Mestral a kanadai McGill egyetemről. Előadásokat tartott több kitűnő magyar jogász is.

Amikor a nemzetközi gazdaságijogi program alakult, még friss volt körülöttünk a rendszerváltás. Nem lehetett nem észrevenni a sok fontos változást, felszabadulást, és új esélyeket. De ha az ember figyelmesen nézte azt, ami körülöttünk formálódott, azt is láthatta, hogy vannak magatartásformák, melyek fennmaradtak – csak más díszletek között kerültek kifejezésre.

Emlékszem, hogy a kommunizmus éveiben részt vettem egy zágrábi konferencián, melynek témája a szocialista felsőoktatás volt. Néhány előadónak voltak értékes gondolatai is, de a legtöbb gondolatmenet inkább hűséget, mint intellektuális érdeklődést tükrözött. Meglehetősen unalmas volt a konferencia. Valami kikapcsolódást keresve jegyezni kezdtem, hogy ki hányszor használ tartalomtól és kontextustól egyre függetlenebb, de pozitív besorolást ígérő szavakat. A délelőtti program utolsó két felszólalójánál kezdtem jegyezni. Körülbelül 15 percesek

voltak a felszólalások. Ezalatt az egyik 16-szor mondta, hogy a „Tito elvtárs” és 23-szor, hogy „szocialista öngazgatás”. A következő szónok túlszárnyalta: 17-szer mondta, hogy „Tito elvtárs” és 25-ször, hogy „szocialista öngazgatás”. Hasonló volt a helyzet a többi felszólalónál is, akiknek a közlései alatt még nem jutott eszembe jegyezni.

Szeretnék itt is egy párhuzamot vonni. A kilencvenes évek második felében egy nyugat-európai konferencián vettem részt, mely szintén az egyetemi oktatásnak volt szentelve. Ezúttal nem szerb-horvát, hanem angol volt a tanácskozás nyelve. Most is kb. 15 percesek voltak az előadások. Hallottam több érdekes és értékes gondolatot, de néhány felszólalást inkább képletek jellemeztek. Egy ponton itt is jegyezni kezdtem. Az egyik felszólaló 15-ször mondta, hogy „munkahelyteremtés”, és 21-szer, hogy „fenntartható fejlődés”. Azt őt követő felszólaló csak 11-szer ejtette ki, hogy „munkahelyteremtés”, de 23-szor, hogy „fenntartható fejlődés”. Azt akarom mondani, hogy akkor is, ha észszerű fogalmakról van szó, ha túlhasználat van, ha ezeket a fogalmakat minden kontextusba bele próbálják illeszteni, felmerül a kérdés, hogy túléli-e mindezt a tartalom.

Úgy érzem, hogy szép szavakat sem kellene túl sok alkalommal használni. Tudom például, hogy kisebbségiként valami meghatározót, megindítót éreztem, ha magyarul hallottam Nagybecskerekén vagy Újvidéken a „nemzeti” szót. Amivel akkor összekötöttem ezt a szót, az a *Nemzeti Dal* volt, nemzeti lobogó, nemzeti érzés. Mivel ezeket a szavakat ritkán ejtettük ki, ünnepélyesebbek is voltak. Aztán később Pesten látni kezdtem minden második sarkon, hogy „nemzeti dohánybolt”. Nem hiszem, hogy ez nemzeti érzést erősítene. Kockázatos a túlhasználat. Tisztességes szavakat/fogalmakat is megingathat.

És még néhány szót sodrásokról, szólamokról, divatokról, embereket és valóságot háttérbe szorító frázisokról. Kulcsfontosságú, hogy a rendszerváltás ne csak szólamváltást hozzon – esetleg jobb szólamokra való váltást – hanem hogy gondolkodás helyettesítse a szólamokat. Kreatív gondolkodáshoz kételyre is szükség van. Nietzsche szerint a megingathatatlan meggyőződések nagyobb ellenségei az igazságnak, mint a hazugság. Nyitott gondolkodásra van szükség.

Valóságpótló szavakról beszélve, és frissebb (valamivel frissebb) emlékeimet nézegetve, megemlíteném a „tranzíció” szót is – és a vele kapcsolatos kételyeimet. Nem tartom értelmetlennek ezt a kifejezést. A kommunizmus/szocializmus után nem léphettünk egyik napról a másikra egy másik rendszerbe, természetes volt átmenetet, „tranzíciót” emlegetni. De ez most már régóta tart. És eszembe jut, hogy a kommu-

nizmus alatt sem mondtuk, hogy most kommunizmus vagy szocializmus van. Ez veszélyes lett volna, mert a kommunizmus/szocializmus valami eszményi volt, és ha ezt mondjuk, hogy ami itt van körülöttünk, az már az, ez kételyeket ébreszthetett volna. Ezért az lett hangoztatva, hogy „építjük a szocializmust”, „építjük a kommunizmust”, „büszkén haladunk a szocializmus felé”. Szóval „tranzíció” van még, és így ok van arra, hogy ne nézzük igazán kritikus szemmel azt, ami körülöttünk van, mert ez még nem az igazi. Azt hiszem, a tranzícióban való gondolkodás felválthatja a valóságát. És ha néhány évtizedig ezt a gondolkodás ösvényét követjük, eljuthatunk a fenntartható tranzícióig.

A szakmámban is próbáltam, már amennyire tudtam, inkább felismerni, mint követni a képleteket. Azt láttam, hogy néha a választottbíráskodás területén is váltakozik a nyitott gondolkodás és a divatkövető gondolkodás. Bíróági gyakorlatban egyre több elismerést nyer a választottbíráskodás, és egyre korlátozottabb a választottbíróági ítéletek felülvizsgálása. Ezt pozitív irányvonalnak tartom, de közben kialakult egy iránymutató jelszó is. Egyre többen hangsúlyozzák a „pro-arbitration” (azaz választottbíráskodás-barát) hozzáállás jelentőségét és indokoltságát. Viszont a szélesen elfogadott mottók használata néha inkább kényelemigényt, mint valóságigényt tükröz. Közben felvetődik az a kérdés is, hogy tulajdonképpen mi az, hogy „pro-arbitration”.⁵ Adódnak olyan helyzetek, melyekben valóban értékes gondolatok divatos gondolatokká válnak, diadalmas sodrás alakul, és ez nem csak azokat viszi magával, akik megfontolták, hogy mihez csatlakoznak. Ennek érdekes, és elég bizarr példáját mutatja egy amerikai jogeset. Egy peres ügyben a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara választottbíróága úgy döntött 1994. augusztus 24-én, hogy a Kyocera japán vállalat 257 millió dollárt köteles fizetni a LaPine amerikai vállalatnak. Az ítélet meghozatala után LaPine egy kaliforniai bíróság előtt (District Court for the Northern District of California) kérte a választottbíróági ítélet megerősítését (confirmation), míg Kyocera érvénytelenítést kért. A bírósági eljárásban a kulcskérdés egy szokatlan választottbíróági kikötés érvényessége volt. A kikötés szerint érvénytelenítési eljárásban a bíróság akkor is kimondhatja a választottbíróági ítélet érvénytelenségét, ha arra a következtetésre jut, hogy a választottbírák következtetései nem támaszkodnak megfelelő bizonyítékokra, vagy ha a választottbírák hibás jogi következtetéseket vontak le. Az amerikai törvény nem ismer ilyen

⁵ Ezzel a kérdéssel igyekeztem foglalkozni a *What is Pro-Arbitration Today?* című írásomban. 21/22 *Croatian Arbitration Yearbook* 2014/2015, 7–25.

érvénytelenítési okokat. Ezeknek a bevonása már nemcsak korlátozott, hanem gyakorlatilag teljes felülvizsgálatot eredményezett volna. A valóban nehéz kérdés az volt, hogy vajon a felek egyezsége, amely megalapozza a választottbíróági eljárást, befolyásolhatja-e a választottbíróági ítélet ellenőrzését is? (És ha esetleg nem, akkor az egész egyezség érvénytelen, vagy csak annak a bírósági ellenőrzésre vonatkozó része?) Az elsőfokú bíróság úgy látta, hogy érvénytelen a felülvizsgálatot szélesítő kikötés, és ezt azzal indokolta, hogy ez választottbíráskodás-barát álláspont, mert minél visszafogottabb az ellenőrzés, annál inkább állunk a választottbíráskodás oldalán.⁶ A fellebbviteli bíróság (Ninth Circuit) is úgy látta, hogy a pro-arbitration irányvonalat kell követnie, viszont azt állapította meg, hogy mivel a választottbíráskodás sarokköve a felek akarati autonómiája, az az igazi választottbíráskodás-barát állásfoglalás, ha elismerjük azt, amiben a felek megegyeztek, akkor is, ha az egyezség kiterjeszti a felülvizsgálatot⁷. Szóval a két bíróság két merőben ellentétes választ adott a feltett kérdésre, de az indoklásban egyforma hűséggel tartott ki a pro-arbitration irányvonal mellett.

Azt persze nem mondhatom, és nem akartam mondani, hogy a Kyocera-ügy azonosítható azokkal a brutális jogesetekkel, melyekben a döntéshozók pártvonalat (és nem jogot) követve, ártatlan embereket ítélnék el. Viszont fontos észrevenni, hogy nem csak hamis szemléletek redukálódhatnak frázisokra. A választottbíráskodás-barát irányvonalat (pro-arbitration policy) mint sokan mások, magam is helyesnek tartom, de a jogkövetést nem válthatja fel és nem pótolhatja egy irányvonal követése. Más szóval, a divat nem helyettesítheti a gondolkodást – akkor sem, ha szép divatról van szó.

Miután beszámoltam egyről s másról, amit az életem során láttam és tapasztaltam, hadd mondjam el azt is, hogy eljutottam a nyolcvanadik évemig. És visszatekintve engedtessek meg, hogy egyszer magam is használjam (a korábban szidott) *fenntartható* kifejezést. Azt hiszem, értelmiséginek lenni fenntartható feladat. Azaz olyan feladat, mely feladat marad. Tehát ha értelmiségiként okkal elleneztem a kommunizmust, az nem jelenti, hogy most már életfogytiglan értelmiségi lettem. Ezt továbbra is bizonyítanom kell, új kihívásokkal, új képletekkel, új frázisokkal szembe-sülve. Nem fejeztem be a feladatvégzést. Hozzátenném, hogy bonyolult világban élünk és élünk. Nem lehet csak a legyőzött vagy elfeledett múlt szerint igazodni, ha valóban látni akarjuk, hogy most hol is vagyunk. A

⁶ Lapine Technology Corp. v. Kyocera Corp. 909 F. Supp. 697. (N.D.Cal. 1995)

⁷ Lapine Technology Corp. v. Kyocera Corp. 130 F. 3d 884 9th Cir. 1997.

világban, ahol élünk, nem elég hinni vagy tagadni, látni is kell. A jogos elítélés sem helyettesítheti a látást és érdeklődést. Nem válunk szabad gondolkodóvá csupán azáltal, hogy korholunk valamilyen izmust (akkor sem, ha nem szép izmus) – és csupán az elítéléssel nem is igazán mozgattunk meg semmit. Nem lehet jó orvos, aki csak elítéli a betegséget – csak akkor gyógyíthat, ha érdekli is a betegség.

És azt sem kell szégyellnünk, ha csömört érzünk. Azt hiszem, Ady megmagyarázta, hogy miért nem, amikor *A választás s a pótdó* című versében leírta, hogy hogyan érzi magát egy polgár a választási kampányok szókovárodása és a szavazás után:

A fönséges, letisztelt,
Becézett szavazó
A mámort most alussza –
Nem kell neki a szó.
Hisz gyomrát megfeküdte
A szó- s betűcsömör.

Ady óta sok minden változott – és sok minden maradt. Hozzáteszem, hogy a rendszerváltás sok mindent megkönnyített, kevésbé veszélyes már a gondolatok kifejezése – de ebből még nem következik, hogy könnyebb lett gondolkodni. Sodrások továbbra is kísértenek. Látom például, hogy egy dicséretes sodrással társadalmi elismerést nyert az emberszeretet, de közben azt is látom, hogy nem kevesen vannak, akik sokkal inkább kedvelik az emberszeretetet, mint az embereket.

És odáig is eljutottunk, hogy most már nem elég tagadni a kommunizmust ahhoz, hogy szabad gondolkodónak számítsunk. Az valóság-látás feladat marad. Látnunk kell újra meg újra megújuló környezeteket – és látni kell, hogy kik is vagyunk újra meg újra megújuló környezetekben.

Itt – nem először – Széchenyi nyújthat útmutatást. *A világ* című könyvének már az alcíme is józanságot sugall. Nem azt jelzi, hogy a könyvet elolvasva majd megtudjuk, hogy melyik az igazi világ (vagy esetleg, hogy miért jó a globalizáció). Az alcím a következő: *Vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására*. A *Politikai programtöredékek*ben pedig Széchenyi ezt mondja: „[...] az ön- 's körülmény-isméret minden javulás 's javíthatás legsarkalatosabb alapja [...]” Tehát, ha javulni vagy javítani akarunk, nem csak szölamokat kell ismernünk és követnünk. Ismernünk kell magunkat is, és a mellettünk alakuló körülményeket, azaz a valóságot is.

Itt be is fejezem. Még egyszer, nagyon köszönöm a megtiszteltetést – és nagyon köszönöm a figyelmet.

BUDAPEST–RÓMA: 1922–1944

Magyar diplomaták az olasz politika alakulásáról

2. rész

A harmincas évek végére a diadalmenet lassult, tagadhatatlan volt a rezsim „elfáradása”, amit jól kifejeztek a különböző forrásból származó jelzések. A magyar belügyminisztérium bizalmas forrásból származó és a külügyminisztérium politikai osztályához továbbított információi szerint Olaszországot az általános bizonytalanság és elégedetlenség jellemzi, a németek iránti ellenszenvvel együtt. A közvélemény a király mellett áll, a duce elveszítette korábbi népszerűségét, s mellette már csak a hivatalos személyek állnak. „Általában a fasizmussal baj van.”¹ A követség fontosnak tartotta, hogy a fasiszta párt vezetésében végrehajtott változások kapcsán leírja,² „az irányvonal változatlansága”, a fasiszta forradalom „demokrácia, burzsoázia és bolsevista ellenessége” még hangsúlyosabbá teszi a fasizmus hatalmi és totalitárius stílusát a birodalom faji³ és autarchikus politikájában. A pártvezetés által meghatározott feladatok – figyelemmel kell lenni a közhangulatra, a felvilágosító munka intenzitásának fokozása azért, hogy a hivatalos intézkedéseket helyesen értse a közvélemény, a munkásosztály szociális támogatásának változatlansága – a budapesti külügy értő döntéshozói számára nyilvánvalóan azt sugallták, hogy pontosan ezeken a területeken néz szembe a fasizmus komoly gondokkal.⁴

A követség már korábban sem mulasztotta el jelezni azokat a korrekciós szándékokat, amelyek a fasizmus mindennapi működését hivatottak javítani. Beszámolt arról, hogy Mussolini a vidéki fasiszta titkárok figyelmét egyszerű, szerény életmódra hívta fel, mert egyesek a tekintélyes hatalom és anyagi eszközök birtokába jutva olyan életszínvonalat biztosítottak maguknak, amely a gazdasági válság miatt súlyos helyzetbe jutott néptömegekben erős visszatetszést keltett.⁵ Ezek a problémák folyamatosan jelen voltak, a háború során mélyültek, s a követség azon túlmenően, hogy a fasiszta pártvezetés önkritikus hangjait sem mu-

¹ Gróf Csekonics Iván olaszországi tapasztalatairól, K 63 1940, 283. doboz, 23/1

² Pontosan idézve a hivatalos szövegeket.

³ Első lépésként megtiltották az etióp–olasz házasságokat.

⁴ K 63 1940, 283. doboz, 23/1

⁵ K 63 1933, 273. doboz, 23/1

lasztotta el tolmácsolni – gyanús üzletek, álláshalmazás, illetve hogy a párttagok egy része a nép áldozatvállalásával szemben a maga érdekeit a haza elé helyezte –, megállapította, hogy a pártban és a közvéleményben feszültség uralkodik, a helyzet „csaknem katasztrofális”.

A sorozatos katonai vereségek és az egyre nehezedő életviszonyok miatt, illetőleg ennek társadalmi következményeit kivédendő, a párt radikális elemei támadást indítottak a „plutokrata szellem” ellen, de a folyamatban lévő tisztogatások nem voltak képesek levezetni a tömegek elégedetlenségét – attól függetlenül, hogy Mussolini elismerte a legnagyobb terhet viselő rétegek követeléseinek jogosságát. Máriássy követ hozzáfűzte (Ciano ünnepelt budapesti látogatása után néhány nappal), hogy amíg a német birodalomban a szociális kiegyenlítődé, az osztálykülönbségek eltüntetése „a nácizmus megvalósult vívmányainak tekinthető” – addig ezek Olaszországban még mindig csak a fasiszmus hangzatos programpontjai között szerepelnek. Itáliában – folytatta – „a társadalmi klikkek rendszere ma éppen úgy fennáll, mint bármikor.”⁶ A követ pontosan regisztrálta, hogy az elkéseredett olaszok a fasiszmust, a kormányt tették felelőssé a háborúért és az abból fakadó minden bajért. Megjegyezte, hogy a légkör azt sugallja, hogy a fasiszmusnak egy küszöbön álló krízissel kell számolnia. E krízis megelőzésének összefüggéseibe állította Mussolini 1943. februári kormányátalakítását, megállapítva, hogy annak célja a németekkel való szolidaritás megerősítése, cáfolata a fasiszmus hanyatlásának és elszigeteltségének, bizonyítani, hogy minden hatalom továbbra is az ő, a duce kezében összpontosul.⁷

A duce derűlátó nyilatkozatai a magyar követ szerint „meglepő és élénk ellentétben” állnak az Olaszországban uralkodó pesszimista atmoszférával – aminek egyik eleme az a felfogás, miszerint a keleti fronton indítandó német offenzíva nem hozhat eredményt, csak az erők végleges elpazarolásához vezet. A fasiszta párt „zilált viszonyai”, az elvesztett tekintély, a párttagok „letargikus érdektelensége” oda vezetett, hogy Mussolini a párt legradikálisabb elemeit mozgósította a beférkőzött „haszonlesők”, a „vagyonosodók”, egyszóval a pártbürokrácia tagjai ellen. A duce a több ezer káder lecserélésével lényegében belső puccsot hajtott végre, és új húrokat pengetett a „nemzeti egység” szükségességének a hangoztatásával, mondván, hogy proletárok, arisztokraták, polgárok együtt küzdenek és halnak meg Afrikában és Oroszországban. Máriássy követ pontosan számolt be a radikális irányzat tevékenységéről, rámutatva, hogy bizonyos sikerei a totalitárius és tekin-

⁶ K 63 1942, 286. doboz, 23/1/a

⁷ K 63 1943, 288. doboz, 23/1/a

télyuralmi rendszernek tudhatók be, s kétségtelenül arra mutatnak, hogy Mussolininak volt ereje ahhoz, hogy a válsághelyzeten úrrá legyen.⁸

A fasiszmus működését hol elismerő, hol kritikus szemlélettel leíró jelentések mellett a római magyar követség nem mulasztotta el, hogy törekedjen a fasiszta rezsim „mindennapjainak” valóságos helyzetét bemutatni. Villani a hivatalos Olaszországról szóló jelentéseiben arról írt, hogy a rezsim szilárd, a fasiszta eszmék a nép legszélesebb köreiben terjednek. Majd később, az abesszin háború kapcsán kijelentette, hogy azok is lelkes hívei lettek a háborúnak, akik korábban fenntartásokkal viseltettek. Hatalmas tüntetések tesznek arról tanúbizonyságot a külföld és belföld előtt egyaránt, hogy Olaszország egységes és hatalmas akarátának érvényt tud szerezni minden ellenállás dacára.⁹

A képet azonban árnyalta lelkiismeretes beszámolója arról, hogy az országot gazdasági válság sújtja, a munkanélküliség nagymértékű, a kereseti lehetőségek állandó romlása és a növekvő adóterhek rontják a lakosság hangulatát, és ezért erősödtek a kormány elleni kritikus hangok. Bár az áremelések és fizetéscsökkentések kedvezőtlen hatását tompította a közüzemi szolgáltatások árának és a lakhatás költségeinek mérséklése. Villani „militarizált nemzet”-ként jellemezte Itáliát azzal, hogy a nyolc és ötvenöt év közötti gyerekek, férfiak katonai kiképzésben részesülnek. A rezsimnek ez a legújabb célkitűzése a katonai erő lényeges növelése mellett minden bizonnyal alkalmas az olasz nép jellembeli gyarapodásának erősítésére¹⁰ – fűzte hozzá.

Ugyanő megállapította, hogy a rezsimet súlyos erőpróba elé állította a rendkívüli teljesítményt és óriási áldozatot követelő kelet-afrikai fegyveres konfliktus, ami először népszerűtlen volt, de Anglia ellenállása és a népszövetségi szankciók miatt az olasz közvélemény a duce mögé állt. Így a rendszer sikereként könyvelhető el, hogy kialakult a nemzeti egység, és lépéseket tett a fasiszmustól elzárkózó vagy indifferens rétegek megnyerésére. Ezzel együtt a szankciók hatására válságjelek mutatkoztak, a drágaság emelkedett.¹¹

Igen tanulságos Villani 1938 júniusában kelt jelentése az olasz gazdasági és pénzügyi helyzetről, amely arról árulkodik, hogy Mussolininak továbbra sem volt semmi a kezében, amellyel nagyhatalmi aspirációit

⁸ Uo. Máriaassy azt is szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy Tunisz és Bizerta eleste „a szövetségesek rémületes mértékben megnyilvánuló, minden eddigi képzeletet felülmúló abszolút légi fölényre következtében” történt.

⁹ K 63 1935, 274. doboz, 23/1

¹⁰ Uo.

¹¹ K 63 1934. 273. doboz, 23/1

tartós alapokra helyezhette volna. A követ leszögezte, hogy a gazdasági és pénzügyi helyzet rohamosan romlott. A bevételek növelésére lehetséges a magántőke eddig nem adóztatott részét terhelni, újabb belső kölcsönt meghirdetni – amit az ismert nyomás mellett biztosan lejegyeznek. Az életszínvonal süllyed a drágulás miatt, sok a panasz, az elégedetlenségét már nem titkolja a közvélemény. A drágulás 30 százalékos, gyenge a búzatermés, folyamatosan romlik a kenyér minősége, sok a mérgezés, mert mindenféle „pótanyagokat” kevernek a lisztbe. A pénzhányra tekintettel az etiópiai beruházásokat csakúgy, mint a fényes flottafejlesztési programokat, felfüggesztették, a vashiány miatt az építőipar stagnál, vaselosztó központok működnek (később jelentette, hogy már a magán vaskerítéseket is be kellett szolgáltatni). A gazdasági problémák radikális megoldása csak nagy külföldi kölcsönrel lehetséges, illetőleg a fegyvergyártás csökkentésével – az utóbbi viszont az iparágban foglalkoztatott nagyszámú munkás szociális helyzetét rázná meg. A külkereskedelmi deficit jelentős mértékű, a fizetési mérleg passzív, a drágaság miatt az idegenforgalom csökken, valószínű a líra devalvációja, a devizatartalék egy éve eltűnt. A kormány a lakosság helyzetén a lakhatási költségekre, illetőleg az élelmiszerekre elrendelt árstoppal igyekszik enyhíteni. Ennek ellenére különösebb aggodalomra nincs ok – fűzte hozzá Villani,¹² bár amit leírt, ennek az ellenkezőjét sugallta.

A 19–20. századi nagy antiliberális rendszerkritikák (kereszténydemokrácia, fasiszmus-nácizmus, kommunizmus) egyik sarkpontja volt a munkavilág helyzetének a jobbítására, a munkásság megnyerésére irányuló törekvés. Ez Mussolini Olaszországában sem volt másképpen. Az olaszországi magyar képviselők nem mulasztották el, hogy ha szűkre fogottan is, de a valósághoz hű képet adjanak a vonatkozó fasiszta program helyzetéről. Hory a Rómában lezajlott kisebb éhségtüntetésekről tudósított, mivel „az alsóbb olasz néposztályok nyomora az utóbbi időben kétségtelenül mélyült, s az elégedetlenség ennek hatására itt-ott kitört. Ennek ellenére, e kisebb lázongások nem rendelkeznek különösebb jelentőséggel – fűzte hozzá –, mert a fasiszta kormány minden igyekezetével a szegényebb néprétegek ellátását is igyekszik biztosítani, szükség esetén pedig megfelelő karhatalommal rendelkezik”.¹³

Villani az 1937 májusában lezajlott költségvetési vita kapcsán megjegyezte, hogy az abesszin háború elvitte a költségvetés egy évi bevétele-

¹² K 63 1938, 281. doboz, 23/1. (A párizsi követ sem mulasztotta el felterjeszteni a Quai d'Orsay főtákarának véleményét, miszerint az olaszokkal történő megegyezés Róma katasztrofális pénzügyi és gazdasági helyzete miatt nem sürgős.)

¹³ K 63 1931, 272. doboz, 23/1

nek a felét, és az olasz államadósság már négyévi teljes költségvetésre rúg. Ennek ellenére a munkásokra vonatkozó szociális szempontok kelő érvényesülését biztosítja a kollektív szerződések rugalmassága, a családi járulékok rendszere révén pedig a munkás nemcsak mint termelő, és mint polgár jelenik meg, hanem mint családfenntartó is. Az ipari és mezőgazdasági munkások betegsegélyező rendszere komoly fejlődést mutatott. Mi több, a családi pótlék rendszerét a kormány a mezőgazdasági munkások részére is bevezette, s komoly mértékben fejlesztette a gyermeknyaraltatást, a rászorulóknak nyújtott élelmiszer-támogatás mértékét is. A kormányzat részről megindított szicíliai földreformot félmillió hektáron Villani „korszakalkotó” jelentőségűnek minősítette, amit 10 év leforgás alatt kell termőre fordítani.¹⁴

A nyilvánvalóan működő szociális háló ellenére azonban az elégedetlenség jelen volt. A trieszti főkonzul arról jelentett, hogy a munkásság fasizmust illető viszonyáról nagyon nehéz képet alkotni, mert a fasiszta kormány drákói eszközökkel lehetetlenné tesz minden, a fennálló rendszer elleni megnyilvánulást. Ez a rezsim ellenségeit óvatosságra kényszeríti. Trieszt igen távol áll attól – írta –, hogy a fasizmus fellegrára legyen – látható a megvetés és a gyűlölet a mostani párturalommal szemben –, és valószínű, hogy „Moszkva által működtetett sejtek” is tevékenykednek. A fasizmus vonzóerejét a munkásság körében erősen csökkentette a rossz gazdasági helyzet és az alacsony bérezés, mely utóbbi az általános drágulás mellett komoly megélhetési gondok elé állítja a „kisembereket”. A milánói főkonzul arról számolt be, hogy a szegényebb néprétegekben nagy az elégedetlenség a drágulás miatt, és ennek hatására kommunista tüntetések voltak számos északi nagyvárosban – Genovában, Milánóban, Torinóban és Bolognában.

A római követ is arról jelentett, hogy nagyon nehéz a rezsim valóságos helyzetéről adatokat szerezni, mivel mindazt, ami a rendszerre rossz fényt vet, a hivatalok eltitkolják, és a „rémhírterjesztőket” kegyetlenül megbüntetik. Az viszont tény, hogy az utóbbi hónapokban nagyobb az elégedetlenség az „alsóbb néposztályokban” – „a vagyonosok pedig már régóta rossz szemmel nézik a zsebükre menő”, „kiegyenlítő” pénzügyi politikát. Ami utóbbi nem más, mint az, hogy a rezsim a legnagyobb kíméletlenséggel veszi igénybe a magánvagyonokat. Követik egymást a „vagyondézsmák”, az egyszeri (7,5 százalék) magántársulási adók, s mindez nem elég, mert Ciano ráadásul azzal fenyegetőzik, hogy a fasizmus jobban támaszkodik majd a dolgozó tömegekre, s döntő csapást fog mérni a burzsoáziára, amely nem tud, vagy nem akar beillesz-

¹⁴ K 63 1940, 283. doboz, 23/1

kedni az új rendszerbe, és azért is bűnhődni kell, mert nem támogatja a duce külpolitikai aspirációit.¹⁵

A rezsim gyengülésével párhuzamosan világossá vált, hogy a „munkásosztállyal szövetségre lépő fasizmus” mítosza szétolvadt. Abele milánói főkonzul észak-olaszországi sztrájkokról számolt be, különös tekintettel a háborús erőfeszítéseket gátló nehézipari központok munkabeszüntetéseire. Ez volt az első alkalom, hogy a munkásság a „Carta di Lavoro” által tiltott eszközhez nyúlt. Egyelőre a hatalom fenyegetésekkel és béremelésekkel szerelte le a munkásságot, ez utóbbiak azonban mit sem érnek az általános élelmiszerhiány miatt. A bevezetett árstop következménye, hogy a szezonális, máskor bőséges főzelékfélék, gyümölcsök eltűntek a piacokról, a hivatalos élelmiszeradagok emelése nem lehetséges, minek következtében a nagyipari munkásság hangulata nyomott, terjed a defetizmus és újabb tiltakozások szerveződnek, amelyekre a hatalom szigorral, további letartóztatásokkal felel.¹⁶ A kormány a munkások számára folyamatosan szervezi a propagandaelőadásokat a háború céljainak elfogadtatására, de ez falra hányt borsó, semmi eredménnyel nem jár. Az angolszászok elleni gyűlölet nem létezik a folyamatos bombázások ellenére sem, mi több, „bolsevista eszmék” kezdenek teret hódítani, és az orosz frontról hazatérő katonák „kedvező színben ecsetelik az oroszországi munkásság helyzetét.”¹⁷

Az ország belső helyzetéről, a mindennapok világáról küldött jelentések erőteljes módon árnyalták a budapesti propaganda fasiszta rendszerről alkotott képét. A római magyar követ szerint az általános gazdasági helyzet rosszabbodása, a közmunkák ritkulása, az abesszin hadjárat, a spanyol polgárháborúval összefüggő jelentékeny kiadások, a líra elértéktelenedése, a drágaság, valamint az államháztartásnak és a pártgazdálkodásnak az ország erőforrásaival nem arányos, presztízscélokat szolgáló, fényűző berendezkedése, a fegyverkezés mindmennyi okai a szegénységnek, ami természetesen elégedetlenséget szül. Észak-Olaszországban a helyzet jobb, itt nem a szegénység, hanem a kommunista propaganda a gond, Közép-Olaszországban nagy a szegénység, a törpebirtokos parasztság nem tud megélni, míg a városokban késhegyig menő harc folyik a munkáért. Nápolyban és vidékén tömegínségről lehet beszélni. A rezsim abban reménykedik, hogy az új területekre történő kivándorlás és az ott beinduló termelés jobbítja a helyzetet. Tehát – vonta le a következtetés a római magyar követ – ar-

¹⁵ K 63 1938, 281. doboz, 23/1

¹⁶ K 63 1943, 288. doboz, 23/1/b

¹⁷ Uo.

ról van szó, hogy az olasz nép még évtizedekig nélkülözzön és viselje a sorsát. Jelentése végén Villani¹⁸ természetesen áldozott a hivatalnoki fegyelem oltárán, s hozzáfűzte: a „Duce hatalmas eszméje, szuggesztív ereje és jósága belőle félistent csinált, és ez biztosítja a fasiszmus fennállását, amiben az olasz nép nagy része érdekelt”.¹⁹ Később még tovább is ment, és éves beszámoló jelentésében már arról írt, hogy az olasz birodalom majd minden állam részről történő elismerése a koronát tette arra a céltudatos és következetes külpolitikára, amit Olaszország évek óta folytat. „E tény fényes bizonyítékát adja annak, hogy egy erős és fegyelmezett nép mennyire képes akár egy egész világgal szemben is politikai célkitűzéseit megvalósítani.” Mussolininak a béke érdekében szerzett elévülhetetlen érdemei, s a Berlin–Róma tengely acéllá kovácsolódott, sziklaszilárd.²⁰

A háborús években – miközben a hivatalos magyar propaganda továbbra is az olasz–magyar sorsközösséget mantrázta²¹ – az olaszországi magyar külképviseletek továbbra is küldték meglehetősen kiábrándító jelentéseiket. A milánói főkonzul a napról napra fokozódó drágulásról, az ipari munkásság elégedetlenségéről és a háború ellenességéről írt, hozzáfűzve, hogy a kormány minden kísérlete a német-barátság erősítésére sikertelen maradt, olyannyira, hogy Milánóban egy német háborús propagandafilmet le kellett venni a műsorról a németellenes tüntetések miatt. Milánói politikai körök nem veszik komolyan a kormány „kardcsörtető” politikáját. A vatikáni követ pedig megállapítja, hogy a kormány sajtója a lehetetlent is megkísérel, hogy a lakosság harci kedvét feltüzelve – teljes sikertelenséggel, mivel a lakosság ellenszenvvel fordul a háború felé.²²

Mussolini második világháborús kalandjának indulása egyáltalán nem arra ösztökelte az olaszországi magyar diplomatákat, hogy a „szövetségesre való tekintettel” letérjenek a valóság szabta ösvényekről. Kendőzés nélkül leírták, hogy a fegyverkezéssel járó rendkívüli kiadá-

¹⁸ Aki egyébként nem rejtette véka alá fasiszmus iránti rokonszenvét, mi több, Ciano naplója szerint ez utóbbi 1939. december 10-én előadott külpolitikai exozéja során meleg szavakkal emlékezett meg az olasz–magyar kapcsolatokról, a közönség tapsolt, amit Villani felállva fasiszta karlendítéssel köszönt meg.

¹⁹ K 63 1937, 280. doboz, 23/1

²⁰ K 63 1939, 282. doboz, 23/1

²¹ Mi több, Szabó alezredes római katonai attasé 1940. augusztus 16-án kelt jelentése szerint Cianónál járt – a miniszterelnök (Teleki Pál) és a külügyminiszter (Csáky István) megbízásából –, s előadta, hogy „a miniszterelnök úr és a külügyminiszter úr öngyméltósága nevében jeleztem, hogy a magyar kormány szívesen venne részt egy Jugoszlávia ellenes fegyveres akcióban [...] olyan helyen és hatással úgy tudna beavatkozni, hogy a jugoszláv összeomlást megindíthatná.” K 64 1940, 85. csomó, 23. tétel. (Ciano július közepétől szeptember közepéig betegség miatt távol volt hivatalától – ez a periódus naplójából is hiányzik.)

²² K 63 1940, 283. doboz, 23/1

sok egyre súlyosbodó adóterheket rónak a lakosságra, az általános gazdasági és szociális helyzetre. Megállapították, hogy az életszínvonalat nem lehetett kellő mértékben emelni, bár erre történtek kísérletek többkevesebb sikerrel. A népnek a háborúra való felkészítése mérsékelt eredménnyel járt, és a valóság szemben áll az olasz hivatalos szólamokkal, melyek szerint „az olasz nép az akaratnak és az energiának acéltömbjét alkotja a Duce körül”.²³ A nagyméretű háborúpárti tüntetések kapcsán a milánói főkonzul megállapította, hogy ezeken kizárólag a kirendelt középiskolások és egyetemisták vettek részt, és a közvélemény egyáltalán nem azonosult a tüntetésekkel, sőt, éles szavakkal elítélte őket. Mi több, a belgrádi követ sem tévázott felterjeszteni egy ottani olasz diplomata szavait, miszerint Olaszországban az udvar, a nép, a papság, a fasiszta párt túlnyomó többsége és maga Ciano is ellene volt a háborúnak. Az olasz nemzetnek ez a szinte egybehangzó állásfoglalása teljes mértékben megfelelt az ország érdekeinek, melyek nem egyeztethetők össze az egész Európára terjedő német hegemoniával.²⁴ A főkonzul Triesztből arról adott hírt, hogy a nép körében nagy az elégedetlenség, mert az általános nyomor mindenfelé kezdi felütni a fejét a már több mint 100 százalékos drágulás miatt, amit már nem lehet letagadni.²⁵ A szigorú tél, a fűtőanyaghiány, a betegségek még rosszabbra fordítják a helyzetet. Hetenként ezrével bocsájtják el a munkásokat a nagyüzemek nyers-, és fűtőanyaghiány miatt elrendelt munkaszünetek miatt.²⁶

A Kállay-kormány megalakulását követően az itáliai belső körülményekről készült jelentések nem szűnően tájékoztatták a hazai döntéshozó szintet a válságjelenségekről, arról, hogy a lakosság már csak a vegetáláshoz szükséges minimumot tudja beszerezni, s ha nem is éheznek, de állandóan éhesek. Az olaszok „sohasem szenvedtek annyit, mint most.” Az általános közhangulat rossz, a kormányzat egyre kevesebb erőforrással rendelkezik, viszont a duce teljesen bizonyos a győzelemben. Amíg a háborút a kormányzat és más „faktorok” nem látják elveszettnek, amíg katonai katasztrófa nem történik, addig Mussolini hatalma a tömegek felett szilárd, és nem vetődik fel a különbéke gondolata. Ez utóbbi viszont a rezsim bukását vonná maga után – vélekedett Máriaassy követ.²⁷

A rezsim megroppanását jól érzékeltették azok a jelzések, amelyek szerint a hadsereg felső vezetésében teret nyert a különbéke, illetőleg a

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Villani ugyanakkor az alapvető élelmiszerek – olaj, zsiradék, liszt, száraztészta – hiányáról írt, hozzáfűzve, hogy ennek ellenére nem éheznek az olaszok. A bajokra utalt az is, hogy olasz részről folyamatosan sürgették lekötött, 5,5 millió mázsa magyar búza leszállítását.

²⁶ Uo.

²⁷ K 63 1942, 286. doboz, 23/1/a

katonai diktatúra bevezetésének a gondolata.²⁸ A tisztikar alacsonyabb rangú része antifasisztává vált, a honi légénység ellátása katasztrofális, a tisztikar egy része német kollégáikkal együtt a lespórolt légénységi fejadagokkal feketézik.²⁹ A követ szerint az olasz közvélemény egy része a bolsevista eszmék iránt mutat hajlandóságot, ami a hadi helyzet válságosra fordulása esetén forradalmi mozgalommá fejlődhet. Ezt nem volna helyes figyelmen kívül hagyni.³⁰ Az észak-afrikai vereséget apátiával fogadták az olaszok, viszont a magyar szempontból sokkal fontosabb keleti hadszíntéri események iránt az érdeklődés igen nagy. Máriássy követ legfelső szintekről származó információ szerint a keleti hadszíntéren a helyzet igen rossz („a lehető legrosszabb”), a kezdeményezés az oroszok kezébe került. A helyzet annyira súlyos egy, a hírszerzést felügyelő tábornok szerint, hogy csak a csoda menthetné meg a németek és szövetségeseik ottani erőit. A német hadijelentések hamisak, sem a németek, sem a szövetségeseik nem rendelkeznek tartalékokkal.³¹

Máriássy 1943 februárjában (a 2. magyar hadsereg felmorzsolását követően) bemutatkozó látogatást tett Bastiani külügyi államtitkárnál, aki nagy bizalommal beszélt a háborús helyzetről, mire a magyar követ jelentésében megjegyezte, hogy „sajnálatos, hogy bár logikát nem nélkülöző elgondolásai csupa „ha” és „amennyiben”-től függenek és ezért korántsem megnyugtatóak. Egy katasztrófa a keleti fronton, Tunisz elvesztése, vagy olasz földön elszenvendendő nagyobb vereség problematikussá tehetik a jelenlegi politikai vonalat.” (A követ még kötelességszerűen megjegyezte, hogy a kormányzati hivatalosságok jó véleményekkel vannak a magyar hadsereg teljesítményéről.)³²

Kállay római látogatása előtt és után Máriássy fokozottan törekedett a valós helyzetről tájékoztatni az illetékes kormányzati köröket. Rámutatott, hogy a hivatalos kormánypropaganda által hangoztatottakkal homlokegyenest ellenkező a közvélemény. Ez utóbbi (ideértve a helyzetüknél fogva jól értesült körök magánvéleményét is) a háború sikeres befejezésének lehetőségét az orosz front (melynek váratlan katasztrófáját katonai körök súlyos aggodalommal fogadták) eseményei miatt figyelembe sem veszik – tudják, ezek ellen nincs mit tenni (a bolsevizmustól nem félnek, mert „úgysem jut el idáig”). A szovjetek elleni német offenzívák nem hozhatnak sikert, csak az erők felesleges elpocsékolását jelentik. Az országon soha nem látott apátia vett erőt,

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ K 63 1943, 288. doboz, 23/1/b

³¹ K 63 1943, 288. doboz, 23/1/a (1943. jan. 28.)

³² Uo.

mindenki az olasz fiatalok százezreit elpusztító háború végét várja. A római magyar követ szerint Olaszország a háborút csak feltétel nélküli megadással fejezheti be, mivel a jelenlegi rezsimmel senki nem hajlandó tárgyalni. A megadáshoz a németek nem járulnának hozzá. Mussolini a végsőig kitartás mellett azzal érvel, hogy a feltétel nélküli megadás sem hozna jobb feltételeket a vereségnél. A Hitler–Mussolini-találkozó után ez utóbbi megerősödött a háború kimenetelét illető hitében, s a propaganda a végső győzelem elérését sulykolja, bár inkább német optimizmus-offenzíváról van szó. Ez szemben áll az olasz közvéleménnyel, ennek ellenére nem várható semmilyen komoly kísérlet arra, hogy a hatalomból eltávolítsák. Az ellenzéki elemek szervezetlenek, és ezzel együtt az általános apátia miatt a rezsimet pillanatnyilag nem fenyegeti veszély, bár napi téma a rendszer megbuktatására irányuló óhaj és sajnálkozás, hogy erre ez idő szerint nincs lehetőség – aminek az egyik oka a belső elnyomás fokozása. Mussolini az „egyetlen szilárd pont”, de ő a nép széles tömegei „szidalmazásának a tárgya”, aminek nincs rá nézve következménye, mivel Mussolini a legszigorúbb rendőri eszközökkel tartja pozícióját. Ennek ellenére Észak-Olaszországban széles körű szervezkedések zajlanak, amit a németek (Himmler) kifogásolnak.³³

Máriássy szerint a két utolsó észak-afrikai olasz terület – Tunisz és Bizerta – néhány órai (!) védekezést követően a szövetségesek „rémületes mértékben megnyilvánuló, minden eddigi elképzelést fölülmuló abszolút légi fölénye következtében” esett el. Minden ellenállás kilátástalannak bizonyult. A követ nagyon helyesen látta, hogy Mussolini birodalomépítő álmának utolsó foszlányát is széttepte a háború forgószele, aminek következtében az eddig irreálisnak tekinthető fejlemények – a rezsim bukása – nem zárható ki. Egy bizonyosság van – írta – az, hogy Mussolini a végsőig kitart, mert a megadás egy részére feloldhatatlan problémát vetne fel: mi történjen az ő személyével? A szinte reménytelen helyzetben a kritikus közvélemény részben a hadseregtől, részben a dinasztától várja a rezsim megbuktatását és a háború befejezését.

A duce megfelelőnek ítélt rendszabályokkal igyekszik úrrá lenni a helyzeten – jelentette a követ. Szociális, rendkívüli juttatások a hadiüzemek dolgozói részére, az özvegyek és a bevonultak családjai szintén segélyeket kapnak – a probléma, mint máskor is, hogy a segélyek nyomában megjelenő keresletnövekedés árfelhajtó hatással jár – így a segélyek elolvadnak. A közélet egyre nehezebb, a súlyos nyersanyaghiány folytonosan csökkenő ipari termeléssel jár. Az áruhiány, a drágaság ellen árrögzítő politikát folytat a kormány, és bevételei növelésére újabb

³³ Uo.

források után kutat: a háborús nyereség 3 százalékos megadóztatása, állami papírok kötelező megvásárlása, jegyzése. Mindezek a súlyos gondok bizonyították, hogy a rövid háborúra készülődött Olaszország megmutatta anyagi gyengeségét, amint szembe került a háború elhúzódásával.³⁴

A Mussolini bukását taglaló jelentések pontos képet adtak arról, hogy a rendszer teljesen elkopott. Nemcsak arról volt szó, hogy a háború bizonyosságát adta, Olaszország „nagyhatalmi státusza” blöffnek bizonyult, hanem arról is, hogy a „fasiszmus” agyaglábakon állt, és egy pillanat alatt összeroskadt – s „precedenst teremtett egy totális rendszer összeomlására”.³⁵ Mindazonáltal – mint azt Máriássy pontosan regisztrálta *La journée des dupes* címen³⁶ –, a bukást nem a háborút gyűlölő nép harcolta ki, hanem a fasiszta pártban már hónapok óta gyülemelő elégedetlenség. A puccsisták a fasiszta párttal együttműködő nemzeti koalícióban látták a megoldást. Badoglio és a király csak erre várt, és a rendelkezésükre álló alkotmányos eszközökkel kijátszották őket. Így az új hatalom félreállította a hangadókat (Grandi, Ciano, Bottai, de Veschi), a Fasiszta Nagytanács saját dugájába dőlt, mert esze ágában nem volt a rendszer sírját megásni – a következmény viszont ennek éppen az ellenkezője lett. De végül az olasz népet is kijátszották, mivel a háború befejezése helyett annak folytatása került napirendre mint „kötelesség”. Ez utóbbi viszont a szövetségeseket is kiábrándította, mivel a puccs után az azonnali, feltétel nélküli megadásra számítottak – így az annyira vágyott béke nem jött el.³⁷ Az események tanulsága összességében az volt, hogy a fordulat előkészítetlensége, felületessége miatt nem hozta meg a várt eredményeket – *ad usum delphini*. Máriássy augusztus utolsó napján készített feljegyzésében a puccs után kialakult olasz-német feszültség kapcsán felvetette egy „észak-olaszországi fasiszta ellenkormány német elképzelését” – amely sejtés a későbbiek során fényesen beigazolódott.

A német megszállást követően a milánói és a trieszti főkonzul jelentései számoltak be az SS-alakulatok kegyetlenkedéseiről, a felső-olaszországi sztrájkokról, az olasz munkaerő Németországba szállításáról, a partizántevékenységről – és Olaszország teljes széteséséről. A salói köztársaság kvázi működéséről küldött jelentések is hozzájárulhattak ahhoz, hogy a magyar kormány nem ismerte el ezt a bábállamot, ami

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. 1943. aug. 5.

³⁶ Utalva XIII. Lajos és Richelieu hírhedt alkujára.

³⁷ Uo.

azzal az elképesztő eredménnyel járt, hogy Budapesten két olasz követség működött egy ideig – az egyiket a Mussolinihoz hű, a másikat a királyhű tisztviselők működtették.³⁸

A neo-fasiszta érárt a rend és a hadsereg totális felbomlása jellemzi – jelenti a két főkonzul –, Mussolini kormányalakítása átmeneti jelenség, a duce tekintélye zuhan. Elenyésző azoknak a száma, akik hajlandóak kompromittálni magukat a köztársasági fasiszta pártba vagy a fasiszta fegyveres erőkbe való belépéssel. A salói kormány többé-kevésbé ismeretlen a közvélemény előtt, felhívásainak, rendeleteinek nem engedelmeskednek. Ráadásul a németek olyan mértékben vonták magukhoz az irányítást, hogy szuverenitásról szó sem lehet.³⁹

Az 1943 végén, 1944 elején felterjesztett főkonzuli jelentések tükrében világos volt, hogy az Olasz Szociális Köztársaság csak papíron létezik, annak ellenére, hogy az olasz nemzetgazdaság új szerkezetét hagyta jóvá – nagy hangon hirdetve, hogy az „állami szocializmusnak és a munkának a tőkével való egyenjogúságának az alapját veti meg.”⁴⁰ Ezt természetesen 1944 elején már senki nem vette komolyan...

³⁸ K 63 1944, 288. doboz 23/1-b (E periódusról követségi jelentések nem maradtak fenn.)

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

BREXIT, DECEMBER 12.: PONT KERÜLT AZ I-RE?

„Tudom, mennyire nehéz volt, milyen keserves lehet meghozni egy ilyen döntést, s el tudom képzelni, hogy remegtek a ceruzáik a szavazó-cédulák fölött, habozva, mielőtt minket, konzervatívokat választottak. Tudom, hogy generációk szavazási hagyományait törték meg a kedvünkért.”¹ E szavakkal köszönte meg Boris Johnson a 2019. december 12-re kiírt választáson neki megelőlegezett bizalmat Sedgefieldben – egy olyan városkában, amely szimbolikus jelentőséggel bírt, s egyáltalán nem véletlenül vált a győztes miniszterelnök első útjának célpontjává. Sedgefield a Labour Party legsikeresebb miniszterelnökének, Tony Blairnek a választókerülete volt – s egy olyan település, amely 84 éve kizárólag munkáspárti képviselőket küldött a westminsteri törvényhozásába.

Áttörés a „vörös falon”

E mozzanatot azért érdemes kiemelnünk, mert a Brexit-dilemma sorsát eldöntő decemberi választás kimenetelében kulcsszerepet játszott, hogy a konzervatívok át tudtak törni a „vörös falon”, vagyis meg tudták hódítani a Munkáspárt háterszágának egy jelentékeny részét, a Sedgefieldhez hasonló közép-és észak-angliai ipari körzeteket. Említhetnénk az egykori bánya-központot, Blith Valley-t is – e választókerület megalakulása óta még sohasem szavazott másra, mint a Labour Party jelöltjére! Ez a fordulat tette lehetővé, hogy a konzervatívok visszahódítsák a 2017-ben elvesztett abszolút parlamenti többségüket, sőt azt 80 fősre növeljék. De mielőtt tovább lépnénk, vessünk egy pillantást a végeredményre: a toryk az összes leadott voks 44 százalékával 365 westminsteri mandátumot nyertek, 47-tel többet, mint 2017-ben, míg a Munkáspárt a szavazatok 32 százalékával 59 helyet veszített és csak 203 képviselője maradt. A harmadik országos párt, a liberális demokraták a voksok 11,5 százalékával, egy mandátumot veszítve, 11-et nyertek. A Skóciának járó 59 westminsteri mandátumból a Skót Nemzeti Párt a skóciai szavazatok 45 százalékával

¹ Graham, Hanna: *Boris Johnson makes victory visit to Sedgefield as he promises to 'repay the trust' of North East*, Chronicle Live, 14 December, 2019, <https://www.chroniclelive.co.uk/news/north-east-news/boris-johnson-makes-victory-visit-17421479>.

48-at vitt el.² Bár összességében tehát az egymással is szemben álló ellenzéki pártok több szavazatot kaptak, az egyszemélyi választókerületre építő brit rendszerben 2019 decembere a toryknak olyan sikert hozott, amelyet utóljára Margaret Thatcher ért el.

Mivel magyarázhatjuk ezt? Mindenekelőtt ahhoz a körülményhez kell visszanyúlnunk, hogy Észak-és Közép-Anglia zömmel munkáslakta körzetei közül sokan 2016 júniusában az EU-ból való kiválás mellett tették le a voksukat, s a jelek szerint ezt az álláspontjukat azóta sem változtatták meg. Brexitet akartak – s ezt pedig ezúttal csak Boris Johnson pártjától remélhették. A Brexit elsődlegességét Lord Ashcroft közvélemény-kutatása utólag is igazolta: a konzervatívokra szavazók 72 százaléka első helyen azzal indokolta döntését, hogy e párttól várja a Brexit véghezvitelét, vagyis számukra ez volt a legfontosabb szempont.³ Ha a 2016-os népszavazás és a 2019-es választás eredményjelző térképeit egymásra helyezzük, meglepő mértékű átfedést találunk. Az új hódítások mellett a toryk régi pozícióikat is meg tudták tartani: Ashcroft adatsoraiból kitűnik, hogy azok 92 százaléka, akik 2017-ben a torykra szavaztak, 2016-ban pedig a Brexitre, 2019-ben is hűségesek maradtak a párthoz. Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy *de facto* a britek másodjára is megszavazták a Brexitet – nehéz lenne másként értelmezni a decemberi választás eredményét, mint egy újabb – oly sokak által sürgetett – népszavazást az EU-tagságról. A konzervatívokra adott voksok ugyanis egyúttal a Johnson által október végén kialakított Brexit-egyezményre adott szavazatoknak is tekinthetők. „Vigyük véghez a Brexitet!” („Get Brexit done!”) – ez az üzenet állt mindvégig a tory kampány középpontjában. Senki előtt sem maradt rejtve, hogy a választás fő tétje a Brexit végrehajtása vagy elutasítása. A pártválasztást 2019 decemberében a legnagyobb mértékben a Brexithöz való viszony határozta meg.

A választási eredmények fényében joggal vethető fel: miért maradt el akkor mindeddig a Brexit? Három és fél év telt el terméketlen tárgyalásokkal és vitákkal, s az egész folyamat szinte már-már abszurdba fulladt.⁴ A válasz a fenti kérdésre a végrehajtó és a törvényhozó hatalom sajátos, a brit politikai rendszerben felettébb szokatlan szemben állása-

² *Results of the 2019 General Election*, BBC News, <https://www.bbc.com/news/election/2019/results>.

³ A milliomos Lord Ashcroft, a Konzervatív Párt egykori alelnöke egy komoly szakmai tekintélynek örvendő közvélemény-kutató központot teremtett, amelynek jelentései mindenki számára hozzáférhetőek az interneten. Az exit poll adatokra alapozó, fentebb hivatkozott jelentés: Lord Ashcroft: *How Britain voted and why: my 2019 general election post-vote poll*, 13 December, 2019. <https://lordashcroftpolls.com/2019/12/how-britain-voted-and-why-my-2019-general-election-post-vote-poll/>.

⁴ Részletesebben: Egedy Gergely: *Brexit-tárgyalások: Odüsszeia, partot érés nélkül*. In *Polgári Szemle*, 2018/1-3, 299–315.

ban és küzdelmében jelölhető meg – ennek kívánt véget vetni Johnson.⁵ Felülírhatja-e a parlament a többség egyértelműen kifejezett akarátát? Akik erre igennel válaszoltak, arra hivatkoztak, hogy brit képviseleti demokráciában a referendum eszköze „rendszeridegen”, s ez kétségtől igaz, ám az is tény, hogy alkotmányos kérdésekben a 20. század utolsó negyedétől kezdve mégis bevezették ezt az intézményt. Amint Vernon Bogdanor, a neves politikatudós legújabb könyvében, a *Beyond Brexit* címűben hangsúlyozza, a referendumok a brit alkotmányos berendezkedés szerves részeivé váltak.⁶ Ebből viszont az fakad, hogy a törvényhozók minden további nélkül mégsem léphetnek túl a demokratikusan kifejezett közösségi akaraton. Az előrehozott választásra azért került sor, mert sem Theresa May, sem pedig utódja nem tudta keresztülvinni kormányfői akarátát a többségében Brexit-ellenes törvényhozásban.

Az új választás szükségessége

Az előzményekre visszatekintve: a May által 2018 novemberében kötött kilépési egyezményt, amely az északír határ ügyében vállalt „tartalék-megoldás” (*backstop*) révén azzal fenyegette az országot, hogy akarta ellenére tartós jelleggel belekényszerül az EU vámuniójába, egymás után háromszor is leszavazta a parlament.⁷ A képviselők többsége azonban egyetlen más megoldás mögött sem tudott felsorakozni. Patthelyzet alakult ki, az ország szinte kormányozhatatlanná vált. Az Egyesült Királyságnak 2019. március 29-én, a kilépési kérelem benyújtásának második évfordulóján kellett volna távoznia az EU-ból, ám ez elmaradt. Májusra May minden mozgásterét elveszítette és nem maradt más választása, mint a lemondás.

Boris Johnsont azért választották pártjának tagjai 2019 júliusában miniszterelnökké, mert a pályázók közül ő állt ki a legnagyobb elszántsággal a Brexit mellett: azt ígérte, hogy a Brüsszeltől kapott hosszabbítás lejártával, október 31-ével, „ha törik, ha szakad”, tehát akár megállapodás nélkül is kilépteti az országot. (A párttagság döntése jól tükrözi a brit konzervatív „*mainstream*” orientációját). Rá is csalódás várt azonban: a parlament őt is tehetetlenségre kárhoztatta, amikor – minden erőfeszíté-

⁵ E küzdelem kibontakozásához részletesebben lásd Egedy Gergely: *Brexit: A brit demokrácia próbatétele*. In *Magyar Szemle*, 2019/ 3-4., 8-14.

⁶ Bogdanor, Vernon: *Beyond Brexit: Towards a British Constitution*, I.B. Tauris, 2019, Introduction, ix. A brit népszavazásokhoz lásd Klein Dóra: *Népszavazások az Egyesült Királyságban*. In *Külügyi Szemle*, 2014/2, 103–129.

⁷ A 2018-as megállapodáshoz részletesebben lásd: O'Rourke, Kevin: *A Short History of Brexit. From Bentry to Backstop*, Pelican Books, 2019, 275–291.

se ellenére – arra kényszerítette, hogy végül újabb három hónapos, idén január 31-éig tartó halasztást kérjen.⁸ Október második felében – a hazai és a nemzetközi közvéleményt egyaránt meglepve – sikerült ugyan az EU-val egy új megállapodást kötnie, ám a brit törvényhozás leszavazta azt a feszített, háromnapos menetrendet, amellyel a hónap végéig el akarta azt fogadtatni az Alsóházzal.⁹

Johnson e helyzetben arra az álláspontra helyezkedett, hogy feladja próbálkozásait a parlament meggyőzésére: az egyetlen kiutat új egy – négy éven belül immár a harmadik – választás kiírásában látta. Ez sem ment könnyen. A 2011-es parlamenti törvény az Alsóház felosztatását és új választás kiírását kétharmados támogatáshoz kötötte, s ez már nem volt meg neki. Több sikertelen kísérlet után végül a parlament október 29-én elfogadta, hogy december 12-ére rendkívüli választást írjanak ki.¹⁰ Johnson kétségtelenül sokat kockáztatott, már csak azért is, mert a karácsony előtti időszak semmiképp sem tűnt kedvezőnek.

Bár a közösségi médiában és a sajtó nagyobb részében megjelent vélemények alapján az új miniszterelnök egész ősszel kudarcot kudarcra halmozó, minden parlamenti kezdeményezésében alul maradó politikusként jelent meg, valójában már szeptember végére több mint 10 százalékot javított pártja megítélésén májushoz képest, amikor a toryk népszerűsége a mélypontra süllyedt. A stratégiája, amelynek kidolgozásában fontos szerepet játszott a 2016-os Brexit-kampány megtervezője és „szürke eminenciása”, a főtanácsadóvá kinevezett Dominic Cummings, egyszerű és logikus volt.¹¹ Pontosan érzékelték, hogy a választás kulcskérdése az EU-tagság, ezért minden lapot erre tettek fel, de számoltak azzal is, hogy az ország – durva, de reális megközelítésben – kb. fele-fele arányban oszlik meg Brexit-pártiakra és Brexit-ellenesekre. Így aztán a Brexit-párti tábor összefogását és mozgósítását tűzték ki

⁸ Telegraph Reporters: *What is the Benn act and will Boris Johnson request a Brexit extension?* The Daily Telegraph, 19 October 2019, <https://www.telegraph.co.uk/politics/2019/10/19/benn-act-will-boris-johnson-forced-request-brexit-extension/>.

⁹ A Johnson által kidolgozott és keresztülvitt változat alapjaiban a May által kötött egyezményre épül, de Észak-Írország tekintetében kiveszi a Brexit-pártiak szemében botránykőnek számító „backstop”-ot, viszont, ennek ellensúlyozására, gyakorlatilag a brit és az ír sziget közötti kereskedelembe iktat be adminisztratív akadályokat. Az északír protestánsok legerősebb pártja, a Demokratikus Unionista Párt (DUP) támogatását ezért nem is nyerte el. Részletesebben: *What is in Boris Johnson's new deal with the EU?* BBC News, 21 October 2019, <https://www.bbc.com/news/uk-50083026>.

¹⁰ Miért? Jeremy Corbyn azzal indokolta a pálfordulást, hogy az EU-tól kapott újabb három hónapos halasztással már teljesült az a feltételük, hogy ne álljon fenn a megállapodás nélküli Brexit lehetősége. A párton belül sokan bírálták e lépést, hangsúlyozva, egy újabb népszavazáshoz kellett volna ragaszkodniuk. Részletesebben: *UK set for 12 December general election after MPs' vote*, BBC News, 29 October, 2019, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-50229318>.

¹¹ Cummings pályafutásához: *Dominic Cummings: Who is Boris Johnson's senior adviser?*, BBC News, 27 September 2019, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-49101464>.

célul, maximálisan kihasználva az ellentábor súlyos belső megosztottságát. A kilépéspártiak koncentrációjának látványos sikere volt azok visszahódítása, akik a May-kormány tehetetlenségéből kiábrándulva a májusi európai parlamenti választáson Nigel Farage Brexit Pártját az EP legerősebb brit pártjává tették.

Nyitás a szociális konzervativizmus felé

A fő rivális, a Munkáspárt „hátszágába” való sikeres betöréshez azonban olyan programra is szükség volt, amellyel a konzervatívoktól hagyományosan ódzkodó szavazókat is meg lehetett nyerni. A kilépés végrehajtására tett ígéretet tehát ki kellett egészíteni szociálisan vonzó programpontokkal. S ennek a kapcsán egy igen lényeges fordulatot kell kiemelnünk, nevezetesen azt, hogy a Konzervatív Párt a liberális színezeztű, Angliában kétségtelenül mélyebb beágyazottságú konzervativizmus helyett egyre inkább a szociális konzervativizmus felkarolása felé mozdult el. Valójában ebbe a kísérletbe már May is belefogott, amikor pártja 2017-es őszi kongresszusán a szolidaritás fontosságát hangsúlyozta, de amiként a Brexitet, úgy ezt sem tudta végigvinni.¹² Természetesen a miniszterelnöki posztot fél éve sem betöltő Boris Johnson esetében még nem adhatunk átfogó értékelést, ám a választóknak kínált programja alátámasztja a fenti megállapítást. Gazdasági kérdésekben a párt – a bevett, bár megkérdőjelezhető terminológiával élve – balfelé mozdult el, a korábbinál jóval nagyobb hangsúlyt helyezve a sok panaszt kiváltó Nemzeti Egységügyi Szolgálat (NHS) fejlesztésére, a „kisemberek” életkörülményeinek a javítására, a markáns, különösen épp a „vörös falon” belül élőket érintő regionális egyenlőtlenségek csökkentésére. (Tíz új szabadkikötőtől pl. épp a leszakadt régiók felzárkóztatását remélik, akárcsak új közutak építésétől, vagy a Manchester és Leeds között tervezett új vasútvonaltól.)¹³ Választási programjukban a toryk – ha *expressis verbis* nem is e szavakkal – lényegében ígéretet tettek a globalizáció veszteségeinek a felkarolására. Felismerték ugyanis, hogy a Brexit a 2008-ban kezdődött világgazdasági válság következményeire adott reakció is, amely egy újfajta, az ortodox neoliberalizmussal szakító gazdaságpolitikát igényel.

¹² V.ö.: Dominiczak, Peter: *Remember the good that government can do, says Theresa May as she vows to intervene to help workers*, Daily Telegraph, 5 October, 2016. <https://www.telegraph.co.uk/news/2016/10/05/theresa-may-patriotic-speech-conservative-party-conference-live/>.

¹³ Forsyth, James: *Boris's Britain: How the PM intends to deliver for his new friends in the North*, *The Spectator*, 21 December, 2019, <https://www.spectator.co.uk/2019/12/boriss-britain-how-the-pm-intends-to-deliver-for-his-new-friends-in-the-north/>.

A kulturális síkon viszont ezt klasszikus jobboldali értékekkel és attitűdökkel kapcsolták össze, olyanokkal, amelyekre a brit munkásság jelentékeny része is fogékony. Így például a Brexit alapjául szolgáló nemzeti önrendelkezés eszméjével vagy épp a bevándorlás és a bűnözés szigorúbb kezelésével. A „szociális konzervativizmus” e hagyománya természetesen nem előzmények nélküli a szigetországban: a jeles 19. századi tory államférfi, Benjamin Disraeli „egy nemzetben” gondolkodó, az éles társadalmi különbségeket társadalmi reformokkal csökkenteni kívánó politikájára gondolunk.¹⁴ Ez az irányvonal markáns szakítást jelent a thatcheri örökséggel, de jól példázza azt a régi, s egyáltalán nem csak Nagy-Britanniára érvényes tapasztalatot, miszerint a jobboldalnak mindig könnyebb balra mozdulnia a gazdaság szférájában, mint a baloldalnak jobbfelé fordulni a kultúra és az identitás ügyében.¹⁵ Sokat mondó, hogy beszédeiben Johnson gyakran emlegeti az „egy-nemzet politikát”.¹⁶

Tény ugyanakkor, hogy a fentebb jelzett elvi változásokkal összefüggésben a Boris Johnstont a Downing Street 10.-be juttató szavazói tömb társadalmi összetétele nem teljesen azonos azzal, amely 2015-ben David Cameront a választás győztesévé tette. Ha pontos adatokkal még nem is rendelkezünk, az bizonyos, hogy a liberális-konzervatív szemléletű középosztály aránya valamivel kisebbé vált, az ipari munkásságé pedig nagyobbá.¹⁷ (Ezt egyébként tükrözi az is, hogy a párt – országos sikere ellenére – Londonban teret veszített.) Úgy tűnik, az EU-tagság kapcsán a konzervatívoknak sikerült egy sajátos, bár a brit történelemben nem példa nélküli érdekkoalíciót teremteniük a munkássággal; egy ilyen összefogás lehetséges előnyeit már a 19. században felfedezte a „két nemzetből”, a gazdagokéból és a szegényekéből „egy nemzetet” formálni kívánó Disraeli. A meglehetősen „keménynek” tűnő Brexit forgatókönyve viszont épp a decemberben Johnson felé forduló ipari körzetek számára jelenti a legnagyobb kihívást, és még nyitott kérdés, meg tud-e majd az új kormány ezzel birkózni.

¹⁴ Disraelihez lásd Egedy Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX-XX. század)*. In *Századvég*, 2005, 62–69.

¹⁵ Goodwin, Matthew: *Nine lessons from the election: Boris was lucky – but he also played his hand right*, *The Spectator*, 24 December, 2019, <https://blogs.spectator.co.uk/2019/12/nine-lessons-from-the-election-boris-was-lucky-but-he-also-played-his-hand-right/>.

¹⁶ Barone, Michael: *From Disraeli to Johnson, „one-nation conservatism” wins again in Britain*, *Washington Examiner*, 18 December, 2019, <https://www.washingtonexaminer.com/opinion/from-benjamin-disraeli-to-boris-johnson-one-nation-conservatism-wins-again-in-britain>.

¹⁷ Goodwin: i.m.

A Munkáspárt mélyrepülése

A konzervatívok átütő sikeréhez persze nyilvánvalóan nagymértékben hozzájárult a fő vetélytárs roppant gyenge szereplése: a Munkáspárt 1935 óta nem nyújtott ilyen rossz teljesítményt. Az okok között először is azt a – szinte érthetetlen – körülményt érdemes kiemelni, hogy a Labour Party hosszú bizonytalankodás után sem volt képes világos, egyértelmű álláspontra helyezkedni a Brexittel kapcsolatban. 2017-ben a párt még azt ígérte, hogy tudomásul veszik az előző évi referendum döntését, ám középosztálybeli támogatóinak jó része már akkor sem értett ezzel egyet, az EU-val folytatott tárgyalások zsákutcába kerülésével párhuzamosan pedig egyre erősebb nyomás nehezedett a vezetésre annak érdekében, hogy álljanak a második népszavazást követelők mögé – vagy épp eleve utasítsák el a Brexitet. Fentebb úgy fogalmaztunk, hogy „szinte érthetetlen”, de magyarázó körülmények azért vannak. Kétségtelen ugyanis, hogy a pártnak nincs könnyű helyzete: míg középosztálybeli szavazói zömmel Brexit-ellenesek, a „vörös falon” belül számos választókerületben erős bázisa van az EU-ellenességnek. A decemberi választásra készített programba végül az került be, hogy kormányra jutása esetén a Labour Party – elvetve a Johnson által kialakított egyezményt – új, a vámuniót mindenképp magába foglaló megállapodást köt az EU-val, s erről 6 hónapon belül népszavazást ír ki.¹⁸ Az egyik opció a választók számára még ismeretlen tartalmú megállapodás lett volna, a másik a kilépési kérelem visszavonása. A párt vezetőjét, Jeremy Corbynt valósággal ostromolták az újságírók, hogy árulja el, melyik megoldás mellett áll, de csak azt a választ kapták tőle, hogy ő „semleges”, és végrehajtja majd a nép akaratát.¹⁹ Nem csoda, hogy Ashcroft már idézett kutatása szerint a Munkáspártra szavazók közül csak 28 százalék nyilatkozott úgy, döntésüket az a remény motiválta, hogy pártjuk ki tud harcolni egy második népszavazást vagy le tudja állítani a Brexitet. Nem tudhatták, mit is képvisel a pártjuk. A BBC által összeállított választási statisztikákban látható, hogy azon 100 választókerületből, melyekben a legmagasabb arányú az ipari munkásság, a párt 2017-ben 72-ben nyert meg, decemberben viszont csak 53-at – a többi a toryké lett.²⁰ Tegyük ehhez hozzá: a Labour Partynak már jó ideje meg-

¹⁸ *Labour Party manifesto 2019: 12 key policies explained*, BBC News, 21 November 2019, <https://www.bbc.com/news/election-2019-50501411>.

¹⁹ Steward, Heather – Walker, Peter: *Corbyn „neutral” on Brexit as Johnson attacked on trust*, *The Guardian*, 22 November, 2019, <https://www.theguardian.com/politics/2019/nov/22/jeremy-corbyn-labour-neutral-second-brexit-vote>.

²⁰ *Election Results 2019: Analysis in maps and charts*, BBC News 13 December, 2019, <https://www.bbc.com/news/election-2019-50770798>.

gyengült a munkássággal fenntartott kapcsolata, összefüggésben azzal, hogy az „osztályalapú” szavazás jelentősége sokat csökkent a nyugati demokráciákban. A „rozsdaovezetben” járt újságírók beszámolóiból az a kép bontakozik ki, hogy a helybeliek véleménye szerint a Londonból irányított Munkáspárt egyszerűen „elárulta” őket azzal, hogy nem állt ki a Brexit mellett. Nem véletlen, hogy a *Guardian* egyik publicistája egy kifejezetten „balos” Brexit-tervet hiányolt.²¹

A világos Brexit-álláspont hiányához egy olyan baloldali – a brit közegeben a radikális jelzővel is illelhető – gazdasági program kapcsolódott, amely széleskörű, a vasutat, a postát és az energia-ellátást érintő államosításokat helyezett kilátásba, s amely nyilvánvalóan finanszírozhatatlan lett volna. (Ehhez hasonlóval Michael Foot irányításával 1983-ban kísérletezett a párt, Margaret Thatcher ellenében – ugyancsak katasztrofális következményekkel.) Végül, de a legkevésbé sem utolsó sorban szóljunk a Labour Party vezetőjének, a doktriner marxista Jeremy Corbynnak a szerepéről. Az ő személyisége elnökké választása óta (2015) nagyon élesen megosztotta a pártját, a közvélemény-kutatások tükrében kiugró mértékben elutasított politikus volt, akinek a tevékenységéhez ráadásul antiszemita botrányok, s olyan terrorista szervezetekkel kialakított kapcsolatok is tapadtak, mint a Hamasz vagy az IRA.²²

Erősen idegenkedett a Munkáspárttal való együttműködéstől a legkövetkezetesebb Brexit-ellenes erő, a Liberális Demokrata Párt, amely számos elemző várakozása ellenére sem tudott teret nyerni. Vezetője, Jo Swinson, aki egyébként maga is elbukta a mandátumát Skóciában, nem is ígért választási lehetőséget a briteknek: nagy betűkkel vésette bele pártja programjába, hogy győzelem esetén azonnal visszavonja a lisszaboni szerződés 50. cikkelyére alapozott kilépési kérelmet.²³ Mondhatjuk ugyan azt, hogy a voksok 11,5 százalékaért kapott 11 mandátum a brit választási rendszer méltánytalanságai közé tartozik, azt viszont nehéz lenne állítani, hogy ez a radikális Brexit-ellenesség szélesebb támogatásnak örvend.

²¹ Elliott, Larry: *Labour must not just accept Brexit but embrace it*, *The Guardian*, 20 December 2019, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/dec/20/labour-embrace-progressive-brexit-tories-interventionist>.

²² V.ö.: Simcox, Robin: *Jeremy Corbyn has a „soft spot” for extremists*, *Foreign Policy*, October 3, 2018, <https://foreignpolicy.com/2018/10/03/jeremy-corbyn-has-a-soft-spot-for-extremists-ira-hamas-hezbollah-britain-labour/>.

²³ *Liberal Democrat manifesto 2019: 12 key policies explained*, *BBC News*, 20 November 2019, <https://www.bbc.com/news/election-2019-50459123>.

A „Brexit” szó száműzése

A nagyarányú konzervatív győzelem nyomán sokan még azok közül is fellélegeztek, akik egyébként a legkevésbé sem tartoztak az EU-ból való kilépés hívei közé – a választás megmentette az országot az immár három és fél éve folytatódó sodródástól, a talán mindennél károsabb bizonytalanságtól. A Brexit ügye valósággal megbénította a brit politikai életet és minden mástól elszívta a levegőt. A font látványos erősödése a választás után azt jelezte, hogy még a gazdaság meghatározó szereplői is megnyugvással fogadták a hosszúra nyúlt küzdelem lezárulását, noha ők egyébként – kevés kivétellel – a Brexit gondolatával a legkevésbé sem szimpatizáltak.²⁴

Johnson beváltotta azon választási ígéretét, hogy még 2019 karácsonya előtt elfogadtatja az Alsóházzal saját kilépési egyezményét, s az eredeti októberi változatot kiegészítve a törvényjavaslat azt is kimondta, hogy a 2020 végéig tartó „átmeneti időszakot” nem lehet meghosszabbítani.²⁵ A kérdés végleges lezárásának a szándékát tükrözve a kormány közölte, hogy 2020-ban a „Brexit” szó használatát is száműzni kívánja a nyilvánosságból.²⁶ Ez persze valószínűleg nem fog sikerülni: a Brexit ügye egyáltalán nem ér véget a januári 31.-i kilépéssel, hiszen az Egyesült Királyság és az Unió közötti új kapcsolatokról csak ezután indulnak meg az érdemi tárgyalások. A lehetséges forgatókönyvek taglalásába e sorok írásakor, 2020 januárjának első napjaiban még aligha kell belebocsátkoznunk, azt viszont mindenképp jeleznünk kell, hogy a kilépés nemcsak a szigetország és a kontinens kapcsolatát fogja átalakítani, hanem az Egyesült Királyságot alkotó részek egymáshoz való viszonyát is bizonyára érinteni fogja, még akkor is, ha a Skóciában és Észak-Írországból erősödő szeparatista tendenciák esetleg nem is érik el a céljukat.

A Brexit-saga tehát nem zárul le, hanem új fejezetekkel folytatódik.

²⁴ Goldstein, Steve: *British pound and stocks continue to rise after U.K. election*, *Marketwatch*, 16 December, 2019, <https://www.marketwatch.com/story/british-pound-and-stocks-continue-to-rise-after-uk-election-2019-12-16>.

²⁵ *Brexit bill to rule out extension to transition period*, *BBC News*, 17 December 2019, <https://www.bbc.com/news/election-2019-50818134>.

²⁶ Wheeler, Caroline – Rosamund, Urwin: *Brexit-exit: the B-word banned from No 10*, *The Sunday Times*, 29 December, 2019, <https://www.thetimes.co.uk/article/brexit-exit-b-word-banned-from-no-10-vhbtbp3rr>.

TAXNER-TÓTH ERNŐ

HASZONTALAN IDIÓTÁK?

Egy régi Koestler-regény mai olvasata

„Vége!” Ez a ténymegállapítás az első – a főbb szereplőket bemutató – jelenetben hangzik el annak a szájából, akinek a temetése Arthur Koestler *A vágyakozás kora* című – gondosan megkomponált – regényét zárja. Az elbeszélő hozzáfűzi, nem tudni, minek van vége. Ám a történet egyértelművé teszi a szó jelentését: vége mindannak, ami a „vágyakozás korát” – a regénybeli ötvenes éveket – megelőzte. Vége annak az Európának, melyet a Bastille lerombolásával kezdődő két évszázad formált a maga képére, miután megvalósíthatónak hitték a „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” híres jelszavát, s ebből kifolyólag sokan lelkesedtek a Kommunista Kiáltvány, a bolsevik forradalom és a Spanyol Köztársaság eszmei céljaiért. (A ténylegesen történekekről pedig csak annyiban vettek tudomást, amennyiben föltételezéseiket igazolta.) Közben a vezető szerepet játszó baloldaliak minden erkölcsi kötöttséget elutasítva rombolták le a hagyományos értékek világát. (Ami majd ’68-ban teljesedik ki.) Ennek eredményeként ismeri el kétségbeesetten az egyik hangadó szereplő: immár a „liberalizmus” – a szocializmussal, a kapitalizmussal és minden más *izmussal* együtt – „csatornabúzt” árasztó szó lett.

Az első fejezet „Bastille-napi”¹ tűzijátéka szemkápráztató, az utca népe önfeledten táncol, noha a háttérben sűrűsödő világvége hangulat miatt mindenkinek aggódnia (és cselekednie) kellene, de teljes az általános kiábrándultság és tehetetlenségérzés. Ám a nagyszabású tűzijáték technikai megvalósítóinak nem sikerül megformálni a „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” jelszavát, amiből a petárdák a *szabadság* szó francia megfelelőjének első három betűjét – LIB – írják csak ki.

A „vége” korai kimondása és a befejező rész kiúttalanságot hangoztató szónoklatai (szebben: töprengései) közötti történetben nagyrészt balliberális értelmiségiek ellentmondásos – gyakran szószátyár – eszmeifuttatásait olvashatjuk. A szereplők önkörükben forognak, csak néha találkoznak az utcákon számukra ismeretlen célból tüntetőkkel, s az olvasóban az a benyomás alakul ki, hogy az ő véleményükön kívül csak a külső tényezők számítanak, a *demos*, a szavazó nép a dolgok alakulásának nem

¹ Ma is „Bastille-napot” ünnepelnek Párizsban, erőfitogtató katonai parádéval, mert a „forradalom” többértelmű fogalom, a Bastille-t viszont sikerült végleg lerombolni. (Helyén operaház áll.)

alakítója, csak elviselője és kiszolgálója. De a békés élet háttérében ott lebeg a háborús fenyegetettség: légítámadás és ejtőernyősök érkezésének a veszélye. Várható Párizs, Franciaország – és talán Európa – behódolása.² Ám nem valamely meghatározatlan „totális diktatúra” fenyegetéséről van szó, ahogy a magyar kiadás hátsó borítójának könyvajánlása állítja. A történet idején – a szöveg szerint 195...-ben³ – Hitler birodalmát rég megsemmisítették. Pillanatnyi kétségünk sem lehet, a végveszély előidézője a „létező szocializmus”, az Erőszak rettenetes világa, a Szovjetunió. Fegyveres erőivel, agymosott ügynökeivel, hatásos propagandájával, amiben sok – önmagát mindenkinél kiválóbbnak tartó – baloldali világhíresség is részt vesz. Koestler szókimondó művét közel hét évtizedes késéssel olvasva, leleplezéseinek történelmi hitelessége megrendítő.

Az operaszerűen – „felvonásokra” és áriákra – felépített regény meghatározó szövegeit azok a kiábrándult baloldaliak adják elő, akik rádöbrentek, hogy a Szovjetunió világhatalommá válása előtt féligazságokban hittek. A Mennyei Királyságáról szőtt álmok önkényuralomba torzultak, egykori hívei „bukott angyalok”, „félszüzek”. (Mint a történet elején „a lány”, Heydie.) A fogadásnak nevezett előkelő, a szereplőket összehozó társasági események házigazdája (Monsieur Anatole) azzal szembesíti vendégeit és olvasóit, hogy többé nem tekinthetik magától értetődő igazságnak sem a „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” megvalósíthatóságát, sem a szabadságjogokat. Hamis az a fölszólítás: „Szavazzatok a jelöltjeinkre, az igazságosságra, a haladásra, a szocializmusra”, mert e szövegek „mocskos (pornográf) képeslapok, mind csak mocskos képeslapok [...]”. A szándékok végzetesen kisiklottak. Mit tegyen az, kérdezi a regény – túllépve az ideológiákon –, aki általában nem tud tovább hinni a világképét, ezen keresztül a világban rá váró szerepet meghatározó eszmékben és eszményekben? Árulóvá kell lennie? Ne szépítsük: Koestler belépett a kommunista pártba, dolgozott a „szocializmust építő” Szovjetunióban, harcolt a spanyol polgárháborúban (akárcsak a regény jó néhány szereplője), főleg pedig mélyen átérzte a szegények és elesettek, a „Fekete város”(-ok) nyomorultjainak egy jobb világ utáni vágyát. Csakhogy a forradalom legendája végzetesen eltorzult, a nemes eszmékből borzalmas bűnök lettek. Az „ész” nevében a marxizmus kiiktatta az emberlétből a „szívet”, tudományos magyarázattal igazolta az osztályharc gyűlölködését, amely magában foglalja a könyörtelenséget. Érvénytelenítette a „rég” erkölcs szabályait – a „ne ölj” parancsától a szánságig, együttérzésig és a szerelemig.

² Hét évtizeddel később egy ízig-vérig „szabadszelleme” – és erkölcsi fölfogású – író regényében is a behódolásról olvasunk, de a hatalmat ekkor már a muszlimok veszik át.

³ Így jelöli a cselekmény fő részének időpontját az író.

„Senkit nem érdekel – fejtegeti a talán legrokonszenvesebb szereplő –, ha elárulod az emberiséget, de ha kilépsz a klubból, akkor árulónak tekintenek, és az árulókat senki nem szereti, akármilyen okból váltak is árulóvá.”⁴ Máshol hozzát teszi: valójában nem ők árulták el az eszmét, hanem az eszme árulta el őket. Az árulás kérdésének erkölcsi felelőssége nagy szerepet kap a történetben. Megfelelve a kommunista szellemű liberalizmus alapvető önellentmondásának, miszerint minden vallásnál szigorúbban kéri számon saját dogmáit és bélyegez meg minden másként gondolkodni igyekvőt.⁵ Az árulás azonban nem csupán a klubtagsággal járó előnyök elvesztése. Valamiben hinni kell, különben nem élhetünk teljes életet. „Félszüzekként” vágyunk „igazi” beteljesülésre. A késői olvasó azt gondolhatja, a világ olyanná vált körülöttünk, ahogy azt a posztmodern szem látja: minden mozog, minden mozgásban van, nincs biztos pont. De miben higgyünk, hiszen – e gondolatkörben – a vallás sem ad a megváltozott feltételek között érvényesnek elfogadható válaszokat? Talán az erős, magabiztos, cselekvőképes egyénben?

A vágyakozások regényében a tehetetlenség állapota uralkodik: hiába menekülnek az írók és filozófusok öntudatos és önellentmondásos – az olvasó egyetértését és ellenmondását egyaránt megmozgató – áriák meseteri előadásába, ez nyilvánvalóan álcsselekvés, önbecsapás. No meg lehetőség különböző kedvezmények elnyerésére, mert a közvélemény félrevezetését jól megfizetik azok, akik tudják, mit akarnak. A cselekmény időszakában magyarországi osztálytársaimmal nagyokat röhögtünk, amikor kivezenyelték az utcára, hogy „tüntessünk” az „imperialisták” ellen, a világ békéjéért és szabadságáért. Ennek megfelelően olvastuk az újságokban a Nagy Békekongresszusok névsorait. A *Boszorkányszombat* című fejezetben könyörtelen gúnnyal kifigurázott tanácskozás részvevői közül Koestler ironikus – vagy inkább karikatúraszerű – portréit a szakirodalom (némi fenntartással) jó néhány modell esetében azonosította.⁶ De gondolataimban ma sem tudom letörölni Joliot-Curie, Merleau-Ponty, Sartre, Beauvoir hírnevéről a „szovjetbérenc” jelzőt, amit a regény is sugall. Koestler eredeti jellemmozaikjainak átformálásaiban ők is megszólalnak. Áriáik üres szavakkal töltik meg a tehetetlenség állapotát. Regénybeli gondolatviláguk meghatározó eleme a „neonihilizmus”. Mégis hatásos propagandának bizonyul ez: mindenki tudomásul veszi,

⁴ A kor szóhasználatában a klub – természetesen – az egyedül üdvözítő pártot jelenti.

⁵ „Másként gondolkodni” csak a „jobboldali elhajlókkal”, konzervatívokkal szemben szabad. 1950 körül a rasszizmus elítélése még nem volt divatban, a homofóbia fogalmára senki nem gondolt, a fasizmus pedig megsemmisültnek látszott.

⁶ Lásd a *Magyar Tudomány* 2005/9. számának *Száz éve született Arthur Koestler* címmel összegyűjtött tanulmányait, különösen Körmeny Zsuzsanna írását: *Vágyakozások és hitvesztések*, 1091–1110.

hogy a „Szabadállam” (a Szovjetunió) megszállja „Nyusziországot”. És nem hisz annak az – áruló – orosz vadászpilótának sem, aki fényképes bizonyítékot szolgáltat a szovjet atomrobbantásra (egyúttal egy új város megsemmisítésére). A hatásos kommunikáció elhitei, hogy ilyet csak az „ellenség” tehet: a bűnös tehát „Amerika”.

Hydie, *A vágyakozás korának* legalaposabban megrajzolt személyisége – „a lány” – a Háborúgyőztes Amerikában született. Nem saját elhatározásából szingli – a szexuális forradalom vélt kirobbanása előtt –, még kevésbé feminista öntudat sugallatára az. Az apjánál lakik, aki egyetlen cselekvőképes hozzátartozója lehetne. Az „Ezredes” katonai-diplomáciai feladata miatt tartózkodik Párizsban, s ugyan udvariasan beszélgetnek egymással, de képtelenek szót érteni. Mindketten egy-egy „zárt telefonfülkében” érzik magukat.⁷ Hydie-t a megélhetési gondok ugyanúgy nem foglalkoztatják, ahogy a hivatástudat bármely változata sem merül föl benne. (A pénz hiánya csak a munkatáborok Párizsba menekült áldozatát érinti, más szereplőt nem.) Noha a szereplőkről általában nem tudható, miből élnek, sok pénzt költenek el a bárokban, a kávéházakban, a kiválóan főző vendéglőkben. Az özszejöveleteken is irigylésre méltóan finom ennivalókat kapnak, és el- képesztő mennyiségű italt fogyasztanak. (E sorok írója mindig erről a Párizsról álmodott, noha a regény első megjelenésekor legföljebb a „calvadosok városáról” olvashatott Erich Maria Remarque regényében.) Csak a lány apjának (az ezredesnek) jut eszébe, hogy Amerikában, hazatérésük után a történetben korlátlan szabadidővel rendelkező – jószándékokkal, segítőkészséggel telített – Hydie valamilyen állással köthetné le energiáit. Egyébként a kávéházakban ödöngők, özszejöveleteken vitázgatók, az utcákon beszélgetve sétálgatók körében mintha még a „professzor” és az „atya” is csak pusztá cím lenne. Szó sem esik arról, hogy a professzor tanítana, az atya lelkeket gondozna. Hitelesen csak a költő magyarázza meg, miért nem tud írni. Koestler személyes hivatástudatával vallja: írni a közösség számára a legveszedelmesebb gondokról, jelenségekről, személyekről kell. A művek mozaikképeinek megalkotáshoz azonban az írónak először meg kell emésztienie a téma elemeit. Erre azonban a véleménymondó a legfelháborítóbb, legborzalmasabb esetekben (mint a „sarkkörön túli munkatáborok” létezése) képtelen.... Koestler viszont képes volt erre, regényeiben alaposan földolgozva személyes megfigyeléseit.

⁷ Érdekes, hogy ennek okait Simone de Beauvoir franciául 1958-ban megjelent – *Egy jóházból való úrilány emlékei* című – regényes önéletrajzában boncolgatja egzisztencialista szellemben. Ezt a regénye írásakor Koestler persze nem olvashatta, de elég közeli társasági kapcsolatban álltak ahhoz, hogy hallhasson Simone élmény-értelmezéseiről.

„A lány” magától értetődő egyenrangúsággal ül filozofáló férfitársaságban. Modern nő, de nem olyan fintorgó, durcás teremts, mint „Milet atya unokahúga”, aki a közösülés aktusát is a legnagyobb közönnyel gyakorolja. Széles látókörét, rendkívüli műveltségét mutatja, hogy egy már alkotni képtelen költő nevére azonnal eszébe jut régen megjelent verseskötete: az emlékezetes című *Óda a Csekához*. A szellemi értékek keresése is része annak, hogy gondolatai elsősorban az elvesztett hitéből adódó hiányérzetének betöltésére irányulnak. Hydie az egyedüli szereplő, aki nem a baloldaliságból, hanem annak – a regény szerint – egyetlen ellentétéből, a vallásos hitből ábrándult ki. (Végzetes veszteségének szemléltetése a regény legkevésbé hiteles eleme: a vallás kérdésében az író idegenként – megemésztetlenül – keresi a magyarázatokat.) „A lány” (így szerepel a történetben, noha elvált asszony) legfőbb vágya, hogy megtalálja azt a szeretőt, aki – mivel az eddigiek erre képtelennek bizonyultak – eljuttatja a kielégülés csúcspontjára. Ennek sikerét előre ugyan nem tudhatja, de ehhez választ ki egy magabiztos, tehát föltételezhetően eszmények és célok megvalósítására képes – ruhája alatt is kemény izomzatú – férfit. Vagyis – noha a regényíró minden konzervatív megoldást lehetetlennek tart –, olyan férfit keres, aki a hagyomány eszményei szerint megfelelő férj (élettárs) lehetne. Balszerencséje az, hogy akire rátalál, a szexuális aktus végrehajtásában tökéletes ugyan, de érzelmi képességeit gyökeresen kiirtották. Annyira, hogy néhány találka után a „lány” rádöbben, őt csak – könnyen helyettesíthető – gyönyörszolgáltatónak tekinti. Óriási csalódás ez, amit csak kiteljesít, hogy a férfi küldetése nem marad előtte titokban: diplomáciai fedésben a „Szabadállam” titkosügynöke.

Talán a regény legjobb fejezete ismerkedésük leírása. Fegyva, a „Szabadállam” párizsi követségének kulturális titkára operába hívja Hydie-t, mert ott a zene, a játék és a történet összhangja érthetően szemlélteti a „kapitalista” világ romlott művészetét, miközben még a műveletleneket is elvarázsolja – magyarázza. Ám „a lány” ehelyett inkább egy olcsó, sokszor kipróbált, jó vendéglőt választ, ahol csigát, borjúfejet és pezsgőt rendel. Mert nem szórakozni akar, hanem megismerni azt, akinek férfiassága megragadta a képzeletét. A férfi nem érzi rendezésének kifinomult rafinériáját, neki az italból csak a mennyiség a fontos. Sorsában parancsoló kényszer, hogy mindenben győzni akarjon. (Vesztesekre – és hibázókra – a Rendszernek nincs szüksége.) Jól begyakoroltan eljátssza a nő birtoklásához, a gyors gyönyörhöz vezető – otthon tanult, eddig sikeres – szertartásjátékot. Közben meglepő módon megemlíti az Átokföldjét, de nem lehetünk biztosak abban, hogy saját olvasmányélménye alapján. (Inkább az „átok” szó tetszhetett meg ideológiai ki-

képzőjének.) Miközben elkápráztatja beszélgetőtársa – vélt – műveltségére, „a lány” lelkiállapota kifejezésére pontosan idézi T. S. Eliot *East Coker* című verséből: „Az melegít, ha megfagyok / S jeges tisztítóútnak reszketek”. Udvarlója ezt végleg nem érti, értheti. Nem ugyanazon a nyelven beszélnek. Mesteri, ahogy Koestler a két különböző neveltetés, ízlés és gondolkodásmód ütközéseit – lenyűgöző iróniával, ugyanakkor a tetszeni akarást is beleszőve – párbeszéd formájában szembeesíti. Érvelnek, igyekeznek önmagukat érdekessé tenni. Noha Párizsban franciául beszélnek és ez egyiküknek sem okoz nehézséget, beszédmódjuk egyéniségükre jellemző különbözősége a másik számára föltörhetetlen titkokat hordoz. A kulturális és nemzeti hagyományok által formált személyiségük kölcsönösen rejtve marad. Abban az erotikus légkörben, amely mögött az izzó szexuális vágy – eltérő mértékben – beteljesülést sürget, az olvasó világosan érzékeli a kettőjük közti szellemi, intellektuális és morális távolság áthidalhatatlanságát. Mivel Hydrie-re bénítóan hat a túl sok ital, ezen az estén képtelen a szeretkezésre, de annyira vágyik rá, hogy a folytatás elkerülhetetlen.

Kapcsolatuknak azonban végzetszerűen kudarcba kell fulladnia, s ebből szerelmi tragédia is kifejlődhetne, ha Koestler ezt a szálát nem fordítaná tragikomédiába. Amikor a történet középpontjában álló „lány” rádöbben, hogy a szenvedély vakká, süketé és hitványá tette, óriási elszántsággal indul el, hogy megölje szeretőjét. Felindultságában azonban elfelejti kibiztosítani a magával vitt pisztolyt, majd amikor végre meghúzza a ravaszt, csak jelentéktelen sérülést okoz. Mégis abban a tudatban távozik, hogy végrehajtotta szándékát. De hamar kiderül: ő is tehetetlennek bizonyult. Bonyolítja a helyzetet, hogy a tette részben azért szánta rá magát, mert a törvényes rend legfőbb őre megtagadta – logikusan érvelve – kötelessége teljesítését, az ügynök leleplezését. Hydrie kudarcát a származásával járó hagyományból fakadó szánság finoman megbújó, öntudatlanul feltörő érvényesülése teszi teljessé. Valójában a kettőjüket elválasztó áthidalhatatlan szakadék mélypontja éppen a gyilkosságra való képtelenség és a gyilkosság önigazoló vállalása között húzódik. (Nem tudjuk meg, hogy a férfi egy kollektivizálást végző terrorosztag tagjaként gyilkolt-e, de készen állt rá.)

Ez a kaland azért rendkívül érdekes, mert az író gondosan fölépíti Fegyra, a szovjet ügynök figuráját. Együttérzéssel mutatja be nyomorúságos gyermekkorát, amelyből csak a forradalom nyithatna kiutat a „Mennyei Királyságának” megteremtésével. Ehelyett jön létre a zsigerig ható önkényuralom, amely – első lépésként létrehozta azt a „liberális” iskolát, ahol biztosított a diák és a tanár teljes tanulási és tanítási szabadsága. Nincsenek osztályok, mindenki az általa választott órákra

jár (vagy nem), a képzett pedagógusokat pedig megbízható káderek váltják föl. (Akiket nem nyomasztott – mondja róluk az elbeszélő – „a tények lehangoló, végeláthatatlan pusztasága”, a múltban fölhalmozott tudás elsajátításának kényszere.) Itt kezdődik Fegyra neveltetése, majd az egyetem és a Komszomol vele is elfogadtatja a korlátlan hatalom feltétlen kiszolgáltatásának könyörületet nem ismerő parancsait. A(z államvédelmi) „Szolgálatban” nyíló kiemelkedés lehetőségét diákkori szeretőjének elárulása árán ajánlják föl neki. (Kihallgatója, a „régí forradalmár” mentené, de nem hagyja magát. Erre mondja rég halott apja egykori harcostársa: „Egy nap talán megérted majd, hogy mit tettél! De valószínűbb, hogy soha.”) Az alapos agymosás után Fegyának ez valóban nem juthat eszébe. Egész gondolatvilágát hozzáidomították az idősebb honfitársaim által jól ismert marxista szemináriumok leegyszerűsített és hazug világképéhez. A fölemelt népfinek fejébe verték, hogy higgyen a beletáplált jövőképben, amikor minden jó lesz majd. Mert az „öléshez tiszta lelkiismeret kell”. Fegyát ízig-vérig meggyőzik, „a férfit erőssé teszi, ha tudja, hogy mit szolgál az élete.” Ehhez szükséges, hogy valós tények helyett mindent az osztályharc címkéivel ellátott keretben lásson. Megszokja, hogy minden érzést emberi gyöngeségnek minősítsen, és kész legyen akár a hozzá legközelebb álló elleni vádat is – hamisan – igazolni. Ember helyett parancsvégrehajtóvá kell válnia ahhoz, hogy a távoli hatalom fönntmaradásához nélkülözhetetlen véres erőszakot és szüntelen hazudozást vállalhassa.

A tudatmódosító iskolában szexuális partnere, amikor magyarázatot keres vonzalmára, azt mondja: „mert olyan kemény és egyszerű vagy, mint azok a »proletár fiúk« a plakátokon.” Ez a plakáthős nyűgözte le Hydie-t is. A közösségi elkötelezettséget álmodta mögé, ami majd a párkapcsolatban is érvényesülhet. Ellentétben apja liberális fölfogásával, ami oly merev közönnyel tiszteli az egyén szuverenitását, hogy a legszorultabb helyzetben is – kölcsönösen – lehetetlenné teszi a bizalmi viszonyt. Feleségét, Hydie anyját is a magárahagyottság tette alkoholistává, beszámíthatatlanná, és juttatta zárt intézetbe. Lányát azért küldte zárdaiskolába, azért fogadta el rossz házasságát és válását, hogy ne kelljen beleszólnia az életébe. Sőt, még akkor sem változtat álláspontján, amikor egy „magasabb érdek” azt kívánná, leplezze le, ki is Hydie szeretője, a hivatalos szervek által szemmel tartott ügynök. Nem menti ki lányát a végzetes kapcsolatból. Bénultsága eltér a többi szereplőjétől, mert mögötte inkább konzervatív, mint balliberális szellem nyomja el az emberi kapcsolatokhoz nélkülözhetetlen képességeket.⁸ Lánya

⁸ Az említett műben de Beauvoir később ezt is részletesen kifejtette.

alkalmazkodik hozzá, azonos viselkedési mintát követ, belül azonban sürgető erővel hajszoja a valami más iránti vágy. Szabadulni akar a kényelmes, de zárt „telefonfülkéből”.

Apjától Fegya mindenben különbözik: megjelenésében, öltözködésében, gondolkodásában, viselkedésében. „A lány” azt reméli, hogy magabiztossága mögött eddig nem ismert értékek rejlenek. A vágy annyira elvakulttá teszi, hogy végül arra sem figyel föl, amikor Fegya fölizgatott állapotában egyszer – „szabályt szegve” – kilép a hazugságok világából, és beismeri, hogy (a „Jövő érdekében”) hazájában „ronda dolgok” is történnek. Hydie-nak mindvégig fölfoghatatlanok maradnak azok a tényezők, amelyek miatt Fegya kitüntető megbízásként vállalta ügynöki feladatát, hogy összeírja azokat, akik a majdani szovjet rendre veszélyesek lehetnek, s akiket ezért a teljes hatalomváltás végett likvidálni kell majd. Diplomataként azon a listán dolgozik, amit – ahogy Koestler jól tudta – a Magyarországot előzőnlő vörös hadsereggel érkező kommunisták szintén magukkal hoztak, s a teljes tisztogatást 1951-re végre is hajtották. (Biztosra vehető, hogy az író jól ismerte Ignótus Pált is, aki úgy tért haza Londonból, ahogy a történetben Vardi professzor. Szerencséjére őt „csak” bebörtönözték, de nem végezték ki, ahogy a regény szerint Vardit és sokan másokat.)

Koestler a leggyakoribb meghatározás szerint magyar születésű brit író. Angolul írták róla a legtöbb életrajzot és elemzést, de sokfelé megfordult a világban, és több nyelven olvassák. Regényének mozaikkockáit különböző nemzetiségű szereplőkkel színesíti. Történetmondásában az anyanyelveknek nincs szerepe, magától értetődik, hogy ennek különbözősége nem játszik szerepet. Nem tudom, hány lengyel fiút hívnak – oroszosan – Borisznak, aki a történet egyik kulcsszereplője: neki kelle-ne szörnyű sorsával mindenkit állásfoglalásra – szánalomra, segítsé-re, cselekvésre – késztetnie, de sokan közönyösek.⁹ Hadd tegyem hozzá: az utóbbiak máig azok maradtak, ha ugyan mindenestől nem törölték ki emlékezetükből a történelem eme eseménysorát. Borisz embertelen szenvedések árán túlélte, hogy az osztályharc nevében „sarkkörön túli” munkatáborba hurcolták, a feleségét és lányát viszont gyalázatosan megölték. Ezt nem képes – tehetetlen – bosszúvágy nélkül tudomásul venni. Fegya nagyszülei révén félig örmény, félig georgiai (oroszosan: grúz), apja orosz, de ettől még a „szovjet embertípusnak” olyan tökéletes megfelelője, akár példaképünk lehetett volna magyarországi isko-

⁹ Köröndy Zsuzsa szerint ez az állásfoglalás a vízvázlatzó Sartre és a magyar forradalom mellé álló Camus között. Tegyük hozzá: a regényben Hydie is készen mutatkozott Borisznak minden tőle telő támogatást megadni.

lánkban: kemény, határozott, és vakon hú a párthoz. (Talán csak azért nem jelenti föl a szüleit, mert már nem élnek.) Orosz még a „vonalas” feladatteljesítésekből kitörni próbáló elkényeztetett író, akit a „szabadság világa” nem véd meg attól, hogy visszahurcolják a munkatáborok (vagy az öngyilkosság) birodalmába. A többi szereplő francia vagy amerikai, de ez mellékes.

Találtam olyan véleményt is, amely szerint a nyelvzseni Koestler az angol idiómák rejtelseiben is messzemenően járatos volt. *A vágyakozás korának* már idézett fejezetcímei (*Boszorkányszombat, Borjúfej és pezsgő*) figyelemkeltően átvitt értelműek, ahogy a cselekmény is sokkal többet jelent a megjelenítettekénél. Az író jól meghatározott okokat mutat, amelyek következményekkel járnak. Jómagam a szakirodalom nélkül nem is gondolnék rá, hogy kulcsregény, mert szereplői részben azonosíthatók Koestler ismeretségi körének párizsi tagjaival. Nem ez ragadott meg, hanem a többértelmű beállítások időszerűsége. „Az időjárás már egy ideje mintha megbolondult volna” – állapítja meg az elbeszélő az egyik fejezet kezdeteként –, némi áthallatási szándékkal. Politizáló véleménye szerint a „meteorológusok” össze-vissza beszélnek.

Amikor a regény 1951-ben megjelent, nekem még két évem volt az érettségiig. Hajnali hatra kellett a bolt elé érnem, hogy a nagymamát, aki a húsnak nevezett mócsingért állt sorba, iskolakezdésig fölváltsam. Délután a rádiónk gombját csavargattam, hogy a rövidhullámon „kifogjam” a BBC erősen zavart magyar adását. Valamikor biztosan elhangzott Koestler neve, csak nem hallottam, s fogalmam sem volt róla, ki ő. Közel hetven évvel később abban a tudatban olvastam művét, hogy a világot máig a haszontalan idióták¹⁰ önmagukba zárt elképzelései, merev előítéletei uralják. Az itt megidézett történelmi korszak emlékei pedig levél- és könyvtárakban porosodnak.

(Arthur Koestler: *A vágyakozás kora*. Fordította Makovecz Benjámin. Joshua Könyvek, Budapest, 2018, 490 oldal, 4600 Ft)

¹⁰ A görög *idio-* „szóösszetételek előtagjaként a vele összetett fogalomnak önmagára való irányultságát jelenti”.

JOLÁNKAI GÉZA

ÁRTÉRI FOKGAZDÁLKODÁS ÉS ÖKOHIDROLÓGIA, KLÍMAADAPTÁCIÓS LEHETŐSÉGEK

Magyarországon az ártéri fokgazdálkodás újjászületése egy, a klímaváltozás miatt egyre fontosabb és sürgetőbb ökohidrológiai stratégia együttes része lenne. Ezért röviden ismertetem az ökohidrológia lényegét. Erre azért van szükség, mert az olvasók többsége bizonyára sohasem hallott erről az újszerű határtudományról, amelynek egyik jellemző stratégiája kellene legyen a fokgazdálkodás. Annál is inkább szükség lenne rá, mert az EU előírja a tagállamai számára a Természetes Vízvisszatartási Intézkedéseket (NWRM), amely stratégiák egyike az ártéri víztározás sokféle használatra, majd folyóba visszaengedése. Az NWRM stratégiákat bemutató honlapon egyértelműen az látszik már a címlapon, hogy ez a rendszer kínálja a fokgazdálkodás különböző megoldásait – a beemelt kép jobb oldali alsó ábrája pont egy ilyen elrendezést mutat.

Az NWRM honlap induló ábrája. (Forrás és további részletek: nwrm.eu)

Hazánk sokszor nem felel meg ennek a követelménynek. Az NWRM az ökohidrológia részhalmaza és kötelező jellege miatt nagyon fontos lenne az alkalmazás, amit – miért, miért nem – nem végeznek el az érintett hazai hatóságok. Az ökohidrológia lényege nagyon röviden: mindazon hidrológiai és vízmérnöki módszerek alkalmazása, amelyekkel a szárazföldi és vízi ökoszisztémák állapota feljavítható vagy rehabilitál-

ható, oly módon, hogy azok így helyreállva maguk is tovább javítják a vizeink mennyiségi és minőségi állapotát. A fő feladat a *resiliencia*, azaz az ökoszisztéma helyreálló-képességének növelése a vizek útjának és lefolyásának módosítása révén, vízmérnöki, hidrológiai eszközökkel. Az ökohidrológiának nagyon sok másféle megfogalmazása is ismert, hiszen könyveket írtak, írtunk erről. Ez a megfogalmazás a vízi-környezetmérnöki megfogalmazás, amelyet mint az UNESCO ökohidrológiai programjának első vezetője, tehát e sorok írója fogalmazott meg és publikált igen sokféle ökohidrológiai saját projekteredménnyel együtt (1). Fontos még bevezetésként az ökohidrológiai eszközeinek jobb megvilágítása érdekében megemlíteni, hogy a legnagyobb hazai (de talán összeurópai) alkalmazás a Kis-Balaton rehabilitációja, a régi helyreállítása volt, aminek a Balaton mai jó állapotának jelentős része, vagy, akár a nagyobbik része köszönhető. Ebben jelentős szerepet játszott a VITUKI kutatógárdájának munkája (2., 3., 4., 5.).

De térjünk vissza az ártéri fokgazdálkodásra és arra, hogy miért nem alkalmazzák ezt az egyre fontosabb stratégiát az illetékesek. Először azonban nagyon röviden arról, hogy mi is az a fokgazdálkodás. Ez saját szavaimmal, senkit nem idézve: a fokgazdálkodás egy sok évszázad alatt kifejlődött, hagyományos mező- és halgazdálkodási stratégia volt. A folyót sok helyen övező magas partokon, övzátonyokon lévő természetes vagy kissé bővített nyílásokon át (ezek voltak a fokok) árvízkor kifutott a víz és elárasztotta a mezőket, valamint a korábbi, sokszor sorozatban egymáshoz csatlódozó, régi folyómedret, azaz holtágrendszert. Az árvíz levonulásának kezdetekor elrekesztették a fokokat, és csak lassan engedték vissza a vizet a folyóba. Ennek célja az volt, hogy a kint rekedt nagy halakat megfogják, illetve hogy a tápanyagokban és szerves anyagban gazdag vízből ezek az anyagok a kiüledés révén gazdagítsák a mezők talaját, növeljék víz- és tápértékét. Ezen a talajon nőtt a legjobb széna, és ezen híztak kövérre a legeltetett állatok. Járulékos eredményként közben a kiöntésekben meg-növekedtek az apróhalak, és visszajutva a rekesztőn át, vagy annak megnyitásakor gazdagították a halállományt. Ekkoriból származott a mondás, hogy a „Tiszának fele hal és csak fele a víz”. Napjainkban a legeltetett állattartás öröndetes növekedésével és vizeink halgazdagságának növelését célzó, sokak által vitatott intézkedésekkel újra a régi fontosságú volna az ártéri fokgazdálkodás felújítása, amint ezt országunkban jelentős számú ökológus kutató, tájgazdálkodó és vízmérnök is sürgetné. Az utóbbiak ezt már csak jelentős árvíz-szabályozási hatása miatt is támogatják.

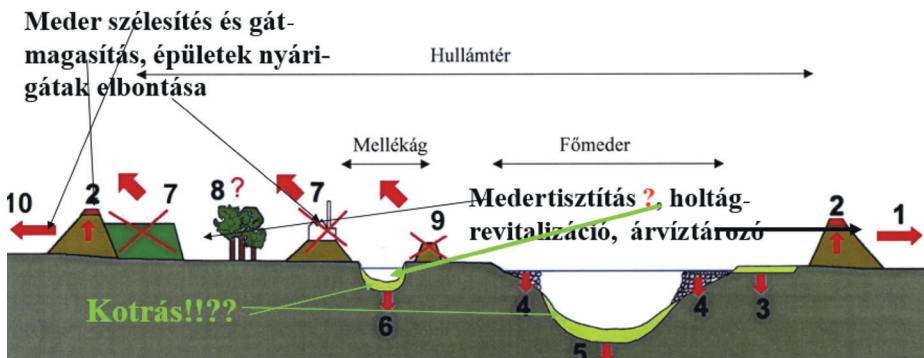
Hát akkor miért nincs még egyetlen jól üzemelő fokgazdálkodás sem a Tisza mentén, vagy akár máshol? A fő ok az, hogy másfél százada eleink védőtöltések közé szorították a Tiszát, és így a folyó mindenütt megszabott mederben fut a gátak között, amelyeket csak néha tör át. Utoljára Tarpánál, évtizednél régebben volt gátszakadás, ámbar pár éve Szolnoknál csak az őrangyalok tartották egyben a hosszában szétnyílni akaró tönkreázott töltést. Árvízcsökkentési hatást az összes többi kedvező gazdálkodási hatással együtt csak az árvízvédelmi töltésen túli területek elárasztásával lehetne csinálni. Ehhez azonban át kell törni a gátat, nyílást kellene csinálni rajta. Ez már csak a töltések egyre növekvő (de még mindig sok helyen veszélyesen alacsony) mérete miatt hatalmas vízépítési műtárgyakat igényel, amelyek jól megfigyelhetők a tervezett tizenhatból megépült néhány árvízi vésztározó esetében.

Árvízi vésztározó bevezető műtárgya a Tiszán. (Forrás: magyarepitok.hu)

Ez a műtárgy hatalmas méretű, és ennek megfelelően drága, ami jórészt megmagyarázhatja, miért nem kapkodják el ezek megépítését. Amikor még csak tervezték az árvízi vésztározókat, akkor a vízi-környezetvédelmi, ökológiai és az ezek kombinációját képviselő ökohidrológiai szakemberek reménykedtek, hogy az építmények bizonyos mértékig betölthetik a fokgazdálkodás szerepét, és eredményül azok mező- és halgazdálkodási előnyei is bekövetkeznének. További jelentős előny lenne az ökoturisztikai bevétel, hiszen Európában már nagyon kevés

ilyen hatalmas ártéri erdőség és holtágrendszer található, mint a Tisza mentén. Sajnos ezek a remények nem teljesültek, mert nem olyanak épültek meg a tározók és a műtárgyak, hogy a sokféle fokgazdálkodási haszon bekövetkezhesen. Már az a körülmény, hogy a kivezető műtárgyak máshol vannak, mint a bevezetők, nem támogatta az eredeti fokgazdálkodási elképzelést. Persze ilyen hatalmas műtárggyal nem is lehetett volna a halak megfogására és a kis halak felnevelésére koncentrálni, és a legeltetett állattartást sem szolgálhatták ezek a létesítmények. Ennek elsődleges oka, hogy ma még mindig kevés helyen van legeltetett állattartás a Hortobágyon, és még néhány erre alkalmas füves, pusztai területeken kívül. Sajnos a mentett oldalon, azaz a gáttól nem a folyó felé eső oldalon, igen sokféle területhasználat található, az ipari létesítményektől, a horgásztanyákon és egyéb nyaralóépületeken át, a tanyákig. Sok a bozótos és inváziós, gyorsan terjeszkedő, értéktelen fákkaal történő erdőszülés is. Talán az egyik legnagyobb probléma a mezőgazdasági területek sokféle tulajdona, a nadrágszík-parcelláktól a mezőgazdasági nagyüzemekig. A fokgazdálkodási célú kisajátítás szinte lehetetlen feladatokkal nézne szembe. Elég jól szemlélteti az állapotokat és a fokgazdálkodás szempontjából is jószándékú vízgazdálkodási törekvéseket az úgynevezett Új Vásárhelyi Terv egy ábrája.

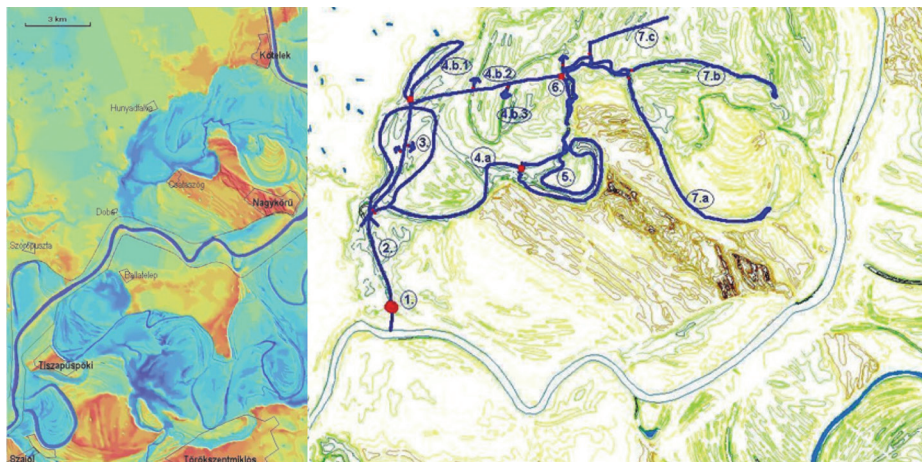

Fokgazdálkodási szempontokat is támogató vízgazdálkodási terv néhány részlete. (Forrás: Új Vásárhelyi Terv – Jolánkai Géza egyetemi előadásai, Váradi József eredeti ábrája nyomán.)

Pedig lenne hely, ahol meg lehetne építeni a fokgazdálkodási műveket. A Műegyetem Környezetmérnöki és Szanitációs Tanszékén jó tíz éve elkészítettek egy felmérést a helyekről, ahol lehetne fokgazdálkodást alkalmazni, és ha jól emlékszem, 100 körüli helyszín lenne kijelölhető.

Talán a legnagyobb baj azonban az, hogy az alkalmas vizes élőhelyek, morotvák, holtágak, de főként az ezeket összekötő csatornák fel-

töltődtek, sőt, szándékosan feltöltötték őket, néhol jelentős földmunkával. Nagykörű térségében található egyetlen többé-kevésbé sikeresen üzemelő foggazdálkodási célú létesítmény rendszer, melynek lényege a szerteágazó vízrendszer és az azokat üzemelésben tartó kis vízépítési műtárgyak.

Az egyetlen foggazdálkodásnak is nevezhető vízrendszer Nagykörű térségében. (Forrás: Prof. Dr. Gábris Gyula és Dr. Balogh Péter tanulmányai a Tisza River Project (6) számára.)

Az ábrán látható számozott pontok kisebb-nagyobb vízépítési műtárgyakat jelölnek. Talán a legnagyobb probléma a foggazdálkodás újraélesztésében az, hogy manapság nem képeznek sehol vízmestereket, akik az ilyen összetett vízrendszerek sok, apró vízépítési műtárgyát szakértő módon meg tudnák építeni. Miután nem maradtak az ősi pákász mesterség foggazdálkodási rőzsefonatból készült, halrekesztő, vízbeeresztő műveit előállítani képes, folyómentén élő emberek, így az egyetlen megoldás a professzionális kis vízépítési műtárgyépítés lenne. De erre sem képzünk szakembereket. Jelen tanulmány szerzője többször tett kísérletet egyetemi szakindítási kérelmek bírálatakor arra, hogy a BSc. szintű vízmérnök-képzés egyik lényeges eleme a vízmester-képzés legyen, de nem tudok róla, hogy ez valahol megtörtént volna.

Végezetül fejet hajtunk a valaha volt vízmesterek előtt, akik szinte lehetetlen körülmények között, nagyon kevés anyagi erőforrásból csodálatos alkotásokat, vízépítési műtárgyakat, apró zsilipeket, kisebb földmunkákat, vas és téglá szerkezeteket voltak képesek előállítani. Szerencsésnek mondhatom magamat, hogy három ilyen, a foggazdálkodási munkákhoz is elengedhetetlen szakembert is ismertem és velük

dolgozhattam, csodálhattam alkotásaikat és a gyorsaságot, ahogy azok elkészültek.

Szólnunk kell még a klímaadaptációs lehetőségekről is, amelyeket az ökohidrológiai árvízvédelmi stratégiák nyújtanak. Egy kis túlzással azt is állíthatjuk, hogy minden vízzel kapcsolatos klímaadaptációs lehetőség ökohidrológiai stratégia, és a fokgazdálkodással azért függ össze, mert ez is az egyik fontos stratégiai elem lehetne. Idehaza a legnagyobb klímaváltozási gondot talán az egyre növekvő árvizek és aszályok jelentik, és ezek térbeni összeesése. Különösen veszélyesek a domb- és hegyvidékeinken egyre növekvő villámárvizek. Mindezek kezelését legjobban két alapvető beavatkozás, a víztározás és átvezetés oldja meg. Minden léptékben ez lehetne a megoldás. A villámárvizek kezelését a hegyvidéki és dombsági aprócska tározók oldhatnák meg, amelyek egyúttal a hegyvidéki erdők vízellátását is javíthatnák. A nagy folyók árvizeinek szabályozását szintén a hegyi apró tározókkal kellene kezelni, és körülbelül a fokgazdálkodáshoz hasonló alföldi tározással befejezni. Közben szükség van a folyami vízlépcsőkre, amelyek igen sokféle hasznosítást biztosítottak a múltban is (lásd az Alföld öntözőrendszereit és a Tisza-tó világhíres vadmadár-paradicsomát) és amelyek az éghajlatváltozási hatások elleni küzdelemben egyre fontosabbá válnak. Az aszálykezelés megoldása is tározással kezdődne, és elsősorban a rengeteg belvíz betározásával és későbbi öntözéses felhasználásával hasznosulna, ami nagymértékben csökkenthetné az egyre súlyosbodó aszály-problémát. Közismert, hogy milyen hatalmas összegeket emészt fel a rengeteg belvízszivattyú üzemeltetése, és azt is tudják a vízi környezettel foglalkozók, hogy milyen mértékű szennyezést okoz ez a vizekben. Nem lenne mindenütt megoldható a belvíztározás és -hasznosítás, de elég sok helyen igen, és a kialakuló mocsárvidék egyúttal fontos élőhelye lenne sokféle vadnak és madárnak, valamint hozzájárulhatna az ökoturisztikai bevétel növekedéséhez. Érdemes még megemlíteni, hogy globálisan is az ökohidrológiai beavatkozások lennének a legfontosabb klímaadaptációs stratégiák, ahogyan erre a *ClimateWater* (7) című EU-projektünk keretében rámutattunk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- (1) Jolánkai G., Bíró I., (2008): *Nutrient budget modelling for lake and river basin restoration*. In *Ecohydrology: Processes, Models, Case Studies* (Editors: D.M. Harper, M. Zalewski, N. Pacini), CABI, Wallingford, UK, (ISBN 978-1-84593-002-8), 138–171.
- (2) Jolánkai G. (1984): *A Zala foszfor hossz-szelvény vizsgálata*. In *Vízügyi Közlemények* No. 1984/1. 91–103.
- (3) Joó O., Jolánkai G. (1986): *Modelling Phosphorus Loads in the Tributaries of Lake Balaton, Hungary*. Proc. Int. Symposium Monitoring to Detect the Changes in Water Quality, Budapest, IAHS Publ. No. 157., 1986, 207–214.
- (4) Jolánkai G., Bíró I., Mándoki M. (2008): *Ecohydrology for wetland revitalisation: lessons learned during two European Union Projects*. Proc IVth Int. Conf. ECRR on River Restoration, Publisher Centro Italiano per la Riqualificazione Fluviale, 723–733.
- (5) VITUKI/Jolánkai (1993): *Kis-Balaton Védőrendszer Hatásmechanizmusának Modellvizsgálata – előkészítő munkák. Témabeszámoló. VITUKI tanulmánytár sorszám: 6143/B*
- (6) VITUKI / Jolánkai G. (2005): *Final reports of the Tisza River Project: Real-life scale Integrated catchment models for supporting water- and environmental management decisions*. (Contract No.:EVK1-CT-2001-00099)
- (7) VITUKI / Jolánkai G. (2012): *Final reports of the FP7 Project ClimateWater (GA 211894): Bridging the Gap between the Adaptation Strategies of Climate Change Impacts and European Water Policies*.

AZ 1849-ES SZEPESSÉGI CIPSZER VADÁSZ-ZÁSZLÓALJ

Wilhelm Roxer visszaemlékezései

Az *Erinnerungen* szerzője, Wilhelm Roxer¹ az 1848/49-es szabadságharcban az úgynevezett Cornides-féle cipszer vadászbataillon egyik kapitánya volt, a hadszíntéren tehetséggel és bátran helyt álló honvéd és szemtanú. Roxer szeretett parancsnokánál, Ludwig Cornidesnél² húsz évvel fiatalabb lehetett, saját szavai szerint éppen röviddel a harcok felvétele előtt nősült meg. A kiegyezést követően még viszonylag fiatal volt. A fegyverletétel után 38 évvel, magasabb korba érve ragad először tollat, hogy a '49-es harcok élményeit papírra vesse. A hadszíntéren megélt történések Roxer lelkét az évek során szakadatlanul foglalkoztatták, nem hagyták nyugodni, miközben emlékezetében érelődött a ránk maradt, forrásértékű memoár. Különleges lélekrajz bontakozik ki benne, láttatja a cipszer vadászok lelkének metamorfózisát, amíg végül szabadsághősökként megjelennek a történelem színpadán. A közösnek megélt nemzeti sorsban, függetlenségi álmaikban összefonódik a német és a magyar szabadsághősök sorsa.

A Tatra övezte táj a cipszer vadászok szülőföldje volt. (A szepességi százsz, úgynevezett cipszer lakosság nyelvi szigeteken élt a Felvidéken, innen a kiemelés: „Zipsen”.) Minden rejtett ösvény, barlang az ő vadászterületük volt, a sziklás átjárók minden zegzugát megjárták. Az 1849-es cipszer hadszíntér erről is szól. Miképp torpantak meg, hogyan futamodtak meg a vadász-zászlóalj előtt az ismeretlen hegyvidékre vezényelt osztrák katonák. Az osztrák csapatok tévelygő vadakként könnyen célponttá váltak, amikor a szülőföldjüket, erdeiket, szántóföldjeiket, falvaikat védő honvéd vadászokkal szemben találták magukat. Nem létezhetett zászlóalj, bármilyen jó kiképzést kaphatott is, amely a cipszereknél jobban ismerte volna a hegyvidéki útvesztőket, akik számá-

¹ A szerző eredeti, 1905 körül született kéziratának gótbetűs írással készült másolatát 1969-ben latinbetűre ülteti át Cornides Lajos, Ludwig Cornides unokája. Ez a ránk maradt jelen kézirat, mely a *Magyar Szemle* Online Írások rovatában olvasható, teljes terjedelmében. A fordítás dr. Borbély Mária munkája.

² Ludwig Cornides családja a 17. században érkezik Németországból a Szepességbe, ahol a bányavárosokba toboroztak hozzáértő, diplomás vállalkozói réteget, miután a Felvidék sorozatos háborúk és viszályok során (török hódoltság, Rákóczi-szabadságharc) drámai módon elnéptelenedett. Ludwig Cornides maga is eredetileg bányamérnök volt, később vállalt Göllnitz városa élén polgármesteri szerepet. A szabadságharc felvidéki harcaiban a Cornides-féle cipszer vadász-zászlóalj 1849-től széles körben elismerést aratott. A felvidéki hadszíntéren fegyverforgatásban kiváló vadászokként legendás hírnévre tettek szert.

ra a hadicselek ne adódtak volna olyan természetességgel, mint a Cornides-bataillon számára. A szemtanú Wilhelm Roxer, cinkos vadászszemmel láttatja a hadműveletek minden magával ragadó, izgalmas mozzanatát.

Ludwig Cornides már fiatalon széles körben tisztelt cipszer polgár volt, nemcsak mint vadász, hanem mint bányamérnök és közéleti ember, ahogyan ezt a szepességi honatyákról szóló *Ehrenhalle-Verdienstvolle Zipser des XIX. Jahrhunderts* című, 1901-ben Iglóban kiadott Festschriftből is kiemel.

Ludwig Cornides 1848-ban, közvetlenül a szabadságharc kitörése előtt Göllnitz város polgármestere volt. Miután azonban a Hadügyminisztérium Debrecenben megbízta őt, hogy szervezze meg a „Vadász Zászlóaljat”, lemondott közéleti szerepéről. A zászlóalj rövid idő alatt felállt. Felvették a kapcsolatot a szabadságharc felvidéki térségében harcoló más honvéd alakulatokkal. Mégis, Roxer szavaiból úgy tűnik, hogy mint németajkú alakulat, Görgey hadvezér közvetlen irányítása alatt álltak. Cornides és Görgey többször is találkoztak egymással. A viszonylag független operatív státusz a zászlóalj irigylésreméltó hadszíntéri helyismeretét vette számításba. A hadvezér felismerte, hogy milyen fölényt jelent a csatában a cipszer katonák kivételes állóképessége, bravúros mobilitása, akik hegymászásban, hótalpas túrázásokban és vadászatokban edződtek.

A szepességi lakosság csodálta a vadászbataillont, egy emberként álltak mellette, minden tőlük telhető támogatást megadtak neki. A „Cornides-Bataillon” minden tagja egészen a fegyverletételig, utolsó lehelletéig, minden erejét a szabadságharcnak szentelte.

A fegyverletétel híre a távolságok miatt is késve érkezik meg hozzájuk, így az utolsók között teszik le a fegyvert az arra kijelölt orosz alakulatoknak.

A fegyverletétel után a cipszer honvédek, mint országszerte minden szabadságharcos, megtorlások célpontjai lettek. A cipszer zászlóalj őrnagyára halál, vagy, ha életben akart maradni, akkor menekülés várt. Megindult a hajtóvadászat mindenki ellen, aki parancsnoki rangban volt. Többek fejére vérdíj lett kitűzve. A közlegények nem kerültek

Ludwig von Cornides portréja az „Ehrenhalle” című, honatyákról szóló kötetben.

közvetlenül életveszélybe, de őket besorolták az osztrák hadseregbe, és gondoskodtak arról, hogy ezzel szenvedéseik ne érjenek hamar véget.

Ludwig Cornides – a családi szájhagyomány szerint is, és a memoárban ezt Roxer megerősíti – álruhában, gabonát szállító kocsisnak öltözve menekült Lengyelországba. Jó kapcsolatok és szerencsés véletlenek hosszú sorának és kivételes lélekjelenlétének köszönhető, hogy Szi-lézián keresztül nyugat felé kiutat talált, és épségben áthajózott a La Manche csatornán. Angliában 46 évesen, a londoni Hammersmith városrész Szent Istvánról elnevezett, újonnan felépült evangélikus templomában harmadszor is megnősült. Felesége, Elisabeth Pickworth, egy régi világjáró, hajós-kereskedő dinasztia sarja volt. Házasságlevelük a családi hagyatékban megtalálható.

Elisabeth szülei, korukra való tekintettel éppen visszavonulni készültek a városi élettől. Vejük, aki házassága előtt már bejárta Angliát, éles szemmel kiválasztotta az egyik anglo-normann szigetet a Jersey-szigetekből lakóhelyül, amelyek közvetlenül a királynő, akkor Viktória királynő irányítása alatt álltak, saját parlamenttel. Így a Pickworth-család Cornides Ludwig tanácsára átkötözött St. Heliez-be, ahol minden családtag felettébb jól érezte magát.

Nemsokára nem várt fordulatot hozott az osztrák udvar politikája. A fiatal osztrák uralkodó a Monarchia külföldi megítélésén változtatni kívánt, és ennek eredményeképpen megszületett az 1867-es kiegyezés.

Ludwig Cornides sorsa ekkor kedvezően alakult. Feleségével és három gyermekével visszatérhetett szeretett szülőföldjére, Magyarországra, ahol visszakaphatta korábban elkobzott szerednyei és mádi birtokait.

A már magas kor felé közeledő családfő regényes és eseménydús élet távlatából ismét nagyszerűen választ, felismeri a tokaji borvidék különleges életminőségét és mádi birtokát választja otthonául. Utolsó éveiben a szőlészet és a tokaji élet aranyozza be napjait, és hoz kényelmes megélhetést a családnak.

Ludwig Cornides halála után³ felesége, az angol alattvaló Elisabeth Pickworth elköltözött lányukhoz, Wilhelmina Cornideshez, aki unokájával, Dora Eminsonnal élt Bécsben, az 1870-es évektől. Ebben az időben kerülhetett valamilyen módon Wilhelmina kezébe Wilhelm Roxer kézírásos memoárja.

³ Ludwig Cornides síremléke a mai napig megtalálható a mádi temetőben. Mád önkormányzata szabadsághősnek kijáró tisztelettel gondozza emlékét. Nem tudjuk jelenleg, hogy birtoka pontosan hol volt, ezzel kapcsolatban nem maradt ránk a levelezésben adat. Mád önkormányzata jótékony gesztussal talán segíthet ennek feltárásában.

A képen Carl Cornides látható esküvői vendégei között, 1890 körül. Wilhelmina Cornides balról az ötödik

Nincs kizárva, hogy Wilhelmina Cornides Bécsben Wilhelm Roxerrel személyesen is találkozhatott, a két család ismerte egymást. Tudjuk, hogy a Szepességen maradt rokonok és barátok látogatóban többször megfordultak Bécsben. Roxer öccse, Johann, annak idején, a Cornides-bataillonban szolgált. Azt is tudjuk, hogy Johann Ludwig Cornidessel együtt menekült el a felvidéki hadszíntérről a fegyverletétel után.

Látjuk a családi levelezésből, hogy a családtagok és barátok milyen különleges szeretettel vették körül egymást. Wilhelmina neveltetésében természetesen érvényesül a családtörténet iránti nemes tisztelet. Apja iránti csodálata idővel még erősebbé vált. Nem véletlen, hogy az édesanyjától örökölt angol pennát kézbe vette, és Roxer gótbetűs kézírással írt memoárját hűen lemásolta, majd szekretere mélyén megőrizte a rokonok számára.

Ez a Wilhelmina Cornides-féle kézirat másolat halála után lányára, Dora Eminsonra szállt.

Dora Eminsonnak nem volt utóda. Nemigen tett említést a kéziratról osztrák barátainak sem, akik közül két családot ezen sorok írója jól ismert, hiszen a tartalma éppen arról szólt, hogy az osztrák hadvezetés miképp esett áldozatul mindössze néhány ezer leleményes cipser vadász hadicseleinek.

Amikor Dora Eminson, Cornides Ludwig unokája, a II. világháború után, a '60-as években végre viszontláthatta a vASFüggöny mögött,

Dora Eminson. Bécs, Gentzgasse, 1962 körül

Budapesten élő unokatestvéreit, Cornides Jolánt és Cornides Lajost, ekkor adhatta át Lajosnak az írásos családi ereklyéket és fényképeket⁴. Dora Eminson, amíg kora engedte, többször járt Budapesten, és a család is örömmel látogatta meg őt Bécsben.

Cornides Lajos⁵ túlélte nővérét, Jolánt, és végrendelete úgy szövelt, hogy halála után a családi iratokat legidősebb unokahúga, dr. Balogh Gyuláné sz. Ortutay Katalin kapja meg. Az ő hagyatékából került a családi levelezés és a Roxer memoár lányához, e krónika írójához.

Ez a hagyaték levelezést, fényképeket és okiratokat tartalmazott, ezeket már korábban megismertük. Egy jelentéktelennek látszó, felbonthatatlan csomagra azonban e sorok írója csak röviddel ezelőtt, 2018 decemberében váratlanul talált rá, ebben volt elrejtve a hagyaték minden bizonnyal legértékesebb darabja, a Cornides vadász-bataillon története. Korábban senki a családban nem tett említést arról, hogy egyáltalán létezik ez a cipszer témájú, német nyelven írt, kéziratos, kiadatlan feljegyzés. Aki átélte az '50-es éveket Budapesten, sejti, hogy miért. Ma már köztudott, hogy a németajkú polgár Budapesten két évtizeden át nem mert németül még megszólalni sem, sokakról még csak sejteni sem lehetett, hogy németajkú családban születtek.

A cipszereket, mint ismeretes, tömegesen telepítették ki a II. világháború után a Szepességről, ugyanúgy, mint a svábokat például Baranyából, vagy Budakeszről. Házaikat ilyenkor elkobozták. Ez utóbbi mindenki életében és az egész felvidéki cipszer nyelvi sziget életében nem más volt, mint egy kulturális genocídium, pótolhatatlan veszteségekkel. A kitelepítést követően idegenek foglalták el a cipszerek házait, megsemmisültek a családok írásos emlékei, hiszen a vagyonuktól

⁴ Dora Eminson Cornides Lajossal már a II. világháború előtt is találkozhatott volna, de ez a találkozás akkor azért nem jöhetett létre, mert az angol alattvaló Dora Emisont Bécsben a hatóságok egy időre internálták.

⁵ Cornides Lajos már 1930-tól a Pesti Hazai Bankban dolgozott, a '40-es években magas, főtitkári rangban. 1949-ben, mint a régi rezsím főtisztviselője, megszüntették a munkaviszonyát. Egyidejűleg fizikai munkát kellett vállaljon a királyi vár ásatásainál, mert semmilyen más megélhetést nem engedélyeztek a hatóságok a három nyelvet beszélő, egykori cipszer polgárnak.

megfosztott emberek szinte minden holmijukat hátra kellett hagyni. A véletlenül mégis a Felvidéken ragadt cipszerek már biztosan nem mertek németül sem írni, sem beszélni. A máig vissza nem vont Beneš-dekrétumokat követően, a kollektív bűnösség elvének jegyében minden cipszer üldözötté vált. A német eredetű helységnevek teljesen eltűntek a használatból, a szlovák feliratok általánossá váltak. A történelmi Gács helyett immár Halič áll a családi levelezés címezésében a levelezőlapon. Eltűnnek olyan ősi helységnevek, mint Nagyberezna, Kassa, Csiz, Poprád-Felka, Losonc. Wilhelmina ironikusan teszi fel a kérdést bátyjának: akkor én most egy csapásra szlovák lettem?

A helyzet abszurditása hihetetlennek tűnik, mégis a valóság az, hogy tűzzel-vassal irtják a magyar helyneveket a térképekről, a gácsi kastélyt sem így hívják már...

Miért volt minderre szükség? Miért nem lehetett megőrizni az ősi magyar helyneveket, amikor szabadabb államokban, mint az USA, a különböző eredetű – német, francia, holland, spanyol, indián stb. – helyneveket mindenhol megtartották?

Még ma is él az a generáció, amelyik emlékszik arra, hogy nagyszüleit mennyire elnémitották ezek a szívemarkoló igazságtalanságok. A cipszer családok leszármazottai, érthetően, csendes ellenállással, titokban őrizték fiókok, szekreterek mélyén a jobb időkre váró, féltett forrásokat.

A mi családukban biztosan így volt. Cornides Lajos, nagymamám öccse, vasárnaponként sokszor vendégünk volt a családi ebédeken. Irántam érzett megbecsülésének és szeretetének ezer jelét mutatta, mégis, féltésből, vagy óvatosságból talán, egyetlen szót sem ejtett nekem, germanista diplomás tanárnak, arról az írásról, amelyet éppen akkoriban írógépén másolt le a gótbetűs eredetiről. Ismerve őt, el tudom képzelni, hogy azt remélte, hogy egy későbbi szabadabb légkörben a fiatal családtagok majd könnyebben tudják elolvasni ezt a családi ereklyét. De nem árulta el nekem akkoriban, amit nekünk szánt, és amiről oly szívesen beszélgettem volna vele.

Cornides Lajos ezen latinbetűs másolata Wilhelmina Cornides múlt századi, gótbetűs másolatából 1969-ben készült el.

Wilhelm Roxer kéziratát ebben az eredeti megfogalmazásában és terjedelmében feltehetőleg sehol sem adták ki. Legalábbis internetes kereséseim során nem találtam sem a szerzőre, sem a memoárra. Nem kizárt természetesen, hogy más felvidéki, cipszer kultúrát érintő kiadvány szerzője ismerhette és felhasználhatta. Lehetséges, hogy a Monarchia más országába kirajzott cipszerek írtak valamit erről a korszakról, felhasználhatták mint forrást, de nem biztos, hogy hivatkoztak rá. A valaha volt cipszer polgárság többsége és leszármazottaik, ismert okoknál

fogva, már nemigen élhettek tovább a Szepességen, mint egykori nyelvi szigetükön. Kis részük teljesen asszimilálódott a szlovák vagy szlovákiai magyar környezethez. Többségük, mint ahogyan a mi családunk tagjai is, elkerült szülőföldjéről, ki Budapesten, ki Frankfurtban, más Bécsben, Braziliában, vagy Ausztráliában kezdett új életet.

Wilhelm Roxer visszaemlékezései több szempontból figyelemreméltóak. Szemtanúként krónikása a '49-es cipszer hadszíntér eseményeinek. Eképp a felvidéki jeles cipszer polgár, Cornides Ludwig mellett szereplőként és krónikásként részt vállal a nemzet nagybetűvel írt történelmében.

Értékesek és meghatóak ezek a visszaemlékezések a szabadságharc eddig ismeretlen cipszer hadműveleteiről. Értékesek, hiszen a lakosság körében csak szóbeszédben élt az események emléke, és nem tudni, milyen gyorsan felejtődött volna el a politikai elnyomás miatt. Roxer tudja és érzi, hogy a '49-es történések valós eseményeit honfitársai már-már elfelejthetik, kell valamit tennie, hogy ez ne következzen be. Emlékezéseiben tudatosan is fényt vet arra, hogy a cipszer vadász-zászlóalj honvédei kimagaslóan nemzeti érzelműek voltak. Hangsúlyt kap, hogy invenciózus és bátor harci bravúrokkal segítették a magyar hadsereg sikereit. A memoár közvetíti azt a hitet és meggyőződést, hogy a Szepesség és a Felvidék kétségkívül kiszabadulhatott volna az osztrák fennhatóság alól, ha az orosz armada hihetetlen túlerővel nem zúdul be a Felvidékre is, és nem avatkozik bele az osztrákok oldalán a magyar nemzet függetlenségének kivívásáért folyó harc eltiprásába.

Értékes a memoár mint felvidéki cipszer nyelvű dokumentum nyelvi, stilisztikai szempontból is. A szerző narrációja kifinomult, hangja jóra való, hivatkozástól mentes, igaz nemzeti érzelmű cipszer polgáré.

Örömdetes, hogy két világháború, sorozatos viszályok és politikai elnyomás ellenére ez az írás nem veszett el. A Bécsben élő cipszer rokonok felelősséget éreztek, hogy segítsék a családot határokon átívelő összetartásban. Hittek abban, hogy a családtörténet mint szellemi erekllye, erőt ad és gyökereket véd. Nemes hagyomány, amelyet generációról generációra óvunk, ápolunk, megőrzünk a következő generációnak. Ilyen hagyományféltés élt bécsi rokonainkban, amikor tettek azért, hogy a család Magyarországon élő leszármazottai a cipszer hagyatékok⁶ más, szimbolikus erejű családi relikviával együtt kézhez kapják.

⁶ A családi levelezés a 19. század elején és első felében Bécs, Gács (ma Halic, Szlovákia), Mád, illetve Budapest között mozgott a családtagok között. Elisabeth Pickworth Bécsből írt angol nyelvű levelei fiához, Carl Cornideshez – a híres gácsi patika tulajdonosáról van szó, aki Csontváry-Kosztka Tivaddartól vette meg a patikát –, szintén megtalálhatóak ebben a hagyatékban. Sznatzky Anna, Cornides Károly felesége német nyelvű leveleket ír Gácsról fiának, Cornides Lajosnak Budapestre.

A MÁLTAI REND VISSZATÉRÉSE MAGYARORSZÁGRA: A MAGYAR MÁLTAI SZERETETSZOLGÁLAT „ŐSTÖRTÉNETE” 1989 ELŐTT

2019-ben, az 1989. nyári események harmincadik évfordulójával kapcsolatos megemlékezéseken, a magyar és a német sajtó gyakran hivatkozott a Magyar Máltai Szeretetszolgálat (MMSZ) szerepére. Az MMSZ két alapító tagja, Csilla von Boeselager báróné és Kozma Imre atya politikai bátorságának és vállalkozó szellemének köszönhető, hogy a Magyarországon áthaladó keletnémet menekültek áradata menedéket talált a budapesti zugligeti plébániatemplom kertjében, és az MMSZ gondjukat viselte, a Máltai Rend német egységeinek segítségével. Ez a tábor több mint 48 000 menekült életét könnyítette meg a hosszú, forró nyári hetek alatt, amíg a kiutazási döntésre vártak: de ami még fontosabb, hogy az intenzív médiajelenlét összpontosította a politikai vezetők és az európai közvélemény figyelmét, és hozzájárult a történelmi döntéshez, hogy szeptember 11-én megnyissák Magyarország nyugati határát.

Ez a cikk viszont nem ezekről az eseményekről szól, hanem az előzményeiről. Mi tette képessé az MMSZ-t, hogy vállalja ezt a kihívást? Hiszen alig néhány hónapja létezett: 1989. február 10-én alapították, hat nappal a civilszervezeteket engedélyező, 1989/II. sz. törvény kihirdetése után.

Az 1989-es tűzkeresztség – a nyári keletnémet menekültválság, és néhány hónappal később a román forradalomkor elvégzett nagyszabású akció – hosszú távra megalapozta az MMSZ identitását és öntudatát, valamint hírnevét Magyarországon és a régióban. Az MMSZ a mai napig a legnagyobb és legtapasztaltabb magyar civilszervezet: a magyar kormány, az EU és még sok más adományozó támogatásával többszáz egészségügyi, oktatási és szociális intézményt és projektet működtet nemcsak Magyarországon, hanem a szomszédos, sőt távoli országokban is.

Az MMSZ ereje és képessége arra, hogy ellássa 1989-es történelmi feladatait, nem a semmiből bukkant fel. E cikk célja, hogy rávilágítson erre a kevésbé ismert „őstörténetre”.

Úgy történt, hogy 1987–1988-ban két folyamat szerencsésen jött össze: évek óta tartó, csendes, növekvő humanitárius munka Magyarország területén az emigrációból működő Magyar Máltai Lovagok Szövetsége részéről, 1987-től már nyíltan, valamennyi aktív segítséggel, gyakran a

színpalak mögötti támogatással, vagy legalábbis jóindulattal a Magyar Katolikus Egyház és a magyar kormány részéről. A Máltai Lovagrend nyugat-európai és észak-amerikai nemzeti szervezetei támogatták az akciót, amit végül döntően befolyásolt egy kivételes adottságú hölgy, Boeselager Csilla lendületes munkája.

A másik fontos tényező Kozma Imre, egy dinamikus magyar katolikus pap aktivizmusa. Hosszú évek során, minden nehézség ellenére, felépített egy élénk ifjúsági közösséget Budapest egyik plébániájában, átadva nekik azt a keresztény társadalmi aktivista szellemet, amely szinte ismeretlen fogalom volt a centralizált, államközpontú szocialista Magyarországon.

Rövid bevezetés a Máltai Lovagrend történetébe

A Máltai Rend (teljes nevén: Jeruzsálemi, Rodoszi és Máltai Szuverén Ispotályos Szent János Lovagrend; a továbbiakban a „Rend”) a Római Katolikus Egyház egyik legrégebbi intézménye. A 11. század végén született a muzulmán kézben levő Jeruzsálemben, elkötelezett keresztény férfiak és nők csoportjaként, akik kórházat és zarándokházat vezettek, elsősorban a Szentföldre érkező keresztény zarándokok ápolására, de nyitva mindenki számára. Miután a keresztesek 1099-ben elfoglalták Jeruzsálemet, a csoport feladatai sokszorosára nőttek hatékony vezetője, Gerard (később Boldog Gerard) alatt; 1113-ban pápai kiváltságlevéllel önálló szerzetesi renddé vált, és hamarosan – miután sok keresztes lovag csatlakozott hozzá, akiknek katonai kiképzése nélkülözhetetlen erőforrás volt a jeruzsálemi királyságban – katonai szerepet is kapott a betegápoláson kívül. Az Ispotályosok a keresztes királyságok katonai erejének egyik oszlopává váltak, ugyanakkor megtartották szerzetesi fogadalmaikat és betegápoló szerepüket. Miután a muzulmán haderők 1294-ben meghódították a Szentföldet, a Rend áttette székhelyét Rodoszba, ahonnan a nyugati kereszténység előőrseként harcolt az erősödő oszmán birodalom ellen 1522-ig, amikor is Nagy Szulejmán hatalmas ostrom után kiűzte a szigetről. Ezután Málta szigetén telepedett le, ahol fontos szerepet játszott a délről Európát fenyegető török tengeri invázió megfékezésében. Málta Nagy Ostroma (1565) és a Rend részvétele a lepantói csatában (1566) voltak ennek a szerepnek a csúcspontjai. Ezt követően a Rend sikeresen harcolt az oszmán tengeri kereskedelem és a berber kalózkodás ellen.

1798-ban Napóleon harc nélkül elfoglalta Málta szigetét, és kiutasította a Rendet, amely akkor már az Oszmán Birodalom gyengülése miatt nagyrészt elvesztette katonai jelentőségét és hatalmát.

Bár évszázadokon keresztül katonai szerepén volt a hangsúly, a Rend mindig fenntartotta eredeti ispotályos hivatását. Rodoszon is, Máltán is nagy, korszerű kórházakat épített és tartott fenn. Máltán létrehozta az egyik legkorábbi európai orvosi egyetemet. Minden lovagnak, még a Nagymesternek is, rendszeresen részt kellett vennie „uraink, a betegek szolgálatában”: ez a hagyományos kifejezés évszázadokkal megelőzte a mai ügyfélközpontú, kommunikációt hangsúlyozó hozzáállást a szociális munkához. Így a Máltáról való száműzetés és katonai szerepének befejezése után a Rend új életet tudott kezdeni, római központtal, visszatérve eredeti hivatásához. A legtöbb tag azóta már nem tesz szerzetesi fogadalmat, hanem elkötelezett katolikus laikusként él. Ma a Máltai Rendnek több mint 13 000 tagja, valamint 120 000 alkalmazottja és állandó önkéntese van világszerte, akik orvosi és szociális munkát végeznek, és humanitárius segílyt nyújtanak háborúkban és katasztrófákban. A Rend megtartotta szuverenitását: római székhelye extraterritoriális kiváltsággal rendelkezik, diplomáciai kapcsolatokat tart fent 108 országgal, útlevéllel állít ki diplomatáinak. Ez a státusz fontos a humanitárius és közvetítő feladatok végrehajtásánál, különösen érzékeny politikai helyzetben: a Rend jó hírnevet élvez mint politikailag semleges szereplő, aki csak a római katolikus egyházhoz igazítja magát.

A Rend nemzeti szövetségekre van tagolva. Jótékonyági munkájának nagy részét a helyi törvények és szabványok szerint működő, helyileg nyilvántartott „segédszolgálatok” végzik, önkéntesekkel és fizetett alkalmazottakkal, akiknek nagy része nem rendtag. Ezek a segédszolgálatok a Máltai Rend nevével és emblémájával működnek; a Rend felügyeli őket, biztosítja lelki és szervezeti identitásukat, lefekteti az irányvonalakat. A Magyar Máltai Szeretetszolgálat (MMSZ) egyike a Rend nagyobb nemzeti segélyszervezeteinek: a kiszolgált ország méretéhez képest messze a legnagyobb.

Az Ispotályos Rend már a 12. században megjelent Magyarországon. II. Endre király tagja volt a Rendnek, donátusi rangban, és gazdagon hozzájárult a jeruzsálemi műveletekhez. IV. Bélát a Jánoslovagok szöktették meg a tatárok elől. A Rend részt vett a tatárok, pogányok, törökök elleni háborúkban. Rendházai az ország legfontosabb hiteleshelyei közé tartoztak: az Aranybulla hét példányából egy a Jánoslovagokhoz került letétbe. A mohácsi vész után a Rend elvesztette befolyását és birtokait Magyarországon, végül teljesen eltűnt. Az Osztrák-Magyar Birodalom felbomlásáig a magyar máltai lovagokat a Cseh-Osztrák nagyperjelségbe sorolták be.

1928-ban, mintegy 50 taggal, független nemzeti szövetség jött létre Magyarországon: a Magyar Máltai Lovagok Szövetsége (MMLSZ)¹. A gyors fellendülésnek induló szervezet több karitatív egészségügyi intézményt hozott létre, illetve támogatott. 1939 után munkájuk a háború szülte nyomorúság enyhítésére irányult, többek között a hadiárvak támogatására.

A második világháború után a Rend jelenléte ellehetetlenült Magyarországon. Az MMLSZ akkor 121 tagjának nagy része nyugatra menekült, többen életüket veszítették vagy eltűntek, az itthon maradtak pedig súlyos nehézségekkel küzdöttek, vallási életüket és karitatív tevékenységeiket egyéni alapon, csöndben folytatták, amennyire lehetett.

A nyugatra menekültek aktívak maradtak a Rendben, és hívek annak magyar egységéhez. 1954-ben újjászervezték az MMLSZ-t római székhellyel, az egész nyugati világban szétszóródott mintegy 50 taggal; Pallavicini Hubert és Kállay Kristóf elnökök fáradozásainak köszönhetően ez a létszám 1988-ra 150-re gyarapodott, részint a háború utáni, részint az 1956-os menekültek kiváló katolikus magyarjainak köréből. Mindenki abban az országban csatlakozott a Rend helyi tevékenységeihez, ahol élt; amellet támogaták a magyar menekülteket – elsősorban egyetemi tanulmányok finanszírozásával – és diszkrétan segítettek Magyarországon belül, többnyire egyéni természetbeni segélycsomagokkal a rászoruló családoknak (az úgynevezett „IKKA-csomagok”-kal), amelyeket még a sötétebb korai években is lehetett küldeni.² Később, amikor egyesek már hazautazhattak, gyógyszereket és pénzbeli támogatást juttattak egyes rászorulóknak informális, személyes csatornákon keresztül.³ (A Máltai Rend végig feketelistán volt, tehát névtelenül kellett cselekedni.) Az 1980-as években fokozódtak az akciók, és alkalmanként kiterjedtek az erdélyi és felvidéki magyar közösségekre is.⁴ Néhány alkalommal több tonnás küldemények mentek a Rend francia raktárából a Lékai bíboros által pártfogolt karitatív szervezeteknek.⁵ 1985-ben először csatlakozott egy magyarországi zárándok a Rend éves zárándoklatához Lourdes-ba.

¹ Nem összetévesztendő a már említett Magyar Máltai Szeretetszolgálattal (MMSZ). A továbbiakban sűrűn fog szerepelni mindkét rövidítés.

² MMLSZ évi pénzügyi beszámoló a '60-as, '70-es évekből (különböző archívumokból).

³ Egy ilyen példára találhatunk egy 1987. januári, az MMLSZ vezetőségének címzett levélben, amely felterjeszt egy külső személyt egy máltai kitüntetésre: „1983 óta rendszeresen juttat jelentősebb mennyiségű és igen magas kereskedelmi értéket képviselő gyógyszert [...] Magyarországra, Szlovákiába és Erdélybe [...] mint a Rend adományát.”

⁴ Aczél Endre életrajza, *Életsorsok*, II. kötet, 22. – MMLSZ (2019)

⁵ Kállay Kristóf elnök évi beszámolója, 1986. november.

Ezeknek a kezdeményezéseknek egyik fontos helyi kapcsolata Dessewffy László budapesti újságíró volt, akit családi és baráti kapcsolatok fűztek a Rendhez.

A zugligeti közösség: katolikus karitatív aktivizmus

Dessewffy László a hetvenes évek eleje óta barátságban volt Kozma Imre atyával, aki a lányát tanította katekizmusra.⁶ A fiatal és dinamikus Kozma Imre a belvárosi Szent Ferenc plébániánál működött, ahol kiemelt figyelemmel foglalkozott a gyerekekkel és fiatalokkal. Ez nem maradt észrevétlenül a hatóságok részéről, akik sikertelenül próbálták bevonni a békepap-mozgalomba; 1977-ben áthelyezték a zugligeti Szent Család plébániába, egy csendes, külvárosi budai közösségbe. Kozma Imre ott is megtalálta az utat: ott hozta létre a „legendás” ifjúsági közösséget, amely az MMSZ magjává vált.

Kozma atya kivételesen jól tudott bánni gyermekekkel és fiatalokkal, ugyanakkor elkötelezett társadalmi aktivista volt. A katekizmus órákban és ifjúsági csoportjaiban nem annyira a teológiai alapelveket hangsúlyozta, hanem inkább a keresztény szeretet gyakorlati oldalát. Az egyik híres mottója ez volt: „A kereszténység nem elmélet, hanem praxis!” – Ennek megfelelően a hívek, és különösen a fiatalok, kihívást kaptak arra, hogy olyan mértékben kapcsolódjanak be a karitatív közösségi munkába, ami teljesen szokatlan volt egy szocialista rendszerben, ahol az államé a felelősség minden szolgálatért, független civilszféra nem létezik, az egyház pedig vissza van szorítva a templomok falai mögé.

Kozma Imre először is a közösségtudatot fejlesztette ki, úgy, hogy a híveket beszervezte, önkéntes alapon, a templom javítására és helyreállítására. Ezután feltérképezte azokat a családokat, akik egészségi, szegénységi vagy más társadalmi problémák miatt segítségre szorultak. Ifjúsági csoportjainak kiadta feladatként, hogy segítsenek nyugdíjasoknak a takarítással és bevásárlással, gyerekeiket egyedül nevelő szülőknek a gyerekek felügyelésében, a fogyatékkal élők gondozásában és szállításában. Ezek a tevékenységek a katekizmus kötelező részét képezték. Így a zugligeti plébánia a keresztény társadalmi aktivizmus példamutató közösségévé vált, és az általa nevelt fiatalok jelentősen hozzájárultak ennek a szellemnek a terjesztéséhez egy olyan társadalomban, amelyben azt negyven év központosított állami irányítás elfojtotta. Ezekről az

⁶ Kozma Imre levele Dessewffy Lászlónak, 2000. május 5., és Dessewffy László felelete, 2000. június 20. (Dessewffy László archívuma)

évekről megható visszaemlékezéseket lehet olvasni Dobos Marianne *A Szeretet önkéntesei* című könyvében⁷.

1986 októberében az MMLSZ évi lelkigyakorlatát tartotta Velencében. Ez volt minden évben az alkalom arra, hogy a világ minden tájáról összegyűlt tagok megbeszélhessék az év eseményeit, irányítást kapjanak a jövőre, és fontos döntéseket együtt hozzanak meg. A *glasznosztj* és a *peresztrojka* történelmi kontextusában, az 1986-os napirend egy fontos kérdést tartalmazott: a határozatot, hogy a Rend nyíltan megjelenjen Magyarországon, együttműködve az Egészségügyi Minisztériummal és a katolikus egyházi struktúrákkal. A Rend elsődleges feladata a betegek segítése volt: a magyar egészségügyi rendszer mély válságban volt, és az MMLSZ tudta, hogy a Rend jelentős segítséget képes mozgósítani. Ezt a döntést természetesen informális kapcsolatok előzték meg a Rend magyarországi kapcsolataival és szimpatizánsaival; ezenkívül Kállay Kristóf, az MMLSZ elnöke már előbb találkozott Szakos Gyula püspökkel, a Magyar Katolikus Egyházi Szeretetszolgálat elnökével, ez utóbbinak római látogatása alkalmából. Dessewffy László, akit meghívtak a találkozóra, beajánlotta Kozma atyát mint helyi operatív kapcsolatot.

Az MMLSZ tagjai elkezdtek a szóba jöhető források mozgósítását: a legelsőek a Rend nagy nyugati segédszolgálatai voltak, amelyek adományozott gyógyszereket és orvosi felszereléseket gyűjtő raktárakat működtettek, rászoruló országokba történő továbbításhoz. A francia szövetségnek volt egy raktára Versailles-ban, a svájci szövetségnek Bernben, a német szövetségnek pedig több ilyen raktára volt. Az MMLSZ ott élő tagjai felvették a szükséges kapcsolatokat. 1987 januárjában Kállay Kristóf hivatalos levelet írt Szakos Gyula püspöknek, amelyben bejelentette a Rend szándékát.⁸

A hivatalos áttörés 1987. február-márciusban történt, amikor a Rend (Thierry János és Piazza Péter által képviselve) Dessewffy László és Kozma Imre atya kíséretében találkozott Szakos püspökkel és megszerezte a Magyar Katolikus Egyházi Szeretetszolgálat hivatalos hozzájárulását az MMLSZ-szel való együttműködéshez. A Magyar Katolikus Egyházi Szeretetszolgálat valójában pusztán az egyház belső segélyszervezete volt, saját idős papjai számára; de most a Rend helyi „ügynöke” lett minden segélyszállítmányra, amit a Rend Magyarországra irányítana. Megállapodtak abban, hogy minden szállítmányt a zugligeti plébánia raktárában rakodnak ki, Kozma atya közössége leltározza, és onnan

⁷ Dobos Marianne: *A Szeretet Önkéntesei* – Fórum Rt., 1990.

⁸ Kállay Kristóf levele Szakos Gyula püspöknek, 1987. január 6. (Piazza Péter archívuma)

osztják szét. Kozma atyát és Dessewffy Lászlót a Rend helyi képviselőiként akkreditálták erre a műveletre.⁹ Ezután találkoztak az egészségügyi miniszterhelyetessel, hogy hivatalosan ismertessék a Máltai Rend által nyújtott támogatási ajánlatot, tájékoztassák a kormányt a javasolt logisztikai folyamatról, és megtudják a minisztérium legsürgősebb szükségleteit.¹⁰ Megállapodtak abban, hogy az állami egészségügyi szolgálat a Katolikus Szeretetszolgálaton keresztül fogadja el a gyógyszerek és az orvostechnikai eszközök adományait, abban a tudatban, hogy ezeket a Máltai Rend adományozta. Megállapodtak abban is, hogy a minisztérium két tisztviselője Versailles-be utazik, az MMLSZ vendégeként, hogy kiválasszák a legszükségesebb gyógyszereket és felszereléseket a Rend francia szövetségének raktárából. Ez 1987 márciusában történt meg,¹¹ és az első tehergépkocsi, 7 tonna orvosi felszereléssel és kellékekkel, áprilisban indult. Ugron Imre – az MMLSZ német területi munkacsoportjának vezetője – kapcsolatainak köszönhetően a Hungarocamion ingyenesen vállalta a szállítást.¹²

Ugron Imre – aki akkoriban egy amerikai vállalat kelet-európai kereskedelmi igazgatójaként dolgozott Németországban, amely orvosi és kórházi felszereléseket forgalmazott – a Németországban élő magyar lovagokkal együtt elkezdte mozgósítani a Németországban rendelkezésre álló tekintélyes forrásokat, nemcsak a Máltai Rendtől, hanem más csatornákon keresztül is. Ekkor vont be egy régebbi ismerőst, a magyar származású Csilla von Boeselager bárónét.

Az első francia küldemény több nehézséget tárt fel a bürokratikus eljárásokkal és a helyi elosztással kapcsolatban (lásd alább), ami némi késést okozott a további szállítmányoknál, miközben igyekeztek ezeket elsimítani vagy más utakat találni. Az egyik ilyen kísérlet során – egy közvetlen látogatás alkalmából Paskai bíborosnál, 1987 októberében – Ugron Imre és Boeselager Csilla a következő javaslatot kapták a bíborostól: „Csomagolják az adományaikat egy bőröndbe és juttassák csak hozzám, majd én gondoskodom a szétosztásról.” Mind a ketten megemlíti ezt a szórakoztató és tanulságos anekdotát emlékezéseikben.¹³

⁹ Piazza Péter levele Virányi kanonoknak, a Magyar Katolikus Egyházi Szeretetszolgálat elnökének, 1987. május 11. (Dessewffy László archívuma)

¹⁰ Szakos Gyula püspök levele Juszt Lajos miniszterhelyettesnek, 1987. április 6. (Dessewffy László archívuma)

¹¹ Dr. Bóna Endre és Németh György farmakológus jelentése, 1987. április 2. (Dessewffy László archívuma)

¹² Évi jelentés a 1987. február–1988. februári akcióról. (Dessewffy László archívuma)

¹³ Dobos Marianne: *A Szeretet Önkéntesei*. Fórum Rt., 1990, 39.; Ugron Imre visszaemlékezései, Máltai Hírek, 2016. szeptember.

Az akció azonban folytatódott. 1987 októberében megérkezett az első küldemény Németországból – Boeselager Csilla kíséretében – és az év vége előtt, több MMLSZ-tag erőfeszítéseinek köszönhetően,¹⁴ még három szállítmány érkezett, kettő Németországból és egy Franciaországból. Boeselager Csilla messze a legdinamikusabbnak bizonyult, és rögtön a kezdettől jelentős eredményeket mutatott. 1987. novemberre már létrehozott egy informális „Action Help Hungary” nevű szervezetet a Rend német segélyszolgálatának nevében, szórólapokat osztott, körbejárta a szóba jöhető német egészségügyi intézményeket és egyéb potenciális adományozókat, és összeállította második kamionos rakományát.¹⁵ Ennek során találkozott Kozma atyával: rögtön kiváló összhang és munkakapcsolat alakult ki köztük, amelynek erős pozitív hatása volt a MMSZ működésére Csilla asszony korai haláláig, 1994-ig.

Kozma atya zugligeti ifjúsági csapata látványos módon állta a sarat. „[...] ha jött egy kamion, akkor megjelent Dessewffy Laci, vagy Adányi Laci beszólt hittanórára, hogy »na gyertek rámolni!«, vagy esetleg felhívtak telefonon, hogy: »Szepi! Szervezz ide X embert, mert rakodni kell.«” – emlékszik vissza Schumicky András¹⁶. Az egész akció nem lett volna lehetséges ezeknek a fiataloknak az energiája és elkötelezettsége nélkül. Ők lettek a jövő MMSZ-ének kemény magja, és közülük néhányan – már középkorúak, de még mindig elkötelezett aktivisták – az MMSZ jelenlegi vezetői és fő munkatársai.

A szállítást nem volt egyszerű megoldani. A Hungarocamion hosszú távon nem tudott ingyenes szállítást biztosítani, ahogyan azt 1987 áprilisában tette, de novemberben bejegyezték, hogy minden máltai küldeményt féláron számláz.¹⁷ A számlákat a Magyar Katolikus Szeretetszolgálat fizette ki, és amennyire lehetséges volt, az árat utólagosan megtérítették a kedvezményezett szervezetek. 1988 végéig a Hungarocamion összesen 740 000 forintot számlázott, amelyből a kedvezményezett intézmények valamivel több mint 500 000 forintot térítettek meg, a fennmaradó rész kifizetése – 240 000 forint, a mai értéken körülbelül 10 000 USD értékben – a Katolikus Szeretetszolgálatra maradt.¹⁸ Érdeemes hangsúlyozni ennek kapcsán, hogy a Magyar Katolikus Egyház nem tartotta magát távol az akciótól, amint egyesek vélik, sőt, igen je-

¹⁴ Az archívumokban többször szerepel Károlyi György, Erődi-Harrach Vilmos, Dr. Perjés Ottó és Kállay András neve, de sok más rendtag is részt vett a munkában.

¹⁵ Boeselager Csilla levele Piazza Péternek, 1987. november 16. (Piazza Péter archívuma)

¹⁶ Dobos Marianne: *A Szeretet Önkéntesei* – Fórum Rt., 1990, 129.

¹⁷ Virányi kanonok levélvázlata a Hungarocamionnak, amelybe egy előző napi megbeszélésre utal, és lefekteti a megállapodás pontjait – 1987. november 17. (Dessewffy László archívuma)

¹⁸ Magyar Katolikus Szeretetszolgálat pénzügyi beszámolója, 1989. január 17. (Dessewffy László archívuma)

lentős saját forrásokat fektetett bele, a jogi felelősségén és az emberi erőforrásain kívül.

Az akció, amint az várható volt, több nehézséggel szembesült. Az első – ami hozzájárult 1987-ben az első és a második szállítmány között hét hónap eltolódáshoz – a szétosztásra vonatkozó megállapodás be nem tartása volt. Az első küldeményt a Magyar Katolikus Szeretetszolgálat közvetlenül továbbította saját intézményeinek, feszült levélváltást okozva az MMLSZ vezetősége és Szakos püspök beosztottjai között 1987. május-júniusban.¹⁹ A küldeményt végül kölcsönösen elfogadható módon átirányították, a későbbi szállítmányok megegyezés szerint a zugligeti plébánia raktárába kerültek, és a későbbi levelezésben és jelentésekben ez a kérdés nem merül fel többé.

A második nehézség a bürokratikus eljárásokkal volt. „A Katolikus Szeretetszolgálatot a hatóságok úgy tekintik, mintha félúton lenne egy magánszemély és egy állami intézmény között, és ennek eredményeként mindkét kategória bürokratikus eljárásait alkalmazzák”.²⁰ Szerencsére a közszolgálatban több szimpatizáns is volt, akik óriási segítséget nyújtottak az akadályok leküzdésében. A személyes kapcsolatok, folyamatos erőfeszítések és eme tisztviselők jóindulatának köszönhetően fokozatosan el lehetett simítani az engedélyek megszerzésének összetett folyamatait az Egyházügyi Hivatal, a vámhatóságok, a Nemzeti Bank, a Gyógyszerészeti Intézet és az Orvostudományi Intézet elvárt eljárásrendjében. (Több segítőkész tisztviselő később írásbeli elismerést és hivatalos kitüntetést kapott a Rendtől. Néhányan beléptek a Rendbe.) El lett intézve a vámmentesség. Több állami iroda csendben-halkan együtt dolgozott a Máltai Renddel ezen időszak alatt, vagy legalábbis szemet hunyt: az akciót ilyen együttműködés nélkül nem lehetett volna végrehajtani.

Harmadsorban, az akció elkerülhetetlenül féltékenységet és vádakát váltott ki a különféle intézmények között, akik elhanyagoltnak érezték magukat az elosztási tervekben – nem kevés sértődést és kiégést okozva a korai munkatársak közt. Egy sor levelezés maradt fenn erről a levéltárban.²¹

Külön említést érdemel az akkori menekültválság. 1988 közepére Magyarország több mint 20 000 friss menekültet fogadott be Erdélyből. Az állami és az egyházi struktúrák nem voltak képesek arra, hogy egy ekkora tömeget elhelyezzenek és integráljanak. A máltai szállítmányok jelentős mennyiségű használt ruházatot, bútort, tartós élelmiszert és különféle tárgyakat is tartalmaztak, amelyek egy részét ezeknek a mene-

¹⁹ Piazza Péter archívuma.

²⁰ 1987–1988. februári jelentés. (Dessewffy László archívuma)

²¹ 1989 közepén történt levelezés. (Piazza Péter archívuma)

külteknek osztották szét. Ezt főleg a zugligeti önkéntesek bonyolították le, akik országszerte szállították a menekülteknek a segílyt. Az MMLSZ pénzbeli adományokat kért tagjaitól, hogy munkaeszközöket vásárolhasson a menekült kézművesek és technikusok számára, amivel újra-kezdhetik életüket.²²

Két részletes jelentés áll rendelkezésre a korai évek működéséről. Ezeket Dessewffy László írta, Szakos Gyula püspöknek címezve. Az első 1987 márciusától 1988 februárjáig terjed; a második, 1988. március 1-jétől decemberig. Lényegük a következő:

– 1987. március és 1988. február között: tíz kamion orvosi és kórházi felszerelés, gyógyszerek, valamint jelentős mennyiségű használt ruházat érkezett Budapestre: kettő a Rend versailles-i raktárából, hat a német raktárakból. Hármát ingyenesen szállítottak – egyet a Hungarocamion, egyet egy magánvállalat és egyet a német Máltai Rend; a többit féláron szállította a Hungarocamion. A természetbeni adományok nemcsak a Máltai Rend raktáraiból származtak, hanem közvetlenül nyugatnémet intézményektől, elsősorban Boeselager Csilla tevékenységének köszönhetően: például a Német Vöröskereszt, a Lions Club, a frankfurti egyetemi klinika, a Dortmundi Városi Kórház, a heidenheimi tartományi kórház és még sokan mások.²³

– 1988. március 1. és december között: harminc teherautó, egy Versailles-ből, egy Svájból, a többi Németországból, főleg Ugron Imre és Boeselager Csilla erőfeszítései révén. Tartalmaztak kórházi felszereléseket (többek közt 400 modern kórházi ágyat, két röntgengépet, tomográfot), kellékeket, sok gyógyszert, amelyeket 12 állami intézménynek osztottak szét; nagy mennyiségű tejport, bébiételt és vitaminokat, amelyek Romániába, illetve menekültekhez kerültek; általános segélycikkeket (elsősorban használt ruhák, bútorok és háztartási készülékek), amelyek több állami és egyházi intézménybe kerültek.²⁴

Különös öröm volt a Rend számára, hogy számos állami kórházat, amelyek részesültek a nagyszabású adományokból, rá tudtak venni arra, hogy újból megnyissák a régen zárva tartott kórházi kápolnákat (vagy újakat létesítsenek), és ismét engedélyezzék a lelkeszi látogatásokat a betegek lelki ápolására.

A nagy egészségügyi akció volt a Máltai Rend meghatározó projektje a rendszerváltás előtti időszakban, de közben más módon is megjelent: magyar zarándokok nyíltan vettek részt a Rend éves Lourdes-zarándoklatain 1987-ben és 1988-ban; 1988. augusztus 20-án, a Szent

²² Kállay Kristóf körlevele az MMLSZ tagjainak, 1988. május. (Piazza Péter archívuma)

²³ MMLSZ német munkacsoportjának 1988. évi jelentése. (Piazza Péter archívuma)

²⁴ 1988. március–decemberi beszámoló. (Dessewffy László archívuma)

István Bazilika előtt tartott első nyilvános ünnepi szentmisén, negyven év után, soktagú rendi küldöttség vett részt a Rend templomi köntösében:²⁵ a Rendnek ez volt az első ünnepélyes megjelenése a háború óta. A magyar sajtóban több kedvező hangú, informatív írás jelent meg a Máltai Rendről²⁶, így a magyar közönség megismerhette az addig teljesen ismeretlen szervezetet, és elő lett készítve a Magyar Máltai Szeretetszolgálat színre lépése. De ami ennél is fontosabb: kezdett a köztudatba kerülni a civilszervezetek – különösen az egyházi szervezetek – karitatív szerepének kérdése.

Politikai szempontból érdemes megemlíteni, hogy Habsburg Ottó főherceg Kállay Miklós, a Rend akkor egyetlen Magyarországon élő tagjának meghívására jött először Magyarországra 1988-ban.²⁷ Ez volt az előfutára az 1989. augusztusi Páneurópai Piknik híres kezdeményezésének, ami jelentősen hozzájárult az akkori események kibontakozásához.

1988 vége felé az akció már olyan méreteket öltött, hogy nem lehetett tovább dolgozni saját szervezet nélkül. Az MMLSZ és a Rend német segélyszolgálatával együtt jegyezték be Németországban az Ungarischer Malteser Caritas-Dienst nevű szervezetet²⁸, ami konszolidálta a nagyszabású akció pénzügyi műveleteit, és lehetővé tette a jogilag rendezett készpénzes átutalásokat, amelyekre egyre inkább szükség volt a szállítás és a logisztika finanszírozásához.²⁹

Alig két hónappal később lehetővé vált egy megfelelő civilszervezet létesítése Magyarországon is. 1989. február 10-én lett bejegyezve a Máltai Rend magyar segédszervezete – a Magyar Máltai Szeretetszolgálat (MMSZ) –, alig hat nappal az erre vonatkozó törvény kihirdetése után. Kozma Imre lett az elnök, a Rend központi vezetőségének külön engedélyével, mivelhogy akkor még nem volt tagja a Rendnek, azonkívül pap volt: mindkét pont ellentmond a Rend előírásainak a segédszervezeteivel kapcsolatban, de az adott esetben ez volt az egyetlen helyes megoldás.³⁰ (Egy évre rá fölvtették a Rendbe, ahol azóta magas rangot ért el.) Az MMSZ hamar függetlenítette magát a Katolikus Szeretetszol-

²⁵ A küldöttségben katolikus máltai lovagok és protestáns johannita lovagok együtt vettek részt. Ez azóta is minden évben így történik a Szent István napi körmeneteken.

²⁶ Pl. *Máltai Súlyom – demokratikus Ispotályosok*. In *MAGYARORSZÁG Politikai és Társadalmi hírlap*, 6.v. 1988; Kállay Kristóf beszélget Dr. Ságvári Ágnessel, *Képes Hét*, 1988. április; cikk az *Új Emberben*, 1988. május 29.; *Segít a lovagrend*, In *Népszabadság*, 1989. január 29.

²⁷ Kállay Miklós életrajza, *Életrajzok*, II. kötet, 241. – MMLSZ (2019)

²⁸ Egyes források ezt a MMSZ kezdetének tekintik. Ez téves, mivelhogy egy más összetételű, más célú és más jogi alapon működő szervezetről van szó. Az UMCD az 1990-es évek közepén feloszlódott, miután befejezte küldetését.

²⁹ Szakos püspöknek intézett jelentés az 1988-as tevékenységekről, 1988. november 17. (Dessewffy László archívuma)

³⁰ Személyes közlés Ugron Imrétől.

gálattól, és önállóan folytatta az akciót, még jópár évig, a Máltai Lovagrend németországi, osztrák és más nyugati szervezetei folyamatos anyagi és természetbeni támogatásával és az MMLSZ külföldi tagjai közreműködésével.

Néhány hónapon belül az MMSZ – Boeselager Csilla és Kozma atya merész, politikailag és személyesen kockázatos döntése folytán, valamint Kozma atya zugligeti közösségének teljes támogatásával – látványosan bekapcsolódott az 1989. nyári eseményekbe. De azok az események és a folytatásuk már egy más történet.

1% METAFIZIKA

ZRÍNYI MIKLÓS

NE BÁNTSD A MAGYART!

Az török áfium ellen való orvosság

(részletek)

„Ne adja Isten azt, hogy az én pennám az idegen nemzeteknek akár-melyikéről is igyekezzék gyalázatokat írnia: nem az én célom az, mert tudom minden nemzetnek maga dicsőségét elegendőképpen mindennap historiákkal is bizonyítani. De azt concludálni kívánom, hogy mi magyarok ne tegyünk fundamentomot senki vitézségében, hanem míg Isten ép kezet-lábat adott kinek-kinek, azon erőlködjék, hogy az idegenek ne legyenek szükségesek principaliter, hanem accessorie, segítségképpen, mert bizonyára az mi sebünk senkinek úgy nem fáj mint minékünk, senki nem érzi nyavalyánkat, úgy mint mi. Tehát következik abbul, hogy senki olyan serényen is nem nyul az orvossághoz, mint minékünk kellene nyulnunk, főképpen ha az az orvosság veszedelemmel jár.

Itt talám valaki engemet megszólít s kérdi tülem: mit akarsz ezekből a sok beszédekből kihozni? mit tanácslasz? könnyü akárkinek is deklamálni, prédikálni, de orvosság kell a betegnek, flastrom a sebnek. Én arra rövideden felelek, meg is duplázom kiáltásomat: Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik, és jó vitézi resolutio! Ezenkívül én semmit sem tudok, sem mondok. Avagy azért, magyarok, evvel oltalmazzuk meg magunkat, avagy vitézül haljunk meg mindnyájan, mert non datur aliud medium. Elfussunk? nincs hová, sohun másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem megyen, hogy minket helyheztesse belé: az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannoniában. Hic vobis vel vincendum vel moriendum est.

De miért kelljen elvesznünk avagy kétségben esnünk, míg csontjainkban velő, ereinkben vér, míg Isten mennyországban az mi bizodal-munk lehet, míg karunkban kopját, markunkban szablyát szoríthatunk? Avagy külön compositióból vagy-e az mi ellenségünk felépítve? vagy nem azoktól a vitéz magyaroktól származtunk-e mi, kik kevés néppel számtalan sok ezer pogányokat kergettek? Nincsen-e Isten-

nek hatalmában Hunyadi győzedelmeit, Mátyás király dicsőségeit kezünkben ismét ujjonnan megvirágoztatni? De ugy, ha mindnyájan egy szívvel, egy lélekkel, segítségül híván Istennek szent nevét, körmosen nyulunk a magunk dolgához, és fáradunk, vigyázunk, tusakodunk az mi életünkért. A fáradhatatlan szorgalmatosság, az unalom nélkül való vigyázás, az kész gyorsaság és a gyors készség szokta annak a drága fának gyümölcsét elérni, kit az emberek dicsőségnek hívnak. Minékünk pedig magyaroknak nem csak dicsőségünk, de a megmaradásunk is abban vagon. Nem vakmerőségre hívok senkit, nem habahurjául kívánom az mi nemes resolutionkat, hanem okosságnak mértékletességével és állhatatos szívünknek megkeményítésével akarnám hogy előállanánk erre a nemzetünknek utolsó szükségére és a szerencse-birónak utolsó sententia-kimondására.”

*

„Nem kell minekünk oly nagy ellenség mint a török; egy canicula melege, egy februariusnak szele, egy éjszakának virasztása, egy napnak koplalása megrontja a hadainkat és semmivé teszi. Ilyenek a mi köz hadaink; de mivel jobb ennél a nemesség? mivel jobb az uri rend? Bizonyára mind egy bordában szöttek vagyunk, egy cseppnyire is egyik rend a másikat nem csufolhatja. A mostani nemes nem gondolja meg, micsoda az igaz nemesség, mivel nyerték meg az mi eleink a nemességet, mivel tartatik is meg. Egy nemzet sem pattog úgy s nem kevélykedik nemesség titulussával mint a magyar, maga annak bizonyítására, conservatiójára, látja Isten, semmit nem cselekeszik. Ülnek haszontalanul fiaink vagy otthon atyjoknál és anyjoknál, vagy, ha ugyan derekasan látni, hallani akarnak (az mint ők mondják), egy magyar ur udvarában beállanak és szerződnek. Ott mit tanulnak? innya; mit többet? pompáskodni, egy mentét arannyal megprémézni, egy kantárt pillangókkal felcizfrázni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pipeskedni, egy paripát futtatni, egy szóval: esküdni, hazudni és semmi jót nem követni. Hej, mely különb vala amaz lacedemoniai asszony, mikor a fiát, mely immár felnevelkedett vala, felfegyverezvén jó módjával, egy paist ada végtére neki ezen szókkal: aut cum hoc, aut in hoc, azaz: avagy ezt hozd haza tisztességesen, avagy ebben halva hozzanak becsülettel. Mi pedig nem így, hanem ha udvarban nem megyen is az ifju, sem hadban, sem végekben, sem idegen országokban vitézlő mesterségeket tanulni nem megyen ugyan, hanem egy prókátorságot patvarián, nem az igazságnak szeretetiből pedig, hanem másokat nyomorítani kívánván tanul, vagy papságra adja magát, Isten tudja micsoda indulatból. Az urfiak szintén ilyek; az ital legnagyobb mesterség és katonaság, mentül aljasabb

s rosszabb lovászokkal, kóborló katonácskával társalkodhatnak, legnagyobb katonaságnak tartják; osztán ha a husz esztendő alig érik is el, mindeniknek feleség kell. Ha tizen volnának is egy familiából, senki nem tanul tudományokat, senki nem lesz zarándokká, hogy láthasson, tudhasson abból valamit hazájának szolgálni. Ezek kívánják osztán a generálisságot, és ugyan ezeknek kell adnunk, mert nincs más jobb.

Oh egek! Oh Isten! mért hoztál ki minket Scitiából, holott ottan avagy nem bomlottunk volna meg ennyire az Campaniában, avagy ha bomlottunk volna is, nem látott volna ennyi világ minket magunk rosszasága miatt veszni. De ha nincs haszon a panaszolkodásban és a haszontalan való fohászkodásban, nyuljunk az remediumokhoz ha vagyon; s vagyon is penig, ha akarunk. Mert noha az mi magunk népét az mint mostan vagyon, jól leábrázoltam, ugyan mindazonáltal, ha kérde: kit kívánok s micsoda nemzetet akarok oltalmamra, azt mondom: a magyart kívánom. Miért? azért, mert ez legalkalmasabb, legerősebb, leggyorsabb és, ha akarja legvitézebb nemzetség. Kétszáz esztendeje leszen immár, hogy a magyar törökkel harcol. Hányszor a török császárok személyek szerint sok száz ezer emberekkel jöttek országunkban, csak az egy szultán Szulimánnak is, ki legvitézebb császár vala az ottomán nemzetben, öt expedíciója volt, de mégis Isten nem hagyott mindnyájunknak elveszni; az mi veszett is, többire békesség alatt s frigynek színe alatt vesz, hogysem hadakozásban. Azért magyart kívánok oltalmamra, nem indust, nem garamantát, sem olaszt, sem németet, sem spanyort. Csak jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára militarem disciplinam: egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók, és ha kevesen vagyunk is, nem oly kevesen azért, hogy a török ebekkel meg ne bánassuk, hogy ily semminek tartott minket.”

(Zrínyi Miklós: *Ne bánts a magyart. Az török áfium ellen való orvosság.* Szépirodalmi könyvkiadó, 1983, Budapest, 90–92; 95–97.)

KÖRKÉP

STAMLER ÁBEL

EGY ÉLETÚT ÁLLOMÁSAINAK FELTÁRÁSA

Ormos István könyvéről

1929-ben a Magyar Szemle Társaság kiadásában, *A Magyar Szemle Kincsestára* sorozatban egy kisalakú, 80 oldalas kötet jelent meg Kmoskó Mihály tollából, *Az iszlám keletkezése* címmel. A sok tekintetben kifogásolható, pongyola fogalmazású kötet utolsó mondata, amelyben a szerző az „arab-iszlám történelem talán legjelentősebb dinasztiáját” jellemzi, így szól: „Így mutatkozott be az abbászidák »áldott uralkodóháza«, ahogy ezt a képmutató rablóbandát a következő századok hazug és tendenciózus történetírása nevezte.”¹ Amint Ormos István írja, „ez a stílus magyar nyelvű tudományos műben ma is elfogadhatatlan, és 1929-ben még inkább az volt.” De ki volt Kmoskó Mihály, egy ilyen, a korban illusztris társaság mindenképpen változó színvonalú, ismeretterjesztő könyvsorozatának egyik szerzője?

Azt gondolhatnánk, hogy mindenekelőtt a fenti kérdés megválaszolása miatt érdekes Ormos István monográfiája, azonban ez a leegyszerűsítés nem állja meg a helyét. A szóban forgó könyv két különálló munkát tartalmaz: Ormos István monográfiáját Kmoskó Mihályról (11–250.) és Kmoskó Mihály *Jelentés a szíriai katolikus missziók jelen állapotáról* című, 1916-os közel-keleti tanulmányútja után készített feljegyzéseit (253–329.). A kötetet ezt követően exkurzusok (valójában lábjegyzetnek túl hosszú, magyarázó jellegű eszme-futtatások), a bibliográfia, a képek és térképek, valamint a névmutató teszik teljessé.

Kmoskó Mihály 1876-ban született a felvidéki Illaván, szlovák nemzetiségű, s mint Ormos István kutatásiból tudjuk, szlovák anyanyelvű családban. Egyetemi tanulmányai során elmélyedt a héber, az ószövetségi arámi, a szír és az arab nyelvekben, valamint az assziriológiában is. 1898-ban szentelték pappá Esztergomban, 1899-ben pedig a teológia doktora lett, „a budapesti egyetem hittudományi kara 1908-ban magántanárrá képesítette Kmoskót”, később ugyanitt tanészévezető, tudományos munkássága mellett élénk, antiszemita publicisztikai tevékenységet folytatott. 1918-19-ben a hittudományi kar dékánja, ahonnan a Tanácsköztársaság kikiáltását követően ismeretlen helyre távozott. Erről az időszakról írja Ormos, hogy „Kmoskó április 5-én újra eltávozik Budapestről s az ekkor már csehszlovák megszállás alatt álló Felvidékre utazik, hogy az új cseh-

¹ Kmoskó Mihály: *Az iszlám keletkezése*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1929, 78.

szlovák államhatalom szolgálatába szegődven [...] egyetemi katedrához jusson Pozsonyban vagy Prágában.” Hirtelen „disszidálása” és visszatérése négy évig tartó igazoló eljárásra adott okot, mivel tulajdonképpen hazaárulást követett el. A vizsgálóbizottság, amelynek egyik tagja a neves teológus Schütz Antal volt, különösen felrótta neki, „hogyan olyan válságos időben hagyta magára a kart, amelynek a vezetője volt, amikor annak a legnagyobb szüksége lett volna rá, és amikor éppenséggel mindenekelőtt az ő feladata lett volna, hogy megvédje s gondoskodjék róla.” Kmoskó az antiszemita írásai miatti lehetséges bosszúra hivatkozott, s azt állította, a kommün alatt folyamatos félelemben élt, hogy ezen cikkek, azaz a zsidókkal kapcsolatos „kissé éles” írásai miatt bármikor bosszút állhatnak rajta, így az első adandó alkalommal „kereket old”. A vizsgálati anyagokat, Kmoskó öngazolását, valamint az azóta rendelkezésre álló anyagok által rekonstruálható valós háttérét részletesen ismerteti Ormos. Nem megkerülhető, s a szerző is részletesen ismerteti a numerus clausus törvény létrehozásában játszott szerepét. Kmoskó 1923-tól haláláig, 1931-ig a bölcsészettudományi kar Séri Filológiai Tanszékének professzora lett (s ilyen minőségében Ormos István elődje), és nagyjából ezzel párhuzamosan kutatási területet váltott; eredetileg a keresztény szír irodalommal foglalkozott, de ezután a magyar őstörténet keleti forrásainak kutatása lett fő területe, részben Hóman Bálint ösztönzésére.

A kötet második felében közölt jelentés önmagában is megálló, érdekes olvasmány. Mint ismeretes, a hadba lépését követően az Oszmán Birodalom kiutasította az antant-alattvaló egyházi személyeket a területeiről. A német és osztrák–magyar fél az említett személyek által fenntartott egyházi intézményeket szerette volna átvenni, hogy ezzel lehetőséget biztosítsanak a missziós munka folytatására, valamint részben azért, hogy előnyös gazdasági és politikai helyzetet teremtsenek maguknak a háború után is az Oszmán Birodalom területén. Ennek a történelmi helyzetnek érdekes és egyéni kordokumentuma Kmoskó jelentése, amelyet – mint a területet ismerő személy – a Magyar Katolikus Egyház és a Vallás- és Közoktatási Minisztérium megbízásából írt, 1916-os útját követően. Csupán az utolsó két mondatát idéznénk, a nyilvánvaló áthallás kedvéért: „A szegény keleti papság a francia segítség elmaradása folytán éhhalálra van kárhóztatva. Igazán emberbaráti cselekedet volna e szerencsétlenek nyomorát legalább némileg enyhíteni.”

Ódzkodunk az alábbi megállapítástól, azonban mindenképpen le kell írunk, hogy egy izgalmas nyomozásról van szó a kötet első részében, amelyben a szerző pontról pontra rekonstruálja egy vezető értelmiségi pályafutásának egyes páfordulásait, és esetenként Rejtő-regénybe illő háttértörténeteit. A könyv Kmoskó életével foglalkozó része tehát – amely nem is életrajz, inkább az életrajz egyes, rendkívül hangsúlyos elemeinek és korszakainak mikrofilológiai vizsgálata – értékes adalékokkal szolgál az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedeinek, és a világháborút követően megcsonkított Magyar Királyság mentalitás-, oktatás-, kultúr- és politikatörténetéhez. Egy elmagyarosodott, de identitásában folyamatosan megingó szlovák nemzetiségű katolikus pap és neves tudós példáján mutatja be, hogy milyen stratégiákat követ egy, az ismert világ és nemzetiségi *status quo* teljes összeomlását tapasztaló értelmiségi, akinek

szlovák és magyar kettős identitása, katolikus pap volta szétfeszítő erőkként működtek egy személyiségen belül.

Azt gondolhatnánk, hogy túl szűk, az olvasóközönség számára érdektelen témáról van szó, azonban a kötetet mindenképpen jó szívvel ajánljuk mindazok figyelmébe, akiket érdekelnek a nemzetiségi kérdés személyes aspektusai, egy filmbe illő pályakép alakulása, a 20. századi magyar történelem első harminc éve, a felbomlás előtt álló Oszmán Birodalom belső feszültségei és társadalma, vagy az utóbbi időben Magyarországon nagyon is aktuális közel-keleti kereszténység állapota az első világháború alatt.

(Ormos István: *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931. METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2017, Budapest, 508 oldal*)

LUDMANN MIHÁLY

A RIMANÓCZYAK

A Nagy Háború előtt Magyarországon átrendeződés figyelhető meg a települések rangsorában. Ez a népesség számában és a gazdasági teljesítményben is megnyilvánult. A régi felvidéki bányavárosok, amelyek a középkorban a leggazdagabbnak számítottak, a változatlanság álmába merültek, míg a nagyalföldi és környéki települések közül több országos jelentőségre tett szert. Hozzájuk hasonlóan az 1870-es évektől gyors fejlődésnek indult Nagyvárad, a régi püspöki központ, Bihar vármegye székhelye. A város népessége 1880 után harminc év alatt megduplázódott. A kicsivel több, mint 64 ezer lakosának a 91 százaléka magyar volt. Ez a városiasodás kora volt hazánkban, amely új igényeket és szokásokat hívott elő. Ezek között fontos volt a közös szórakozás és kulturális élmény, amelynek egyik intézményi formája a színház volt. A debreceni színházat már 1865-ben átadták. Az aradi színház épületét 1874-ben avatták fel, a temesvárit 1875-ben, amelyet Fellner és Helmer bécsi építészek terveztek, ahogyan az ekkor felépült budapesti Népszínház is, illetve a nagyváradi Szigligeti Ede Színház is, amely 1899–1900-ban készült el.

A bécsi építészek által tervezett épületek, bár koruk építészeti gondolkodásának megfelelően mind eklektikusak, de megjelenésük eltérő volt. A nagyváradi színház a pesti Népszínház épületének rokona, csak jól láthatóan szerényebb mérete miatt kisvárosiasabb, de így a környezetében levő épületekkel harmonikus arányú. Azonban ennek a méretcsökkentésnek az lett a következménye, hogy a neoreneszánsz földszint elmaradt, és a timpanonos, portikuszos emelet lejjebb költözött, emiatt erőteljesen klasszicizálóvá vált a homlokzata.

Ebben a korban már jellemző volt, hogy a tervező és a kivitelező nem ugyanaz a műhely, iroda volt. A nagyváradiak a komoly tapasztalatokkal ren-

delkező id. Rimanóczy Kálmán helyi építőmestert bízta meg a kivitelezéssel. Rimanóczy Kálmán 1840-ben született Kapuváron. Kitanulta a kőművességet, majd építőmesteri vizsgát tett. Pest környékén tevékenykedett, majd Nagyváradon 1867 után ő irányította a Szent Vince Intézet építését. Letelepedett a városban és folytatta építőmesteri tevékenységét. Több épület kivitelezése fűződik a nevéhez, amelyek közül a legjelentősebb és lényegében ma is változatlan formájában fennálló a Szigligeti Színház épülete. De a kivitelezői igényessége megalapozta a hírnevét is, amelynek egyik kiemelkedő alkotása Budapesten a Schmall Henrik tervezte, a Rákóczi úton álló Uránia épülete, amelyet az 1890-es évek közepén emeltek. Építésként tervezett is épületeket, amelyek 1886-tól húsz éven át igényes eklektikus alkotásokkal gyarapították az ott honává vált várost. Nagyváradon újranyitott és itt született 1870-ben egyik fia, aki a keresztségben szintén a Kálmán nevet kapta, és a névvel együtt az építészhagyományt is tovább vitte. Id. Rimanóczy Kálmán 1908-ban, Nagyváradon hunyt el. A város vezetése utcát nevezett el róla, ezzel is tisztelve előtte. Az utca 1958-ig őrizte az építész emlékét, melyet ekkor neveztek át.

Rimanóczy Kálmán két fia közül az ifjabb Rimanóczy Kálmán Nagyváradon született 1870-ben és fiatalon, 1912-ben egy bécsi szanatóriumban hunyt el, nem sokkal édesapja után. Elemi és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, miközben az édesapja mellett is dolgozott. Később azonban az útja Budapestre vezetett, ahol a Királyi József Műegyetemen mérnöki tanulmányokat folytatott, és 1894-ben építész diplomát szerzett. Útja a magyar felsőoktatás ki egyezés utáni változását, fejlődését is mutatja, melynek egyik eleme volt, hogy a Műegyetemen az 1873/74-es tanévben elkezdődött az építészképzés.

Rimanóczy iskolai tanulmányai után a kor neves építészeinek, az aradi születésű Czigler Győző műegyetemi tanár irodájában dolgozott, akinek ekkor készült egyik fő műve, a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal székháza, amelyet 1897-ben adtak át. Nagyváradra visszatérve az édesapja irodájában kezdett el dolgozni. Első jelentős nagyváradai műve az 1899–1900-ban megépített, egykori Pénzügyi Igazgatósági Palota eklektikus stílusú monumentális építménye. Vákolatsávozott alsó része, egyenes párkányai a reneszánsz építészetet idézik. A középrizalit kissé kiemelkedő, két szintet átfogó, antik oszlopos timpanonnal koronázott eleme is erre a korra utal. A három kupola barokkos formákat idéz.

A nagyváradai városháza 1901–1903 között elkészült historizáló épületében határozottan visszaköszönnek Czigler statisztikai hivatali palotájának megoldásai. A középrizalit kiemelése, az oldalszárnyak lépcsőzetes hátrébb helyezése, a reneszánszra jellemző vízszintes tagolás itt is, ott is jelen vannak. A városháza épületeinél a kor szokásának megfelelően a meghatározó tér a reprezentatív tanácssterem, amelyet az építész középen helyezett el. A kapu fölött két emeletet átfogó, három nagy félkörívben záródó ablak kapott helyet, amelyek a tanácssteremnek az ablakai. Az ablakok mellett kétoldalt, két-két római stílusú oszlop fogja át a két szintet, ami miatt a kettő egynek látszik, így őrizve a reneszánsz paloták jellegzetes, hármas vízszintes tagolását. A főpárkány fölötti ballusztrád a középső épülettömeg esztétikus lezárását teremtette meg. A kétoldalt csatlakozó

*Az ifj. Rimanóczy Kálmán által tervezett nagyváradai Görögkatolikus Püspökség épülete.
(Fotó: Ludmann Mihály)*

szárnyak lépcsőzetesen hátrébb helyezkednek el és változatos ablakformákkal gyönyörködtetik az arra járókat. A városháza legmagasabb része az ötven méteres óratorony. Ifjabb Rimanóczy ebben az épületében megmutatta, hogy mindent tud a történelmi stílusokról, a kor kívánalmait is jól ismeri, és elsőrangú alkotások létrehozására képes. Ennyi akár elég is lehetne és sok olyan építész ismerünk, aki ennnyivel meg is elégedett. Azonban a századforduló új eszméket kereső világa az ifjú építész szemléletét is magával ragadta és formálta.

A Nagyvárad (Oradea) Görögkatolikus Püspökség épületét 1905-ben fejezték be. A palotán jól láthatóan finom stílusváltás jelent meg. A béli kapu, kisméretű hengeres tornyok a romanika világát idézik, ahogyan azt az ekkoriban megépült, Schulek Frigyes által tervezett Halászbástya is megfigyelhetjük. Ezekben az években készült el, szintén szülővárosában, a Moskovits-palota. Az épület 1904–1905 között épült, az egykori Fő utcában. Saroképületről van szó, amelynek így két utcai homlokzata van. Az első benyomásunk a romló állapotban is megjelenő színesség és gazdag formaalakítás. Olyan, mint ha a megszokott ételek között egy ismeretlen ízű, illatú étel jelenne meg. Három szintje van, akár egy reneszánsz palotának, alul üzletek egyszerű portáljai, ami szintén gyakori megoldás volt, de a hullámváz, áttört attikafal a főpárkány fölött, a sarok fölé helyezett gótikus ívű bordás kupola, a rajta levő koronás lanternát

idéző dísszel, a hullámzó ritmusok összetorlódása és kioldódása szokatlan arculattal ruházza fel a palotát. Ezt a barokkos gazdagságot a szecesszió finom ötletei színezik át: az erkélyek stilizált növény szárjai és levelei, amelyek kicsit teltebben a falsíkokon fehérre festett díszítő stukkóként is megjelennek, valamint a sarki lodzsa fa motívuma és alatta, az ablak fölött domborműves női fej is helyet kapott. A női arcok az oldalhomlokzat pártafalán is láthatóak. Ifjabb Rimanóczy egyéni ízlésű építészeti világot teremtett a historizáló stílusokból kiindulva, az európai szecesszió törekvéseit megismerve. Az épületet Nagyváradon először vasbeton elemekkel alapozták, amiket a magyar betonépítéssel első jelentős mestere Zielinszky Szilárd tervezett.

Az ügyvédi kamara épülete (1909) már tervezői visszafogottságról tanúskodik. E mögött ott van a korra jellemző szecesszióellenesség, ami részben Lechner Ödön és stílusa ellen irányult, és hivatalos támogatást is kapott. Ez a megrendelőket is eltávolította a szecessziós építészettől. Ez az épület a Moskovits-palotához hasonlóan sarokra tervezett, és az építész itt is alkalmazta a sarkon levő hengeres erkély megoldását, az első emeleten zártan, felette, a másodikon nyitottan. A sarkot itt is kupola hangsúlyozza. Az épület egyedi megoldása az aszimmetrikus ívelt konzolokkal alátámasztott emeleti falsík.

Ifjabb Rimanóczy Kálmán a horvát Crikvenicában egy szállodát tervezett. A homlokzaton végighúzódnó nyitott erkély remek kilátást tesz lehetővé. Ezen kívül még egy jelentős alkotása volt, amely nem nagyváradi épület. Ez a Debreceni Első Takarékpénztár székháza, amelyet 1908–1910 között építettek meg. Ez a nagyméretű, ötszintes, hangsúlyos palota a város főutcáján áll, a Piac utca és Kossuth utca kereszteződésében. Mérete, színessége és mozgalmas tömegformái figyelemfelkeltőek. Stílusválasztó is, mert a Piac utca Nagytemplom felé eső szakaszára az alacsonyabb klasszicista stílusú épületek voltak a jellemzőek, mint például a Városháza. A Takarékpénztár épületének hangsúlyos eleme itt is a sarok. Alul levágott és felette, az emeleti szinten zárt, majd felette nyitott erkélyek kaptak helyet. Az alsó szintet itt is üzletek céljára tervezte meg az építész, felette bérlakásokat alakítottak ki. A Piac utcai homlokzat a sarkot leszámítva szimmetrikus volt. Középen öttengelyes manzárdtetős, két toronnyal koronázott az épülettömeg. Mellette jobbra és balra háromtengelyes emeleti szintek, amelyeken a lodzsa a harmadik emeletre került, míg a középen ez a másodikon van. Ez a széleken visszakerült a harmadikra, de úgy, hogy alattuk ívelt zárterkélyek vannak, öt ablaknyílással, de ezek aránya jóval keskenyebb, mint a többi ablaké. Ezt a felületi játékot a domborművek teszik még gazdagabbá. Ezeket Somogyi Sándor mintázta meg, akinek művészi indulását a Takarékpénztár ösztöndíjjal támogatta. A plasztikák az ipart, mezőgazdaságot és a kereskedelmet ábrázolják, de a szerelem és a család is megjelenik rajtuk.

Ifjabb Rimanóczy Kálmán utolsó jelentős műve a nagyváradi Apolló-palota (1911–1914), amit az építész halála után Krausze Tivadar fejezett be. Ez is saroképület, ezért ezen is hangsúlyos a hengeres sarokkialakítás, ahogyan az építész többi művén is. A földszinten pillérek közé fogott üvegezett portálok láthatók, amelyek a kor szokásának megfelelően üzletek számára épültek. Az Apolló-palota két homlokzata eltérő, az egykori Fő utcára néző sokkal díszesebb. A közép

itt is díszesebb, amelyet az ablaklezárások hangsúlyoznak. A Fő utcai homlokzat függönyíves, hullámzó fogsoros koronázópárkánya fegyelmezettebb, mint a Moskovits-palotáé, de a pilasztereken egész alakos női figurák szobrai állnak.

Nagyvárad kulturális jelentőségét nem csak a Rimanóczyak és más kitűnő kortárs építészek emelték. A *genius loci* kiteljesedéséhez a többi művészeti ágnak, műfajnak is hozzá kell járulnia. Nagyvárad ebben az értelemben szerencsés volt, mert nemcsak a színháza, kitűnő építészei, hanem az irodalmi élete is gazdag volt. 1908-ban az EMKE kávéházban megalakult a Holnap Irodalmi Társaság, amelynek szellemi iránymutatója Ady Endre volt, aki mellett fontos szerepe volt többek között Juhász Gyulának és Dutka Ákosnak. Az EMKE épületét Sztarill Ferenc (1859–1943) tervezte, aki elsősorban kivitelező volt, de hasonló pályát járt be, mint idősebb Rimanóczy Kálmán. Megépítette, amit más megtervezett, közben sok mindent megtanult, és 1906-ban ő is építész oklevelet szerzett. Ismerték a városban és megbíztak a tudásában. Ennek köszönhetette, hogy 1902-ben őt bízták meg az EMKE kávéház megépítésével. A kávéház ekkor ugyanolyan fontos kulturális intézmény volt, mint a színház, amely mellett állt.

A magyar építészet történetében a Rimanóczy család több tagjának jelentős helye van. Idősebb és ifjabb Rimanóczy Kálmán mellett a család több tagja is építész volt. Idősebb Rimanóczy Kálmán első házasságából Pesten született Árpád nevű fia (1867–1925) aki a bécsi Műegyetemen végzett és katonatisztként a mérnökkarban szolgált. Fia, Rimanóczy Gyula (1903–1958) kiváló építésztként vitte tovább a családi hagyományt. A budapesti Műegyetemen építész diplomát szerzett. 1933-tól korának egyik sokat foglalkoztatott építésze volt. Egyik fő műve a Pasaréti téren álló Páduai Szent Antal-plébániatemplom, amelynek első tervét 1931-ben készítette el, a templomot 1934-ben szentelték fel. Ez szinte egy időben épült fel a Városmajori Jézus Szíve plébániatemplommal. Ezek voltak Budapest első vasbetonból épült és a funkcionalista elveket követő szakrális épületei. 1948-ban, a magánpraxis felszámolása után állami tervezőirodákban dolgozott, iskolákat, bányászfürdőket tervezett. Fia, ifjabb Rimanóczy Gyula (1932–1992) szintén építész volt, aki 1958-tól a Budapesti Városrendezési Tervező Irodában (BUVÁTI) dolgozott 1986-os nyugdíjazásáig. Másik fia, Jenő (1933–2019. június 29.) szintén építésztként dolgozott. Diplomája megszerzése után egészen 1978-ig az Ipari Épülettervező Vállalat tervezője, majd az Általános Épülettervező Vállalat főmérnöke volt. A kollektivizált tervezőirodákban az egyéni ötletek és tervek a közösségi tervek névtelenségébe oldódtak fel. Jelentősebb egyéni alkotások csak ezeken kívül születhettek, ahogyan ezt Csete György vagy Makovecz Imre életművében láthatjuk.

Kétségtelen előnyt jelent egy szakmának a családon belüli öröklődése. Ez a középkori céhes rendszerben és később is így volt. A gyermek számára meghatározó, amivel az élete első időszakában találkozik. Nemcsak azért, mert látja, mit csinálnak a szülei és esetleg besegítve megtanul szakmai fogásokat, hanem egy fogalmi rendszert is elsajátít, ezzel együtt a fogalmak közvetítette értékeket is. Belenő egy szakmai közösségbe, amely a későbbi pályáján is nagy segítséget jelenthetett számára. Nem véletlen, hogy a művészet történetében is gyakran találkozunk

Sztarill Ferenc tervezte a nagyváradi EMKE kávéház épületét. (Fotó: Ludmann Mihály)

öröklődő tevékenységgel. Ez önmagában fontos, de nem mindig elegendő, mert arra is szükség van, hogy a társadalmi lehetőségek engedjék ezt kibontakozni. Az építészet esetében különösen, hiszen ez költséges tevékenység.

TÓTH KLÁRA

EGY KONFERENCIA MARGÓJÁRA

A végzetes nap, amikor rám osztatott a feladat, hogy szervezzem meg az MMA Művészetelméleti Tagozatának művészetkritikai konferenciáját, még valamikor nyáron volt.² Nyáron az ember derűlátó, jóhiszemű, hajlamos érzéki csalódásokra is, például az október fényévnyi távolságra van.

² Párbeszéd a művészetkritikáról, 2019. október 21–22. Magyar Művészeti Akadémia

Ennek ellenére tüstént nekiláttam; füzetem tele volt a kollégák által javasolt nagyobb-nál nagyobb szaktekintélyek névsorával, és abban is megállapodtunk, hogy az 1990-es év utáni időszak műkritikája lesz a téma, és hogy párbeszédre törekedvén, megkérdezzük az alkotókat is, és próbálunk nem tudomást venni az ilyen-olyan oldalakról, úgy csinálunk, mintha egy normális országban élnénk. Magam erre különösen törekszem – mármint így tenni –, és még azt sem mondanám, hogy túl nagy erőfeszítenembe kerül. Érzékeny lévén a minőségre, soha nem érdekel, hogy az alkotó melyik kormánytól kapta, vagy nem kapta kitüntetésait. Nézzük a művet magát. Ha kilóg a lóláb, az úgymint esztétikai, morális problémává válik, hiszen „A jó műben nem lehet hazudni” – mondta B. Nagy László filmkritikus, akinek ezzel az ars poeticával mégiscsak sikerült életművet írnia, heti penzumokból.

Nyolc művészeti ág szorozva hárommal, az annyi, mint huszonnégy referátum. Nem tudom miért, a képzőművészettel kezdtem, de egyetlen múzeum-igazgató, egyetlen kurátor sem ért rá októberben (a képzőművészeti tagozat Erdélyben szervezett kiállítást akkorra). Úgy tűnt, semmi sem áll távolabb a képzőművészettel foglalkozóktól, mint hogy a műkritikára akár csak gondoljanak is. Én művészettörténész vagyok – mondta valaki, mint ha ez kizáró tényező lenne, holott én azt gondoltam, ez a minimum, hogy valaki képzőművészeti kritikát műveljen, vagy arról szakszerű véleménye legyen. Felhívtam egy tagozattársamat. Majd' leejtette a telefont, amikor mondtam, hogy X.Y. gondolkodási időt kért, lehet, elvállalja. – Te nem tudtad, hogy ő az Akadémiára a lábát nem teszi be, s ha elvállalja, a feleségét is meg kell hívni? – mondta döbbenet. Persze nem vállalta, így a feleség problémája is megoldódott. Na, majd a nagy öregek – gondoltam. Kutyakomédiában nem veszek részt – zárta rövidre egy koszorús szobrász. Egy jó nevű festő igent mondott, de később megbetegedett (valóban beteg volt). Már utószezon volt, amikor Feledy Balázs azt mondta, nagyon érdekli a téma. Valóban érdekelte, mert alapos, kitűnő előadást tartott a képzőművészek megmentője. Nem akarom csökkenteni az érdemeit, de elfogulatlanságához, őszinteségéhez az is hozzájárulhatott, hogy nyugdíjas lévén semmilyen háttérintézményhez nem kellett igazodnia.

Az irodalmárokkal az volt a baj, hogy mindenki épp most írta élete fő művét, és ilyen apró rész kérdésekkel, mint a kritika, nem akart foglalkozni. A színészek, nos, ők mint a leggyöngébb láncszem, vagyis a kritikának priméren kiszolgáltatottak, köszönték szépen, de inkább nem.

Nem untatom tovább az olvasót a körülményekkel, de egyként tapasztaltam az érdektelenséget, a reménytelenséget, a cinizmust, a vélemény nem vállalását, a következményektől való félelmet, az adott szó semmibe vételét és még sorolhatnám. Az elutasításokban volt egy közös nevező. „Annyira rossz a véleményem, hogy azt nem szeretném elmondani.” A legbecsületesebb az volt, aki azt mondta: „Nincs jogom kiállni és bírálni a kritikusokat, amikor sokszor én sem írtam meg, hogy X.Y. könyve dilettáns. Igaz, az ellenkezőjét sem mondtam, de mégis elhallgattam a véleményemet”.

Innen szép nyerni – ahogy mondani szokás. Mert azért nyertünk is ezzel a konferenciával. Voltak ugyan előadók – akik átbújtak a lécz alatt, de a többség élt a lehetőséggel, és alaposan áttekintette az elmúlt harminc év műkritikájának problémáit, amelyek gyökere majd’ mindegyik művészeti ágban hasonló.

Többen állapították meg, hogy a nyolcvanas évek végét, illetve a rendszerváltást közvetlenül követő éveket tekinthetjük a kritika aranykorának, mert sok fórum működött, és az újságírás kultúráját még nem rombolta le az internet. Emiatt egy kissé nosztalgikus hangulat uralkodott a hozzászólások egy részében. Volt, aki ki is kérte magának: nocsak, visszasírjuk a diktatúrát?! Nem, sőt! De a tényektől nem lehet elvonatkoztatni.

Továbbá jegyezzük meg, hogy nem csak az internet, még előbb a nyomtatott sajtó stílusa is mélyrepülésbe kezdett a *Magyar Narancs* megjelenésekor. Még 1996-ban tettem szavá: „Ha valaki a kritikus pályára adta a fejét, annak nem volt mese, a műről kellett írnia. Amikor beköszöntött a szabadság, és vele a *Magyar Narancs*, rögtön kiderült, hogy ennek a dogmatizmusnak vége. Valamire való kritikusnak meg sem szabad néznie, amiről ír. Legtanácsosabb a mellékhelyiségben időzni, és annak körülményeiről kell az olvasónak beszámolni. Ha azt írja, hogy a virágcserepbe hányt, ez alighanem azt jelenti, hogy ha megnézte volna a filmet, akkor sem tetszett volna neki. Ez a közvetlen, természetes stílus, amely barátjának, mi több, haverjának tekinti az olvasót, ragályként terjedt, és lassan bármilyen sajtóterméket nyitottam ki, a filmkritikus lelkiállapotával és annak testi következményeivel találkoztam a mű interpretációja és értékelése helyett.

Mintha az új kritikusok valamennyien Babits Mihály szavait értelmeznék félre: „Csak én bírok versemnek hőse lenni,/első s utolsó mindenik dalomban:/a mindenséget vágyom versbe venni,/de magamnál tovább még nem jutottam”.

A zenekritikusok tették szavá ezt az alanyi költői attitűdöt a Fáy Miklós-jelenség említésekor, és az építészek is megerősítették. Bojár Iván András, aki sikeresen dolgozott az építészkritika fórumainak megteremtésén, de épp az említett jelenség miatt, úgy két évtized után felhagyott a kritikáírással. „Alapos, empatikus és megerősítő értelmezés viszont soha semmiféle ingert az olvasókban nem ébresztett. Etikái kifogásaim támadtak ezzel...” Wesselényi-Garay Andor viszont úgy látja, hogy „a tízes évekre kikoptak a kritikák a lapból s higgadt méltatások váltották a korábbi vérfürdőket”. Érdekes, hogy Wesselényi-Garay az építészkritika politikai polarizálódását viszonylag új jelenséggéként említi, holott más művészeti ágakban ez szinte a rendszerváltás pillanatától megfigyelhető.

A megosztottság gyökereit alapos kíméletlenséggel vázolta Gróh Gáspár: „A politikai rendszerváltás után azonban már nem értékkeremtők álltak szemben kegyencekkel, a hivatalosság által kegyelt fél- (negyed és nyolcad-) tehetségekkel. A lényegében kétpólusúvá vált köz- és szellemi élet rivalizáló csoportjainak elismert nagyságai kerültek szembe egymással. Olyan alkotók, akik addig egy oldalon álltak, szemben az értéktelenséggel.” És valóban, ez volt a „tragikai vétség”, attól kezdve, hogy a művész-értelmiség a pártok mentén sorakozott fel, és nem az érték közös nevezőjét kereste. Érdemi kritikai viszonyulásról beszélni szükségképpen problematikus. Bérczes László a színházi

világban szerzett tapasztalatai alapján erősítette ezt meg, s mivel kritikusból lett rendező, ezért jó rálátása van a pályára.

Az építészeti szekció annyi gondolatot vetett föl, hogy hosszas beszélgetés bontakozott ki a közönséggel, és mondhatom, drámai pillanat volt, amikor Sulyok Miklós építészeti-teoretikus, – aki egyébként a korán elhunyt Vámos Dominika lapszerkesztő és kritikus példaértékű pályáját vázolta fel –, azt mondta: „Még magamban sem mondtam ki soha, hogy végül is senkinek nem érdeke az igazság kimondása”.

Kulcsmondat ez, hiszen valós, érdemi kritikai kommunikáció csak ott jöhet létre, ahol valakinek, valakiknek érdeke az igazság kimondása. És akkor lépünk hátra egyet: érdeke-e a művészetnek az igazság kimondása, és születhet-e ott művészet, ahol nem közérdek az igazság kimondása? A kritikus olyan, mint a folyondár, addig nő, mint a fa – tulajdonítják Szerb Antalnak a mondást. Meddig nőtt a filmművészet fája az utóbbi évtizedekben? Amerikanizálódott zsánerfilmek, romantikus vígjátékok, és néhány, fesztiváltrendet követő, és ott esetleg díjat is begyűjtő film. De hol vannak a valóságfeltáró filmek, amelyek arattak a kilencvenes évekig? Mit akarsz a valóságfeltárással most? Két választást kell nyernünk az idén – mondta filmrendező barátom. S akkor mihez fogjon a kritikus, akinek a *Tanuljunk könnyen, gyorsan újságot írni* kézikönyv egyértelműen tudomására hozza: „Az újságíró szabadsága addig terjed, hogy megválaszthatja, melyik lap szolgálatába szegődik.”

A lapszerkesztés a kihagyás művészete – hangzott el, és az előadó még csak a feltorlódott anyagra gondolt, hogy a minimum hármezer új épületből melyiket mutassa be a fénykorában létező nyolcvan építészeti orgánus. De gondoljunk az elhallgatásra is, amit művészi tökélytelenséggel művelnek a pártlap katonái, mindkét oldalon. Amiről írunk, ha a földbe tapossuk is, az van, létezik. Amiről nem írunk, az viszont nincs. Nincs a köztudatban, nincs a piacon, nem lesz a kulturális örökségben és így tovább. Ez a legbiztosabb megoldás.

A másik kulcsszó az etika. A konferencia megerősített abban, hogy bizony ideje lenne a kritikai hivatás erkölcsi és magatartásbeli szabályait összegezni. Valahogy úgy, ahogy Bibó István összefoglalta a szabadságszerető ember politikai tízparancsolatát. Hogy azután ezt kevesen tartanák be? Persze, kevesen. De mégsem véletlenül került szóba Tóth Aladár, Babits Mihály, B. Nagy László neve, inkább miheztartás végett.

Az is igaz, hogy napjainkban fehér holló az olyan ember, aki kritikusként keresi a kenyerét. Csak kritikusként. Szükségképpen merült fel többször is a kritikusok egzisztenciális problémája, hiszen ha bedől a nyomtatott sajtó, és a maradékban irreálisra csökken a művészetre szánt terjedelem, akkor hogyan beszélhetnénk kritikus életéről?

Az etika része a kritikus felelőssége, amit igen komoly hangsúllyal vetett föl egy kerekasztal-beszélgetésben Huszárik Kata, fiatal színészhez képest meglepően szépen, artikuláltan használva a magyar nyelvet.

A kritikával kapcsolatos kihívások legerősebbike az interneten zajló véleménynyilvánítás; ebben egyetértés volt. Dérczy Péter szerint a zurnálkritika nagyon hiányzik a kritika intézményrendszeréből, de esetleg pótolhatja néme-

lyik internetes portál. Szerintem az internet nemigen válhat a minőségi újságírás terepévé: elsősorban a nyelvhasználatra riasztó némelyik fórumnak. (Persze mit finnyáskodom én, ha már a televízió képernyőjén is káromkodhatnak, mint a kocsis, véleményformálónak számító, konzervatív(!) újságírók). Ráadásul más a közönségük, az ötvenes-hatvanas és az idősebb korosztály szívesen tájékozódna a nyomtatott sajtóból, ha lenne. Jelzésértékű, hogy a televízió mint fórum, mint lehetőség a műkritika számára szinte fel sem merült, annyira átpolitizálódott a közszolgálati televízió. A rádió még csak-csak, ott a Bartók rádió tartja magát. Talán nem véletlen, hogy újságírás kategóriában a Prima Primissima mindhárom jelöltje a rádióból került ki.

Dérczy idézi – amúgy példaértékűen alapos referátumában – Margócsy Istvánt: „Ahogy azonban egymás értékvalasztásait sem kétségbe kellene vonnunk, hanem inkább explikálva megvitatnunk, úgy egymás beszédmódját is megvizsgálhatjuk, kifogásolhatjuk, vitathatjuk, értékelhetjük fel és le stb. Egyet nem tehetünk: nem akarhatjuk azt, hogy a másik beszédmódja ne legyen.”

Ez nagyon fontos. Nemkülönben, hogy bár kétségtelen rezüméje a konferenciának az, hogy a művészetkritika az utóbbi évtizedekben nem képes érdemben áthatni a művészetről való gondolkodást, mégis törekednünk kell rá. Kinek-kinek lehetőségei, képességei, ambíciói és lelkiismerete szerint.

BAKONYI ISTVÁN

KAPASZKODÁS A MEGMARADÁSÉRT

In memoriam Csoóri Sándor

Évekkel ezelőtt Vasy Géza könyve Csoóri Sándorról *A nemzet rebellise* címmel jelent meg a fehérvári Vörösmarty Társaság gondozásában. Az is eszünkbe juthat, hogy annak idején Czine Mihály így köszöntötte az akkor 50 éves költőt: „Jöjjön el a te időd, Sándor!” S hogy eljött-e valójában, azon is merenghetünk. Tény, hogy 2016 óta nincs közöttünk a költő, és így kerülhetett a könyvespolcunkra az emléket ébren tartó kötet, amelynek anyagát Márkus Béla válogatta, az összeállítás és a szerkesztés pedig Gróh Gáspár munkája. Tegyük hozzá rögtön, hogy eme kötet az *In memoriam* sorozat utolsó és befejező könyve, s minderről Sebestyén Ilona, a Nap Kiadó igazgatója és felelős szerkesztője *Az In memoriam igazi „legendája”* című dolgozatában szól a kötet végén. Érthető az okfejtése, ugyanakkor természetesen sajnálhatjuk, hogy vége a történetnek. 1996 és 2019 között valóban a magyar irodalom legkiválóbb 20. századi képviselői kerültek be a sorozatba, és írásában a szerző kiemeli a néhai kiváló irodalomtörténész, Domokos Mátyás érdemeit.

A *Kapaszkodás a megmaradásért* mindenesetre méltó befejezés. Címe is sokatmondó, és jelképesen foglalja össze a vállalkozás lényegét. (Egyébként ez a

címe Csoóri ama írásának, amely Duray Miklós *Kutyaszorítóban* című könyvének előszava volt, és kivívta az akkori hatalom ellenszenvét, és amely Hajdú János írta *És*-beli írását is „eredményezte” 1983-ban. Mindkét írásból olvashatunk részleteket ebben a kötetben is.)

A kötet a sorozat jellegéhez híven tartalmaz műveket a tárgyalt szerzőtől, olvashatunk benne tanulmányokat, kritikákat, vitacikkeket, interjúkat, és az is fontos, hogy mindegyik oldalról. Nemcsak azoktól, akik alapvetően pozitívan értékelik az életművet, hanem az ezzel szembenállókól is. Jellemző ugyanakkor, hogy a Hajdú-cikk kivételével a kritikai hangok is többnyire méltóságteljesek, és a szerzők igyekeznek a realitás talaján maradni. (Ide sorolható többek között Konrád György vagy Radnóti Sándor megszólalása.) Így lesz teljes a kép, így lesz fontos ez a könyv, és az sem mellékes, hogy az oktatásban is használható (lenne).

A Csoóri-versek szervesen illeszkednek a fejezetek szellemi világához, szerencsésen adják meg az alaphangot. Az *Anyám fekete rózsza* éppúgy, mint a *Röpirat*, a *Levél Barátomnak*, vagy éppen a *Hó emléke*. A költő fogadtatásáról is számos írás szól, a kezdetektől a kibontakozáson át a kiteljesedésig. Közben korrajzot is kap az olvasó, és ez annál inkább magától értetődő, mivel Csoóri Sándor mindvégig ott állt a társadalmi történések fókuszában, az ötvenes évek kezdetétől, '56-on át, a szocialista világ kevésbé diktatórikus korszakában, majd a rendszerváltozást követő években. Nem is szólva a vállalt közéleti szerepekről, a „rebellis”-féle magatartás különféle megnyilvánulásairól, az MDF korai éveiben betöltött szerepéről, az MVSZ élén eltöltött évtizedről.

Többek között Kiss Ferenc korszakos tanulmánya és reális pályaképe érdemel kiemelés 1982-ből, amikor a költő beérkezéséről értekezik. Egy pontos helyzetértékelés innen: „Kívülről bizalmatlanság övezte, bent az elveszettség érzése szorongatta, s akárhová ment, akármibe kezdett, az ötvenhatos nagy robbanás repeszei nyilalltak rostjaiban [...]” (44.) Más korabeli reflexiók viszont arról is szólnak, hogy Csoórinak haza kell találnia a szocialista költészet világába. (Például Garai Gábor írásából idézhetnénk 1962-ből.) Alapvető az a probléma is, hogy viszonylag kevés az olyan értékelés, amely a valódi értékeket állítja a középpontba, s mindebben valószínűleg szerepet játszanak a korszak cenzúráról éppen nem mentes viszonyai...

Itt érdemes említeni a *Tudósítás a toronyból* című, vihart kavart írást, amivel kapcsolatban Veres Péter szólt érdemben, és Csoóri „írói intelligenciáját” emlegette. Egyébként is fontos megjegyezni, hogy az életműnek van egy erős szociografikus vonulata is. Többek között nem véletlenül hiányolja a legújabb kori magyar irodalomból ezt a műfajt. A két világháború közötti korszak nagyjainak ebbéli szerepét gyakran hangoztatta.

Ugyancsak rendkívül fontos az *Ítélet* című fejezet, benne olyan szerzők írásaival, mint Kis Pintér Imre, Tornai József, Bata Imre, Illyés Gyula, vagy éppen Kulcsár Szabó Ernő. Itt is láthatjuk a sokszínűséget, a „pluralizmust”. Az Illyés-napló egyes részletei igazi csemegét jelentenek, és bevezetnek bennünket a hetvenes évek világába. Kiemelendő Kis Pintér Imre *Bizonyosság és bizonytalanság* című elemzése is, amelyben elénk tárja a pálya fejlődésrajzát 1970-ben,

a költő negyvenéves korában. Tornai József írása pedig arról tanúskodik, hogy szerzője az elméletben is jártas, és ez ötvöződik a személyes hanggal, egy olyan költőtárs tollán, akinek életműve rokonságot mutat Csoóriéval. Kulcsár Szabó pedig a modern irodalomtudomány eszköztárát sorakoztatja fel *Rapszódia térben és időben* című tanulmányában, szintén 1970-ben.

S akik vitatják a pálya bizonyos elemeit, azok sem jelentőségét vitatják, hanem némely megnyilvánulásait (Gyurkó László vagy Orbán Ottó). Természetesen a rendszerváltozás előtti évtizedek politikai viszonyai is befolyásolnak sokakat, hiszen Csoóri akkoriban az úgynevezett népnemzeti ellenzék vezéralakja volt, és – bár éles ellentét nélkül, de – mégiscsak különbözött az úgynevezett demokratikus ellenzék hangadóitól. Vitakultúrájára egyébként sokan emlékezhetünk. Például azokra az írószövetségi rendezvényekre, amelyek egyikén méltósággal viselte a pártállami támadásokat, mondjuk Agárdi Péter részéről. Ez a méltóság mindvégig jellemezte. Írásban és szóban egyaránt.

Mások, miként Kiss Ferenc is, akár „Csoóri tanszékéről” is értekeztek. A *Nomád napló* kapcsán olvashatjuk: „Olyan ügyeket von az elrendezés tiszta fényébe, amelyek évtizedeken át üszkös sebként mérgezték szellemi életünket, s olyan módszerrel, amely az ellenfeleket is megejtí [...].” (165.) Idézhetjük Czine Mihályt is, aki a tőle megszokott szárnyaló és lendületes esszényelven, ugyanakkor pontosan határozza meg alanya értékeit. Tegyük hozzá: Czine ugyanakkor a kor követelményeinek megfelelően fogalmaz, és árnyaltan fejezi ki a lényegét. Egy érdekes megjegyzése: „[...] nem ellenzéke, hanem elkötelezettje a magyarságnak s az emberiséggel egyidős szocialista szellemiségnek. Magáénak tekinti a magyar történelmet, bízik a jobbra alakíthatóságában [...]” (189.) Kissé felemás, ma már nehezen értelmezhető megfogalmazás 1988-ból...

Kétségtelen, hogy az egyik legizgalmasabb fejezet a *Kutyaszorítóban*, a korábban már jelzett okokból. Ez a fejezet világít rá a legpontosabban a szocializmusnak nevezett korszak lényegére, a hatalom „packázásaira”, az Aczél György nevével fémjelzett kultúrpolitika sokarcúságára és álszentségére, a költő elhallgattatásának abszurd voltára. A Duray-ügy érintettjei mellett itt olvasunk Kiss Ferenc naplóját, G. Kiss Valéria, Domokos Mátyás, Nagy Gáspár, Ágh István és Konrád György írását, láthatóan a „pluralizmus” jegyében. S a másik, ugyancsak nem botrányoktól mentes életszakaszt felmutató fejezet a *Nappali Hold* címet viseli. Ezen belül szinte a teljességet mutatja meg Márkus Béla összeállítása, amelyben megtaláljuk a hisztérikussá váló vita részleteit ama bizonyos, sokak által károsnak tartott írásról, amelynek többen nem az egészét, hanem csupán kiragadott mondatait idézték elrettentésül. Ma is elgondolkodtató, hogy az új világ hajnalán mennyi indulat szabadult el, s hogy mennyire nem tisztelték sokan az övékétől eltérő véleményeket. Vannak itt tanulmányok is (Radnóti Sándoré vagy Kiss Gy. Csabáé), és itt is láthatjuk a kötet értékét, a különböző oldalak megszólaltatását. Olvashatjuk az életmű egyik legjobb ismerőjének, Görömbei Andrásnak gondolatait is. Példa ez az írás arra, hogy miképpen szólhat a tudós, és bizonyos értelemben elfogult szerző is érdemben tárgyról. Reális, a pályakép mozzanatait megörökítő, alanya tehetségéhez mérhető tanulmány, középpontban a *Tenger és diólevél* elemzésével.

A világ emlékművei fejezet újabb köröket nyit meg. A Sütő Andrásnak ajánlott vers, *Az elmulasztott utak* után a „címzett” veretes nyelvű esszéje következik, az eszmei azonosság és a kölcsönös tisztelet jegyében. Szépirodalmi erényekkel, a „reájuk testált” örökség súlyának tudatában. A szép befejezés: „Csoóri Sándor soha egy pillanatra sem szédült meg a reá testált Illyés-örökség roppant súlya alatt. Hiszen csak ahhoz kellett tartania magát, amit mindig vallott: Ő megmarad fehér hollónak, azaz költőként is a nemzet rebellisének.” (319.) Persze nem mindenki látja ezt így, többek között Tamás Gáspár Miklós sem. De jó, hogy itt olvashatjuk az ő sorait is, hiszen a 75. születésnap ürügyén tőle is fontos gondolatokat kapunk. Szociológiai kitérőkkel, a szerinte már nem létező nép emlegetésével, kritikai észrevételekkel. A szerző ugyanakkor nem vitatja azt, hogy az ünnepelt „jót akart”.

A *Futás a ködben* kapcsán Alföldy Jenő a poétikai erényekről szól, az életmű alapos ismeretében. Ezen kívül is számos nagyívű tanulmány szól a lírai pálya értékeiről, helyenként a részösszegzés igényével. Érintik a rendszerváltozás utáni időket is, amikor megszűnt a „szilenciumos” korszak, és eljött az új világ a maga ellentmondásaival, megerősítve, hogy a „kapaszkodás” továbbra is érvényes.

A *Búcsú* fejezete nekrológokkal, versekkel kezdődik. Az utóbbiak közé tartoznak Tóth Erzsébet, Tornai József és Ágh István megrendültségről tanúskodó művei, s persze mindhárom vers több is, mint a szomorú alkalomhoz kötődő lírai reflexió. Mint ahogy a prózai szövegek szerzői (Balog Zoltán, Gróh Gáspár és Konrád György) is túllépnek a gyászra, és irodalomtörténetileg sem jelentéktelen gondolatokat közölnek. Érdekes egyébként, hogy Tóth Erzsébet *Hogy virágozzak* című költeménye jóval korábbi, de szervesen illeszthető a búcsúszövegek közé. Balog szövege többek között az elmaradt katarziszról szól, Gróh Gáspáré az irodalomtörténet sz tárgyyszerű, ugyanakkor érzelmekben is gazdag megszólalása, Konrád pedig emlékképeket villant föl.

Természetesen a 2016-ban lezárult életmű kutatása még sok értéket viláncolhat föl az életműből, ám az is biztos, hogy eme könyv megkerülhetetlen valamennyiünk számára.

(*Kapaszkodás a megmaradásért. In memoriam Csoóri Sándor.* Válogatta: Márkus Béla, összeállította és szerkesztette: Gróh Gáspár. Nap Kiadó, 2019, Budapest)

MARTONYI JÁNOS

MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA 1896–1919

Herczegh Géza kötetéről

Szerencsésebb lett volna, hogy ha ezt a könyvet azt megelőzően olvasom el, hogy körülbelül másfél, két évtizedet eltöltök a külpolitika területén. Mentségemre szolgáljon, hogy a második kötetet olvastam, de ezt az elsőt most olvastam el. Jobb későn, mint soha. Tökéletesen egyetértek azzal, hogy önmagában

véve az olvasása ennek a könyvnek külön élvezetet jelent. Függetlenül attól, hogy valaki külpolitikus-e, nemzetközi jogász, történész vagy bárki más, ezt a könyvet minden körülmények között érdemes elolvasnia. Egy könyvismertetésnél, ha lehet ezt annak nevezni, mindig fölmerül az a kérdés, hogy elsősorban a szerzőről beszéljünk-e, vagy pedig a könyvről. A szerzőről én nagyon szívesen beszélnék ez alkalommal is, de nem olyan régen beszéltem róla Pécsen egy konferencián.

Azt mondtam ezen a konferencián, hogy Herczegh Géza „értette, látta, hogy a világ lényege kulturális természetű, és a világot döntően, sok minden más tényező mellett, – bár a különböző filozófiák különböző tényezőket ragadtak meg –, döntően a kultúra határozza meg. A kultúrát pedig a kulturális örökség határozza meg, a kulturális örökséget pedig nem lehet megérteni a történelem nélkül.” „Mint nemzetközi jogász, vajon realista volt-e, vagy idealista? Ő egy érték-vezérelt realista volt. Pontosan tudta, hogy a nemzetközi jognak nagyon jelentős korlátai vannak. De azt is tudta, hogy a nemzetközi jognak egészen különleges lehetőségei is vannak. Azt is tudta, hogy szabadon kell gondolkodni a nemzetközi jogról is; a korlátok, a lehetőségek mögött ott van valami, a legfontosabb. Ezek az értékek. Ezért volt Ő érték-vezérelt realista.” Aztán később, „de a személyiségének a legmélyebb, a legerősebb rétege, legmeghatározóbb tényezője a magyarsága volt. Ő volt a nagykaposi magyar.” Nos, kedves barátaim, ebben a könyvben benne van a szerzőnek a leglényege, nevezetesen a magyarsága. Tisztán látva azt, hogy a külkapcsolatok, a külső tényezők hatásának megértése nélkül a magyar történelmet és Magyarországot megérteni nem lehet.

A történelemmel kapcsolatban nagyon sokszor fölmerül az a kérdés, a laikusok részéről különösen, hogy vajon történhetett volna-e másként. Azt hiszem, erre a konvencionális válasz az, hogy nem, hiszen így történt. Ez nem igaz. Történhetett volna másként. Nem úgy történt, így történt, de történhetett volna másként. Azért történhetett volna másként, mert a világ nincs minden elemében és mozzanatában meghatározva. Azt a bizonyos Laplace féle, mindenre kiterjedő, mechanikusnak nevezett determinizmust már elfelejthetjük. Ebből következik, bár a tudomány erre csak a 20. században jött rá, egy Heisenberg nevű fizikusnak köszönhetően, hogy a világban benne van a véletlen. Ennek ő megtalálta a mikrofizikai alapját, amely az egész rendszerre vonatkozik. Valaki, aki ezt a rendszert megalkotta, elhelyezte benne a véletlent. És ha a véletlen benne van a rendszerben, akkor a dolgok másként is alakulhattak volna. Például a külső tényezők másként hatottak volna, olyan külső tényezők, amelyek a mi rendszerünkhöz képest véletlenként jelentkeztek. Maga a véletlen filozófiai értelemben véve nem más, mint különböző okfolyamatoknak a találkozása, amelyek keresztezik egymást. És a történelem pedig – és úgy érzem, hogy ez a könyvből is erősen átjön – a véletleneknek a sorozata. Nincs zárt rendszer. Ha zárt lenne a rendszer, nem volnának külső hatások, akkor a termodinamika alapján egy adott rendszerben totális rendezetlenség állna elő. De nem így van, mert van külső energia, van külső hatás. Például vannak értékek, vannak elvek. És van nemzetközi jog, ami beavatkozik. Tehát én azt hiszem, hogy persze, visszatekintve, a múlt az múlt, úgy történt, ahogy történt. De annak kapcsán,

hogy a múlt történhetett volna másként is, azt is könnyű belátni, hogy a jelent és a jövőt tudjuk alakítani. Tehát, aki a rendszert megcsinálta, az nemcsak a véletlent helyezte bele a rendszerbe, hanem belehelyezte az embert a maga szabad akaratával és felelősségével. Tehát a jövő alakítható. Nincs minden meghatározva. Ennek az országnak a jelene és a jövője is alakítható.

Nagyon gyakran fölteszük azt a kérdést – ez egy szintén vissza-visszatérő kérdés –, hogy vajon mit rontottunk el, hogy rontottuk el, mikor rontottuk el, miért rontottuk el, ki rontotta el. Van egy egyszerű válasz erre: nem rontottuk el. Nem rontottuk el, itt vagyunk. Ez után az ezer év után is, itt vagyunk. Itt is maradunk. Persze rengeteg hibát elkövettünk, mint ahogy mások is elkövettek nagyon sok hibát, sőt bűnt, ne feledjük Radnóti szavait, hogy „bűnösök vagyunk”, de ő folytatta, „akár a többi nép”. Semmivel nem vagyunk bűnösebbek, és semmivel nem vagyunk büntelenebbek sem, mint a többi nép. Olyanok vagyunk, mint a többi nép. Nos, ezek a kérdések is eszébe jutnak az embernek. Van egy ismert mondás, hogy a történelem ismétlődik, de nem tanulunk belőle. A másik változat az, hogy a történelem nem ismétlődik, de tanulunk belőle. A külpolitika olyan dolog, ami nagyon sok tudományra tud vagy próbál támaszkodni, de valójában a külpolitikának az igazi forrása nem lehet más, mint a történelem. Tehát ami már valamilyen módon megtörtént, abból tudunk tanulni, levonni következtetést, sokszor talán túlzott következtetéseket is, mivel azt hisszük, hogy a történelem ismétlődik, pedig soha nem ismétlődik, legalábbis úgy nem, mint ahogy az megtörtént. Ettől függetlenül a történelem az, amire tudunk támaszkodni. Ezért is gondoltam, hogy jobb lett volna nekem ezt a könyvet korábban elolvasnom, de most már így esett.

Néhány alapvető külpolitikai tételt vagy következtetést most még így megkésve is, azt hiszem, hogy érdemes levonni. Az egyik az, hogy alapvetően a külső és belső tényezőknek a versenye, viaskodása irányítja mindig egy országnak a történelmét. A legfontosabb – és ez már egy külpolitikai tétel – a szomszédság, az a régió, ahol vagyunk. Ezen nem változtat az, hogy időközben a külpolitikai cselekvés rádiusza a többszörösére nőtt, ezt nevezik úgy, hogy globalizáció, vagy bármilyen más néven, de a legfontosabb, ettől függetlenül mindig a régió. Ez egy alaptétel, és azt hiszem, hogy a mi külpolitikánknak is egy fontos felismerése volt, hogy a legfontosabbak a szomszédokkal fenntartott kapcsolatok. Nálunk ez persze különösen fontos a magyar nemzet sorsának az alakulása következtében, de akárhogyan is van, az egész könyvből világosan kitetszik az, hogy itt a régióbeli fejlemények voltak azok, amelyek az ország sorsát döntően meghatározták. Az is igaz persze, hogy 1919-nél ez a könyv véget ér, és az Európán kívüli világnak a hatása inkább később jelentkezett, ez kétségtelen, bár az Egyesült Államok beavatkozása – mint véletlen – az első világháborúba végső soron eldöntötte a mi országunknak a sorsát is.

Kezdődik a dolog a dinasztiaikkal. Izgalmas témája a könyvnek, hogyan kapcsolódtak egymáshoz a dinasztiai és az országok. A dinasztia volt a fontosabb, vagy pedig az ország. Mind a kettő fontos volt, hiszen a dinasztiaának kellett országok. A dinasztia úgy tudta növelni a hatalmát, hogy ha országokat szerzett meg, házasság vagy háború útján. Evvel tudta akár a gazdasági, akár

a politikai hatalmát erősíteni, de nem volt még világos, hogy egy országnak, vagy egy adott dinasztíának az érdekéről volt-e szó. A külpolitika egyébként a dinasztikus uralkodónak szinte a magánügye volt. A külpolitikát ő akként kezelte. Mert hiszen az a dinasztíának volt az ügye, hogy annak az adott országnak a külkapcsolatai, hódításai, területveszteségei, házasságai, házasságtörései hogyan befolyásolják az ország sorsát. A külpolitika tehát magánügy volt. Ma is van egy hatalmas ország, ahol a vita lényege jelenleg éppen az, hogy a külpolitika lehet-e magánügy, vagy kizárólag közügy. Ezt a kérdést kell most a washingtoni Kongresszusban megválaszolni. Föl lehet-e használni külpolitikai kapcsolatokat magántermészetű célok érvényesítése érdekében? Ez érdekes kérdés, de ez a dinasztíák korában föl sem merült. Természetes volt, hogy az uralkodó a saját szempontjait érvényesíti a külkapcsolatok terén is.

A dinasztíák az ország sorsát döntően meghatározták, az Árpád-ház végével tulajdonképpen három-négy közép-európai – mert megint csak a régióról beszélünk – dinasztia versengése, viaskodása határozta meg az ország történelmét – Jagellók, Luxemburgiak, Habsburgok, Anjouk –, és végül is úgy tűnt, hogy ebből a versenyből, ebből a rivalizálásból a Habsburgok jöttek ki legerősebben. Ők ezt a versenyt megnyerték, de nem voltak elég erősek ahhoz, hogy megvédjék ezt a régiót az új, hatalmas veszéllyel, az Ottomán Birodalommal szemben. Ahhoz nem volt elég erejük, mert a Habsburg dinasztia minden örökös tartományával együtt is kevés volt ahhoz, hogy egy ilyen hatalmas világbirodalommal szemben sikerrel fölvegye a harcot.

És itt jön a következő nagy kérdés, ami az egész magyar történelmen végigvonul. Mi a teendő akkor, amikor egy országnak a határain megjelenik egy hatalmas erő. Egy láthatóan sokkal nagyobb erő, mint amit az adott ország képvisel. Ma sokan mondják, hogy bölcsebb lett volna a törökkel kiegyezni. Ismert példa a román fejedelemségeknek az esete, amelyről Borsi-Kálmán Bélának most jelent meg egy kiváló könyve. A román fejedelemségek megegyeztek, és hosszabb távon lehet, hogy ez számukra előnyösebb volt. Persze van más példa is, ott van például Bosznia esete. Nem biztos, hogy jobban járt volna Magyarország, ha azon az áron egyezik ki, hogy a lakosságának a 30-40 százaléka iszlám hitre tér, és egy olyan sajátos társadalom jön létre, amely később súlyos gondokkal küszködik. Az ellenállásnak, a harcnak, az állva-halásznak és a megegyezésnek, kiegyezésnek, kompromisszumnak, együttműködésnek a dilemmája továbbra is fennáll. Már csak azért is, mert a magyar történetírásnak az egyik fő jellegzetessége a bűnösöknek és az árulóknak a keresése. Nem véletlen, hogy akik a megegyezést pártolták később nem ritkán árulónak minősültek. Ez az a bizonyos bűnbakkeresés, ami ebből a könyvből tökéletesen hiányzik. Mert a szerző tudta pontosan, hogy nem ez a lényeg. De ettől függetlenül az a kérdés változatlanul fennáll, ellenálljunk-e, vagy pedig megegyezünk. Összefügg ezzel az az alapvető kérdés is, hogy kizárólag reálpolitikai megfontolásokból kell kiindulni, vagy pedig bizonyos alapvető értékekhez súlyos áldozatok vállalása árán is ragaszkodni kell.

Ez a dilemma továbbra is megvan, és ez a dilemma különösen erős volt a magyar történelemben éppen a török megjelenését követően. És mi, függet-

lenül attól, hogy nem keresünk bűnbakokat, és nem azt keressük, hogy hol és mikor mit rontottunk el, erre a dilemmára, hogy tudniillik ellenálljunk-e, harcoljunk-e, vagy pedig megegyezzünk-e, az akkor adott korszakban a lehető legrosszabb választ adtuk. Tudniillik egyik részünk azt mondta, hogy álljunk ellen, a másik fél meg azt mondta, hogy egyezzünk ki. Itt még csak két részre szakadt az ország, minden értelemben véve egyébként, nem csak politikailag, fizikailag, és területileg is, hanem kulturálisan is. Később persze három részre szakadtunk, és ez volt a magyar történelemnek az egyik legtragikusabb korszaka. Ebből viszont azt a következtetést lehet levonni, hogy a legrosszabb a megosztottság. És a külkapcsolatok, a külpolitika terén, ha valami igazán fontos az, hogy lehet rossz döntést hozni, lehet jó döntést hozni, de a döntés mögé lehetőség szerint nemzeti konszenzust kell tenni.

A szerző kifejti, hogy a dinasztikiaknak volt egy óriási előnye, ameddig tartottak, mondjuk például az Árpád-házi királyok, hogy folytonosságot biztosítottak. Mert lehet, hogy egyéni ügy volt a külpolitika, de ugyanakkor a dinasztia pusztá léte több-kevesebb folytonosságot adott a külkapcsolatok, a külpolitika irányításának. Persze házasságoktól és egyebektől sok minden függött, és sok minden változhatott, de azért a dinasztia önmagában hordozta a folytonosságot. És amikor ez megszakadt a magyar történelemben, amikor az Anjouk nem tudták ezt igazán folytatni, később pedig jött a dinasztikiaknak a harca, akkor kiderült, hogy már nincs folytonosság, és ha nincs folytonosság, akkor nincs nemzeti egység sem. Tehát a kontinuitás és a konszenzus egymással szorosan összefüggő fogalmak. Ha van kontinuitás, akkor van konszenzus is, és fordítva. Amikor a dinasztia eltűnik, akkor nincs meg a kontinuitás és a konszenzus. Kettészakadtunk, megjelent Ferdinánd és János, és ez így folytatódott a következő évszázadokon keresztül, változó körülmények között.

Andrássy, Deák, vagy Kossuth. Dualizmus vagy föderalizmus. Dualizmus vagy korlátlan nemzeti függetlenség és szuverenitás. Mai napig vitatkozunk erről. Vannak kiegyezés pártiak, megegyezés pártiak. Valószínűleg, a lényegyet tekintve én is ezek közé tartozom. De nem tudom megmondani, hogy mi lett volna, ha nem ezt az utat választjuk. És találó megállapítása a Szerzőnek, hogy, akkor, abban az időpontban Andrássy Gyula külpolitikája volt a helyes külpolitika. Akkor és abban az időpontban. De nem tudhatta, hogy mi lesz 40-50 évvel később. Tulajdonképpen sok mindent előre is látott. Tisztában volt például az orosz veszéllyel. Az orosz veszélyt egyébként is megéreztük, akárhogy is, 1849-ben az orosz veszély nagyon konkrétan megjelent, és ettől kezdve világos volt az, hogy nekünk egy nagyobb államalakulathoz kell tartoznunk ahhoz, hogy az orosz veszélyt valamilyen módon kezelni tudjuk. Az orosz veszélyt egy darabig talán kezeltük is, de olyan események következtek be a világpolitika színpadán – az előbb utaltam az Amerikai Egyesült Államok beavatkozására –, amelyek alapvetően megfordították a globális geopolitikai konstellációt. Kiléptünk a térségből, kiléptünk az észak-dél, nyugat-kelet összefüggésekből, és egyszer csak egy globális tényezővel találtuk magunkat szemben, ez a Deák–Andrássy politika számára nem volt előrelátható. Mert ezt nem lehetett látni, ez volt az a bizonyos szempontból véletlennek tekinthető fejlemény.

Valójában, megjelent a 19. században az a jelenség, ami szintén itt számunkra az egyik meghatározó tényező volt. Átalakul a világ. Megjelent egy új erő, úgy tűnt, hogy ez az új erő, nevezetesen Németország az, amelyik Európa sorát döntően meg fogja határozni. Nem lehetett akkor még a külső, globális fejleményeket pontosan előre látni, nagy valószínűséggel nem lehetett tudni, hogy a létező első világhatalom mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy ha kell, akkor ezt háborúval is megakadályozza. Nem úgy, hogy közvetlenül háborút indít Németország ellen, ennél bölcsőbb volt az angol diplomácia. Sokkal inkább egy olyan francia–orosz szövetséget próbál összeállítani, amely aztán ezt a felemelkedő hatalmat megállítja. Ez az a bizonyos Thuküdidész csapdája, amikor megjelenik egy új hatalom, amely kétségbe vonja a fennálló status quo-t, a fennálló rendszert, át akarja venni a vezetést, mint Németország, de végül is az a hatalom, amelynek a hatalmát akarják csorbítani, ezt nem engedi. Erről szólt az I. világháború. És itt jön a következő nagy kérdés, hogy ez a hatalom, amely úgy érzi, hogy a hatalmát különböző új erők felemelkedése veszélyezteti, mit tegyen ennek a megakadályozása érdekében? Ezt most éljük. Erről már nem szólhat a könyv. Most az a kérdés, hogy az Amerikai Egyesült Államok a veszélyeztetett hatalmát milyen eszközökkel tudja stabilizálni, és milyen eszközökkel tudja megállítani, vagy legalábbis lassítani, megakadályozni Kína felemelkedését. Egy dolog a lényeg: hogy lehetőleg ez ne háborús eszközökkel történjék. Ez az I. világháborúnak is a legfontosabb tanulsága.

Én csak néhány dilemmára akartam utalni, mert a könyvnek szerintem a legnagyobb erőssége az, hogy mély bölcsesség és tárgyilagosság sugárzik belőle. Kritikus, de sohasem bántó. Őszinte, és elhelyezi a felelősséget is. Persze mindig józan korlátok között. Van benne valami, amit én úgy fogalmaznék meg, hogy az a nyugodt derű, ami egyébként az egész személyiségét is jellemezte. Ami mögött hihetetlen mennyiségű idő, energia, munka, szorgalom és alaposság állt. A derű, a nyugalom akkor biztos, ha e mögött olyan adottságok vannak, amivel a szerző rendelkezett. A szerzőnek egész életében, de ebben a könyvben is sikerült elkerülnie a magyar, azt is mondhatnám nyugodtan, közép-európai komplexusokat. Neki nem volt egyáltalán se itthon, se Hágában, sehol máshol kisebbségi komplexusa. Mert hiszen ezt mi közép-európaiak gyakran hordozzuk magunkban. Még azt is lehet mondani, hogy megvan rá az okunk, vagy megvolt rá az okunk. De nagyon fontos, hogy ezt a kisebbségi komplexust hárítsuk el. Ne essünk bele a csapdájába, és legfőképpen ne egy felsőbbrendűségi komplexussal próbáljuk kiegyenlíteni. Mert erre is történetek és történetek kísérletek. Ez nem jó. Találjuk meg a középutat. Körülbelül azt, ami ebben a könyvben van és körülbelül azt, amit a szerző egész életében sugárzott történészként, nemzetközi jogásként és legfőképpen magyarként.

Nekem ennyi jutott eszembe a könyvről, és az utolsó, amivel tulajdonképpen egyetlenegy mondatmal megoldhattam volna a feladatot, hogy lehetőleg mindenki olvassa el, élvezni fogja, és rengeteget fog belőle tanulni.

(Elhangzott 2019. december 5-én, a Magyar Szemle Könyvek sorozatban megjelent kötet bemutatóján.)

SZERZŐINK

BAKONYI ISTVÁN (1952, Székesfehérvár) irodalomtörténész, kritikus, PhD. Nyugdíjazásáig a Kodolányi János Főiskola tanára volt. A Vörösmarty Társaság elnöke (2005–2010), az *Árgus* főszerkesztő-helyettese (1990–2004), jelenleg a *Vár* szerkesztője. 2019 óta a Vörösmarty Társaság alelnöke és a Csoóri Sándor Társaság elnöke.

EGEDY GERGELY (1953, Budapest) egyetemi tanár, Nemzeti Közszerkesztési Egység Közigazgatás-tudományi Kar

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

GULYÁS DOROTTYA (1987, Budapest) művészettörténész. A Magyar Nemzeti Galéria Szobor Osztály és Éremtárának muzeológusa, a Ferenczy Család Művészeti Alapítvány kuratóriumának tagja. Kutatási területe a századforduló és a 20. század első felének magyar szobrászata. Jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi doktori iskola doktorandusza, disszertációjának témája Ferenczy Béni szobrászművész életműve.

ILLYÉS MÁRIA (1944, Budapest) művészettörténész, műkritikus. 1975–1992 között a Szépművészeti Múzeum 19–20. századi gyűjteményében dolgozott. Írásai a 19. és 20. századi magyar és európai művészettel foglalkoznak. Édesapja, Illyés Gyula irodalmi hagyatékának gondozója.

JOLÁNKAI GÉZA (1942, Budapest) nyugalmazott egyetemi tanár, Debreceni Egye-

tem, Műszaki kar. Az MTA doktora. Korábban a volt VITUKI kutatóintézet egyik vezető kutatója, számos külföldi egyetem oktatója, nagy nemzetközi vízi környezeti projektek volt vezetője. Szakterülete vízi környezetvédelem és ezen belül az ökohidrológia, amelynek egyik kidolgozója az UNESCO keretén belül.

KULIN FERENC (1943, Pomáz) irodalomtörténész, politikus. 1975–1980 között a *Mozgó Világ* munkatársa, főszerkesztője. 1990–1998 között országgyűlési képviselő (MDF, MDNP), 2005-től 2008-ig a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészkarának dékánja.

MARTONYI JÁNOS (1944, Kolozsvár) tanácskezelő, az állam- és jogtudományok kandidátusa (1979), politikus, jogtudós, diplomata, ügyvéd, egyetemi tanár, a Martonyi és Kajtár Baker&McKenzie Ügyvédi Iroda vezető partnere. 1984 és 1994 között különböző pozíciókat töltött be a Külkereskedelmi, illetve Kereskedelmi Minisztériumban. 1990–1994 között közigazgatási államtitkár. 1998–2002-ig külügyminiszter. A Magyar Polgári Együttműködés Egyesület elnöke. 1987 óta számos magyar és külföldi egyetemen oktat, tagja a Professzorok Batthyány Körének és a Tudományok és Művészetek Európai Akadémiájának. Évtizedek óta publikál tanulmányokat és esszéket a nemzetközi kereskedelem joga, a versenypolitika és gazdasági és kereskedelmi jog, a versenyjog, az európai integráció és a közösségi (európai) jog, a közép-európai együttműködés, valamint a geopolitika és a globális szabályozások témakörében. Nemzetközi választottbíró.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

M. SZE BENI GÉZA (1945, Pestszenterzsébet) habilitált bölcsészdoktor, kandidátus, ny. követ. Kutatási területe a 20. századi politika- és diplomáciatörténet.

N. BALOGH ANIKÓ (1943, Budapest) cipszer leszármazottként a budapesti német gimnáziumban érettségizett. 1968–2002 az ELTE általános germanisztikai-skandinavisztikai tanszék oktatója, a hazai skandinavisztikai képzés és kutatómunka, könyvkiadás és kultúrpolitika kiépítése terén kezdeményező szerepet vállalt. Számos skandináv egyetemen volt vendégelőadó és vendégkutató. Szűkebb kutatási területe a norvég és izlandi civilizáció. 1992–95 között a párizsi magyar UNESCO-képviseletet vezette. Számos irodalmi antológiában fordított, szerkesztett, kézikönyvek skandináv cikkeinek szerzője.

PIAZZA-GEORGI BARBARA (1952, Budapest) jelenleg kommunikációs felelős a Magyar Máltai Lovagok Szövetségénél, és a Magyar Máltai Szeretetszolgálat önkéntese. Az Egyesült Nemze-

tek fejlesztési rendszerében dolgozott 2015-ig. Legutóbb a UNFPA képviselője volt Palesztinában és Szíriában. Közegészséggel, a nők jogaival és a fiatalok felzárkóztatásával foglalkozott, humanitárius programok keretében. Politikai tudományokból, nemzetközi kapcsolatokból és fejlesztési közgazdaságtanból végzett a readingi egyetemen (Egyesült Királyság) és a Witwatersrand egyetemen (Dél-Afrika). A béketeremtés, a társadalmi tőke és a 2015. évi menekültügyi válság kérdéseiről publikált.

STAMLER ÁBEL (1992, Kaposvár) a *Magyar Szemle* szerkesztője, az ELTE BTK Filozófiatudományi Intézetének doktorandusz hallgatója. Kutatási területe a katolikus misztika és spiritualitástörténet, liturgiátörténet, vallásfilozófia és összehasonlító misztikakutatás.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A *Magyar Szemlének* 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

VÁRADY TIBOR (1939, Becskerek, Jugoszlávia) jogász, a Közép-Európai Egyetem professzora, 1992–1993-ban Jugoszlávia igazságügy-minisztere, 15 könyv szerzője és társszerzője, a *Létünk* (Szabadka) című folyóirat szerkesztője.

ÚJ MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

HERCZEGH GÉZA

MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA

896–1919

M A G Y A R S Z E M L E K Ö N Y V E K

4200 Ft

ÚJ MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

KIRÁLY BÉLA

HARANGZÚGÁS
VAGY LAIKUS HUMANIZMUS

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

2900 Ft

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
Kodolányi Gyula (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

NYOMDA:
SÉD KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrásy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne,
szíves elnézésüket kérjük.
A szerk.